

शून्यातून सूर्याकडे

मृत्यूवर मात करून आकाशी झेप घेणाऱ्या
एका फिनिक्सची वास्तव कहाणी

डॉ. आरती दातार

शून्यातून 'सूर्या'कडे

मृत्यूशी लढा देणाऱ्या एका
फिनिकसच्या उड्डाणाची वास्तव कहाणी

डॉ. आरती दातार

वि हं ग
प्र का श न

All rights reserved for this edition with publisher except for use in review, the reproduction or utilization of this work in whole or in part in any form by any electronic, mechanical or other means now known or hereafter invented, is forbidden without the written permission of the publisher or Author. Contact us at **Vihang Prakashan**, 6, Mitranand Society, Off: B. D. Kher Square, Anand Nagar, Sinhgad Road, Pune-411051.

☎ +91 020-24358258

E-mail : vihangpublications@gmail.com
sales@vihangpublications.com

Website : www.vihangpublications.com

Follow us: Vihang Publications

Shunyakadoon Suryakade by Dr. Arti Datar

शून्यातून 'सूर्या'कडे

डॉ. आरती दातार

© डॉ. आरती दातार

'बुडलँड', सी-५१/५२

कोथरूड-पुणे ४११०३८

मोबाईल: ९३७२४४१३६९

मांडणी: सदाशिव जंगम

मुद्रक: महेश जंगम

जंगम ऑफसेट प्रा. लि.

स. नं. २५/१०, नांदेड फाटा,

पुणे: ४११०४१

फोन: ०२०-२४३९२७५९

विहंग प्रकाशन

६, मित्रानंद सोसायटी,

ऑफ: भा. द. खेर चौक,

आनंदनगर, सिंहाड मार्ग,

पुणे-४११०५१.

फोन: ०२०-२४३५८२५८

मुखपृष्ठ: राहुल फाटक

पहिली आवृत्ती: २५ ऑक्टोबर २०१२

दुसरी आवृत्ती: १५ ऑगस्ट २०१३

तिसरी आवृत्ती: १४ जानेवारी २०१४

ISBN 978-81-88885-44-2

या पुस्तकामधला आदर्श वस्तुपाठ तरुण विद्यार्थी-विद्यार्थिनींपर्यंत पोचावा या उद्देशाने अॅड. एस्. एन्. इनामदार यांनी ही आवृत्ती प्रायोजित केली असून ती विक्रीसाठी नाही.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

या पुस्तकाचे ई वितरण ई साहित्य प्रतिष्ठानतर्फे विनामूल्य केले जात आहे. या पुस्तकाचे सर्वाधिकार लेखिकेकडे असून त्यांनी या ई वितरणाची परवानगी दिली आहे. आपल्याला हे पुस्तक आवडेल याची खात्री आहे. आपणही हे पुस्तक आपल्या ओळखीच्या वाचकांना विनामूल्य पाठवू शकता. मात्र पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखिकेची परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

पुस्तकाबद्दलच्या आपल्या प्रतिक्रिया नक्की कळवा.

dr.arund@yahoo.in

esahity@gmail.com

आपल्या पत्राची वाट पहात आहोत.

धन्यवाद

आपले नम्र

टीम ई साहित्य प्रतिष्ठान

ई साहित्य प्रतिष्ठान®

संस्कारांची श्रीमंती देणाऱ्या जन्मदात्यांना
आणि
नियतीला
ही कहाणी प्रेमपूर्वक अर्पण—

- * गदिमा प्रतिष्ठानचा (२०१२) गृहिणी सखी-सचिव पुरस्कार-प्राप्त लेखिका
- * कवी अनंत फंदी साहित्य पुरस्कार २०१४ (इतिहास संशोधन मंडळ, संगमनेर) प्राप्त साहित्यकृती

अभिप्राय

◆ एक कृतार्थतेचा प्रवासः

आधुनिक सावित्रीने आपल्या सत्यवानाला दिलेल्या समर्थ साथीच्या प्रवासाची वास्तव कहाणी. यशस्वी सहजीवनाचा मूलमंत्र देणारं आत्मकथन! या स्फूर्तिदायी आत्मकथनाच्या लेखिकेला २०१२ या वर्षीचा 'गदिमा - गृहिणी, सखी सचिव' पुरस्कार देताना योग्य निवडीचा आनंद गदिमा प्रतिष्ठानला मिळाला.

सौ. शीतल श्रीधर माडगूळकर

◆ एक रोमहर्षक आत्मकथनः

या चित्तथरारक आत्मकथनाचा अपघात पर्वाचा भाग वाचताना मनाचा थरकाप उडाला. आत्मकथनाचं नाव, मुखपृष्ठ औचित्यपूर्ण आहे. हे हृदयस्पर्शी आत्मकथन एका उत्तम चित्रपटाचा विषय आहे.

डॉ. प्र. चिं. शेजवलकर (मॅनेजमेंट 'गुरू')

◆ मराठीतल्या अनुभवकथनपर लेखनात

स्वतःचा वेगळा ठसा उमटविणारं हे पुस्तक!

मराठीतल्या अनुभवकथनपर लेखनात स्वतःचा वेगळा ठसा उमटविणारं हे पुस्तक! अत्यंत वाचनीय, वाचकाला खिळवून ठेवणारं असलं तरी, 'एका बैठकीत वाचून काढलं' या धर्तीचं नाही. कारण अपघातानंतर या दोघांना जे जे सोसावं लागलं ते वाचताना आपल्या अंतर्दुःख भिडतं आणि काहीकाळ तरी आपण पुढे जाऊ शकत नाही. वाचकाला आपल्या अनुभवाचा एवढा प्रत्यय थोडक्या शब्दांत देणं यात लेखिकेचं यश आहे.

प्रा. डॉ. विजया देव

◆ आपलं आत्मकथन आनंदानं, उत्साहानं झपाटल्यासारखं वाचत गेले. सर्वार्थीने त्यात गुंतले. जीवनात अचानक सामोऱ्या येणाऱ्या प्रतिकूलतेला ज्या धैर्यानं, संयमानं, शांतपणे तोंड दिलं त्याबद्दल मनःपूर्वक कौतुक!

अनु भागवत (ज्येष्ठ समाजसेविका)

◆ **मनस्वी-तेजस्वी दांपत्याची कथा:**

‘शून्यातून सूर्याकडे’ या खडतर, अशक्यप्राय प्रदीर्घ प्रवासातील आपल्या दोघांच्या तना-मनाच्या अचाट सामर्थ्याला वंदन!

सुदर्शन आठवले (ज्येष्ठ अनुवादक)

◆ **सुंदर सहजीवन:**

प्रतिकूलतेचा दैत्य पायदळी चिरडून या दोघांनी ‘सत्यं शिवं सुंदरं’ ची आराधना केली. ईश्वरी शक्तीवर दृढ श्रद्धा असल्यामुळे दोघं गरुड भरारी घेऊ शकले.

मधुवंती दांडेकर (ज्येष्ठ गायिका)

◆ **‘जीवनसंघर्षातून निर्माण झालेलं शिल्प’ -**

ही या पुस्तकाची प्रतिमा मुखपृष्ठातून मनावर उमटते.

पुस्तकमैत्री मंडळ

◆ या आत्मकथनाचं लेखन विलक्षण व उत्कट आहे. जीवनाचा खरा अर्थ शोधणाऱ्यांना यात आत्मसन्मान व आत्मविश्वास यांचं लोभस दर्शन घडेल.

प्रा. डॉ. संतोष दास्ताने

◆ डॉ. अरुण यांच्या जिद्दीला आरतीच्या मायेची साथ मिळाल्यामुळे सहजीवनात संगीत निर्माण झालं. प्रतिकूलतेवर प्रयत्नांची मात करून संतप्रतिज्ञेनुसार ‘आनंदाचे आवार मांडू जगी’ अशी वाटचाल केलीत. ‘भेदिले सूर्यमंडळा’चे उपासक डॉ. दातार यांना वंदन!

डॉ. अजित कुलकर्णी (प्रवचनकार, कीर्तनकार)

◆ एका तळपत्या सूर्याची, तन-मन-धनपूर्वक, एका सूर्योपासकेने गायलेली भावपूर्ण आरती म्हणजे हे आत्मकथन. तुम्ही उभयतांनी शोधलेल्या सहजीवनातील आनंद, अर्थ आणि तत्वज्ञान विचारी वाचकाला अंतर्मुख करून, आनंदाने जगण्याची प्रेरणा देईल.

डॉ. सुभाष मेहता

◆ ‘असाध्य ते साध्य। करिता सायास। कारण अभ्यास। तुका म्हणे।’ याचा

साक्षात प्रत्यय आणून देणारं तुमचं आदर्श सहजीवन म्हणजे युवा पिढीचा आदर्श आहे.

प्रा. डॉ. शैला काळकर (प्रवचनकार)

आपले पुस्तक सर्व समाजासाठी प्रेरणादायक आहे. डॉ. दातार यांनी एक पाय कामातून गेला असताना ज्या जिद्दीने फिनिक्स पक्षासारखी भरारी घेतली, त्याचं आपण केलेलं वर्णन अवर्णनीय आहे. पुस्तकातील भाषा कोणत्याही ज्येष्ठ साहित्यिकाला विचारमग्न करणारी आहे. हा अमोल ग्रंथ निर्माण करून उभयतांनी मराठी सारस्वतात मोलाची भर घातल्याबद्दल आपले मनःपूर्वक अभिनंदन.

पद्मविभूषण डॉ. मोहन धारिया

प्रसार माध्यमं:

ग्रंथसंवाद – वार्षिक

‘जगण्याच्या जिद्दीची कहाणी’

शून्यवत परिस्थितीशी झगडून सर्वार्थानं मिळविलेल्या यशाचा चढता आलेख म्हणजे हे पुस्तक. तरुण पिढीला बोधप्रद ठरणारी आदर्श सहजीवनाची समंजस वास्तव कहाणी!

लीना निगुडकर (ज्येष्ठ पत्रकार)

दै. केसरी:

मृत्यूशी झुंज देणाऱ्या डॉ. दातार यांना ‘चालता आलं तरी खूप आहे’ असं डॉक्टरांनी सांगितलं होतं. तेच दातार केवळ जिद्द, आशावाद, आत्मविश्वास, श्रद्धा यांच्या सोबतीनं गरुडभरारी घेतात, हा आनंद शब्दापलीकडचा आहे.

साम्नाहिक सकाळ – बुकशेल्व्ह:

सकारात्मक विचार व इच्छाशक्ती असेल तर काहीही अशक्य नाही हे सिद्ध करणारे एक जोडपे म्हणजे डॉ. दातार पती-पत्नी!

सकाळ - सप्तसंज्ञः

अपघातात जायबंदी झालेल्या पायाला व्यायामाच्या व उपचाराच्या सहाय्याने पुन्हा बळकटी आणणाऱ्या जिद्दीची वास्तव कहाणी!

दै. सकाळः

तरुण पिढीसाठी आदर्श व अनुभवांचा खजिना असलेलं आत्मकथन!

महाराष्ट्र टाइम्सः

कुणालाही आपलं दुःख न सांगता, दुःखावर स्वार व्हा- तुम्ही नक्की यशस्वी व्हाल. स्वानुभवातून हा मौलिक संदेश देणारं वैशिष्ट्यपूर्ण आत्मकथन!

दै. सामनाः

केवळ वाचनाची गोडी लावणारं लेखन करण्यापेक्षा, जगण्याची उमेद देणारं लेखन हवं याचा वस्तुपाठ म्हणजे हे आत्मकथन! जीवनातील दुःखांशी झगडताना अनुभवांना गुरु माना हा संदेश देणारं हे आत्मकथन.

आम्ही सारे ब्राह्मण (पाक्षिक) मैत्री पुस्तकाशी

दुर्दम्य इच्छाशक्ती व सहजीवनाचा अर्थ म्हणजे 'शून्यातून सूर्याकडे'. लहान-सहान गोष्टी मनाविरुद्ध झाल्या की उद्विग्न व हताश होणाऱ्या तरुणांनी आवर्जून वाचावे असे हृदयस्पर्शी आत्मकथन!

अड. एस्. एन्. इनामदार यांचे अभिप्रायार्थ पत्रः

डॉ. सौ. आरती व डॉ. अरुण दातार यांस—

सप्रेम नमस्कार,

आपले “शून्यातून सूर्याकडे” वाचून खाली ठेवले आणि बराच वेळ सुन्न होऊन बसून राहिलो! सूर्याकडे जसे डोळा भिडवून फार काळ पाहता येत नाही तसेच या पुस्तकातील प्रखर वास्तवाकडे डोळा भिडवून पाहू शकलो नाही. आम्ही आयुष्यात किती क्षुद्र आणि लहान गोष्टींचा बाऊ करतो आणि कुरकुरत राहतो हे लक्षात आलं. आणि स्वतःचीच लाज वाटली. ‘अरुण या तेजाची केलेली ही आरती आहे’ हे किती समर्पक आहे हे पटलं. पण ही ज्योतीने तेजाची आरती आहे हे सुद्धा जाणवलं. एक विलक्षण रसरशीत पण अस्वस्थ करणारी अनुभूती बैचैन करून गेली.

या पुस्तकाचं सगळ्यात मोठं वैशिष्ट्य आम्हाला जाणवलेलं म्हणजे या संपूर्ण पुस्तकात कुणाबद्दलही—अगदी कुणाबद्दलही—परिस्थिती किंवा नियतीबद्दल सुद्धा - एकही शब्द किंवा वैषम्य किंवा कसलीही कटुता नाही. फार अवघड आहे हे! पुण्यातील अस्थिरोगतज्ज्ञाचा अनुभव सुद्धा संताप व्यक्त करीत नाही तर डॉ. कुलकर्णी व इतरांचे चांगुलपणाचे अनुभव अधिक गडद करतो!

समाजाचा अनन्वित छळ सोसूनही ‘जो जे वांच्छिल तो ते लाहो’ असे पसायदान मागणाऱ्या ज्ञानेश्वरांनाच ही किमया साधली होती!

या पुस्तकात स्वतःचा किंवा आपण काय काय केलं किंवा सोसलं त्याचा कुठेही उदो उदो नाही, स्व-कौतुकाचा जराही दर्प नाही. उलट आईवडिलांच्या संस्कारांना हे पुस्तक अर्पण केले आहे हे पाहून मन भरून आलं. आजपर्यंत ‘धन्य ते माता पिता’ हे शब्द केवळ ट्रकच्या मागेच वाचायला मिळत होते. नियतीला सुद्धा ही अर्पणपत्रिका स्वीकारतांना अवघडल्यासारखे होईल.

पुस्तकाची भाषा अतिशय साधी पण प्रवाही व परिणामकारक आहे. “याच काळात तिसऱ्या जिवाची चाहूल लागली होती पर परिस्थिती ओळखून त्याने समंजसपणे येण्याचे नाकारले,” हे वाक्य काळजात चर्रर करून गेले. केवढी संयत आणि समंजस अभिव्यक्ती! हा समंजसपणा तुमचा होता आणि तो संपूर्ण आयुष्यभर प्राजक्तासारखा दरवळत राहिला आहे हे लक्षात येऊन

तुमचं अपार कौतुक वाटलं!

वाचायला सुरुवात करतांना ही एका दुर्देवी जीवनाची कारुण्यगाथा असेल असा काहीसा (अडाणी) समज होता. वाचून संपल्यावर ही एका दुर्दम्य आयुष्याची विजयगाथा आहे हे उमगलं. किंबहुना 'गाथा सप्तपदीची' म्हटलं तरी चालेल! सहजीवनाचा इतका सुंदर आलेख फार वर्षांनी अनुभवला!

पुस्तकातले कित्येक प्रसंग लिहिले आहेत त्यापेक्षा खूप काही वाचकाला सांगून जातात. 'हे शब्द शब्दविण संवादिते' असे ज्याला ज्ञानेश्वर म्हणाले ते असंच काहीतरी असेल का? पाय कापण्याचा निर्णय घेण्याचा प्रसंग (Amputation) हा या पुस्तकाचा परमोच्च बिंदू आहे असं आम्हाला वाटलं.

हे पुस्तक वाचतांना अनेकदा डोळे भरून आले हे सांगण्यात अजिबात लाज किंवा संकोच वाटत नाही. आमच्या आयुष्यात किती स्वार्थ, सामाजिक अलिप्तता आणि निब्वरण (खरंतर निगरगट्टपणा) भरलेला असतो हे उमजून त्याचाच संकोच वाटला आणि दोन ओळी आठवल्या -

माझी कधी न होती वहिवाट हुंदक्यांची

आता कशास माझे डोळे भरून आले?

इतका संपन्न अनुभव हे पुस्तक देऊन गेले. लहानपणी हेलेन केलर यांचं चरित्र वाचतांना आणि त्यांची जिद्द पाहून असेच गलबलून आठवले कवि रमण माळवदे यांचे शब्द उसने घ्यायचे तर-

जीवनाचे जीवघेणे बेत होते

दादही शापासारखी ते देत होते

असा हा विलक्षण जीवनसंघर्ष आहे.

खूप प्रकर्षाने असे वाटले की या पुस्तकाचा तरुण पिढीपर्यंत प्रसार व्हायला पाहिजे - विशेषतः तरुण मुलींमध्ये! . . . हे पुस्तक अतिशय देखणेपणाने प्रसिद्ध केल्याबद्दल विहंग प्रकाशनाचेही आभार मानले पाहिजेत. हे करायला कुठल्याही प्रकाशकाकडे 'श्रेष्ठ धारिष्ट्य जीवी' असायला पाहिजे.

शेवटी, वरील पत्र ही कुठल्याही टीकाकाराची समीक्षा नसून सुहृदांचे उत्स्फूर्त हृदगत आहे, याच दृष्टीने पहावे ही विनंती! तुम्हा दोघांचे मनापासून अभिनंदन व खूप खूप शुभेच्छा!

श्रीकृष्ण इनामदार

सौ. ललकारी इनामदार

'शून्यातून सूर्याकडे' या पुस्तकाच्या या आवृत्तीचे प्रायोजक

ऋणनिर्देश

‘शून्यातून सूर्याकडे’ झेपावणाऱ्या फिनिक्सच्या उड्डाणाची ही कहाणी म्हणजे आमच्या मर्मबंधातली ठेव! ही ठेव रसिक वाचकांपर्यंत पोचविण्यासाठी सुहृदांची सोबत मिळाली. या वास्तव कहाणीला वाचकांचा उदंड प्रतिसाद मिळाला. सहा महिन्यात दुसरी आवृत्ती काढण्याचं भाग्य मिळालं. प्रतिक्रियांचा वर्षाव झाला. या कहाणीमुळे गदिमा प्रतिष्ठानचा ‘गृहिणी सखी सचिव’ पुरस्कार मिळाला. हा पुरस्कार म्हणजे आधुनिक वाल्मीकींचा मिळालेला आशीर्वाद! रसिक वाचक व गदिमा प्रतिष्ठानची मी सदैव ऋणी आहे.

‘शून्यातून सूर्याकडे’ला मार्मिक प्रस्तावना लिहिणारे डॉ. यशवंत पाठक यांचा स्नेह म्हणजे ज्ञानेश्वर माऊलींचा प्रसाद! ‘मैत्रीचा दस्तऐवज’ मधून जिवाचं मैत्र बोलकं करणारे विक्रम गोखले म्हणजे आमची पुण्याई! माझी बालमैत्रीण ललकारी आणि तिचे पती, मुंबईतले सुविख्यात अॅडव्होकेट एस्. एन्. इनामदार यांच्या वाचनात हे पुस्तक आलं आणि त्यांनी या पुस्तकाविषयीचं आपलं हृदय अत्यंत समर्पक शब्दात मला पत्रातून कळवलं. एवढंच नव्हे; तर हे पुस्तक तरुण वाचकांपर्यंत नेण्यासाठी ही आवृत्ती कोणत्याही अपेक्षेविना त्यांनी प्रायोजित केली. त्यांच्या या सहकार्याबद्दल आभार मानणं औद्धत्याचं ठरेल. त्यांच्या ऋणात राहणंच आम्हाला आवडेल. मराठी सारस्वताचा व प्रकाशनविश्वाचा वारसा मिळालेले स्नेही राजेन्द्र व सीमंतिनी खेर यांचा या आवृत्त्यांसाठीचा मिळालेला सहभाग म्हणजे भाग्ययोग! माझी सखी लीना निगुडकर हिची लेखनप्रपंचातील सोबत मनाला उभारी देणारी आहे. या सर्व स्नेहीजनांच्या ऋणात राहणं आम्ही पसंत करू. कारण अंतरंगीच्या स्नेहाला आभाराचं ओझं पेलवत नाही. पुस्तकासंबंधीच्या आपल्या प्रतिक्रिया जाणून घ्यायला उत्सुक असलेले—

डॉ. आरती,

अरुण दातार

तिसरी प्रायोजित आवृत्ती: जानेवारी २०१४

अॅड. एस्. एन्. इनामदार आणि सौ.ललकारी इनामदार यांचे आम्ही

डॉ. आरती,

कृतज्ञ आहोत-

सौ. सीमंतिनी

अरुण दातार

राजेन्द्र खेर

प्रकाशकाचे निवेदन

प्राचीन भारतातील कालखंडांवर, व्यक्तिमत्त्वांवर आधारित कादंबऱ्या-पुस्तके, अभिजात विषयांवरील कादंबऱ्या, सकारात्मक विषय, मनाला उभारी देणारी पुस्तकं प्रकाशित करण्याची आमच्या 'विहंग प्रकाशन संस्थे'ची परंपरा आहे. डॉ. आरती दातार लिखित 'शून्याकडून सूर्याकडे' हे आमच्या परंपरेत बसणारं असंच एक पुस्तक. विपरीत परिस्थितीविरुद्ध यशस्वी लढा देऊन डॉ. अरुण दातारांनी जे विजिगीषू वृत्तीचं दर्शन घडवलं आहे त्याचं साद्यंत वर्णन प्रस्तुत पुस्तकात आहे.

सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी ऐन तिशीच्या उंबरठ्यावर झालेल्या अपघातात डॉ. अरुण यांचा एक पाय पूर्णतः जायबंदी झाला. त्यानंतर त्यांच्यावर झालेले उपचार, वाट्याला आलेला आशा-निराशेचा खेळ, चाळीस टक्के संभाव्य राहणारी शारीरिक असमर्थता, विपरीत परिस्थितीशी झगडताना आलेले कडुगोड अनुभव आणि या सर्वांवर समर्थपणानं मात करून आयुष्यात पुन्हा उभे राहिलेले डॉ. अरुण आणि डॉ. आरती दातार यांच्या विषयीचा सारा लेखाजोखा या पुस्तकात स्वतः डॉ. आरती दातार यांनी अत्यंत प्रभावीपणे मांडला आहे. या उभयतांनी प्राप्त परिस्थिती आनंदानं स्वीकारली. संकटाशी सामना करून मार्ग काढला; आणि आज ते दोघे आपापल्या क्षेत्रात मोठ्या धडाडीनं उभे राहिले, यशस्वी झाले.

शरीर आणि मन हे परस्परावलंबी घटक आहेत. अनेक जीवघेण्या वेदना सहन करून डॉ. अरुण यांनी मानसिक शक्तीच्या बळावर शारीरिक असमर्थतेवर विजय मिळवला. दोघांनी सकारात्मक विचारांची कास धरली. संसाराचा गाडा कसाबसा ओढत असताना डॉ. आरती प्राध्यापक झाल्या. कीव-करुणा-अवहेलना या उपन्या मानसिक त्रयींना झुगारून, प्रसंगी विरोध करून डॉ. अरुण हे पुन्हा आयुष्यात उभे राहिले आणि त्यांनी 'सूर्या जिम'ची प्रस्थापना करून यशाची अनेक शिखरं गाठली. विजिगीषू वृत्तीचा आविष्कार असणारं हे पुस्तक म्हणूनच आम्हाला प्रकाशित करावंसं वाटलं. सुजाण वाचक आमच्या इतर पुस्तकांप्रमाणेच याही पुस्तकाचं उचित स्वागत करतील असा विश्वास वाटतो.

राजेन्द्र खेर, सीमंतिनी खेर
विहंग प्रकाशन

शरीर हे मंदिर आहे
व्यायाम ही पूजा आहे
सौष्ठव हा प्रसाद आहे

अंतरंग

- ◆ ऋणनिर्देश: डॉ. आरती दातार
- ◆ प्रकाशकाचे निवेदन: सीमंतिनी खेर
- ◆ तेजाची आरती: डॉ. आरती दातार
- ◆ बोनस आयुष्याचा अर्थ: डॉ. अरुण दातार
- ◆ खेळ वादळाचा: डॉ. यशवंत पाठक
- ◆ मैत्रीचा दस्तऐवज: विक्रम गोखले

-
- लढा मृत्यूशी
 - तो राजहंस एक
 - बलसागर भारत होवो
 - आनंदाचे डोही
 - संध्याछाया सुखविती हृदया

तेजाची आरती

सहजीवनाच्या सुरुवातीला, एकमेकांत विरघळून एकमेकांना जाणून घेण्याच्या सहप्रवासात, सहजीवनाची तरल स्वप्नं रंगवण्याच्या फुलपाखरी दिवसांत, मृत्यूशी झुंज देणाऱ्या एका फिनिक्सच्या उड्डाणाची ही कहाणी म्हणजे केवळ कल्पना नाही. तर ही एक वास्तव कहाणी आहे. शून्यातून सूर्याकडे घेतलेली ही झेप आहे. 'अरुण' या तेजाची केलेली ही आरती आहे. आरती या पत्नीनं अरुण या पतीच्या गुणांची, जिद्दीची, कीर्तीची मनोभावे केलेली पूजा आहे. चाळीस वर्षांपूर्वी जिवावर बेतलेल्या जीवघेण्या अपघाताचा हा इतिहास आहे. अपघात व अपघातासारख्या असंख्य संकटांनी खचून न जाता अथक प्रयत्नांनी गरुडभरारी घेता येते या आत्मविश्वासातून या कहाणीचा जन्म झाला. दुर्दम्य इच्छाशक्ती, प्रखर आशावाद, कमालीची जिद्द आणि दुर्लभ सहनसिद्धी या भरभक्कम खांबांवर उभी असलेली ही यशोगाथा आहे. दृढ श्रद्धेला प्रयत्नांच्या पराकाष्ठेची जोड मिळाली, की अशक्य कोटीतील गोष्टी शक्यतेत येतात, हा आनंददायी अनुभव यात आहे. ही वाचताना प्रत्येकाला कमी-जास्त प्रमाणात आपलं प्रतिबिंब दिसल्याचा साक्षात्कार होईल.

या वास्तव कहाणीतील काही नाट्यपूर्ण प्रसंग सुहृदांना सांगताना माझं मन हलकं झालं. ऐकताना त्यांचे डोळे पाणावले. आरती, तू या प्रसंगांची, कहाणीची साक्षीदार आहेस. तू सगळं लिहून काढ, असा सुहृदांनी आग्रह धरला. माझ्या मनात आलं, की बोलणं सोपं आहे. पण लिहिणं फार अवघड आहे. एकदा मी माझ्या गुरुवर्यांना असं म्हटलं की ह्यांच्या ह्या भीषण अपघातामुळे आमच्या जीवनाची वाट चुकली. ती कशी चुकली ते समजलं सुद्धा नाही. चुकल्याचं जसं समजलं नाही, तशीच ती वाट कशी सापडली तेही समजलं नाही. एवढंच समजलं, की वाट चुकल्याच्या दुःखापेक्षा, वाट सापडल्याचा आनंद शतपटींनी मोठा होता. जीवनातील या दोन्ही वाटांवर भगवंताची सोबत होती, हे नक्की! माझं हे बोलणं

ऐकून त्याक्षणी ते म्हणाले, की आरती तुम्हां दोघांना आळंदीला जायचं होतं, पण तुझी ज्ञानेश्वर माऊली तुम्हांला आळंदीहून पंढरीला घेऊन गेली. ती सुद्धा तुमच्या बजरंगाच्या भक्कम खांद्यावर बसवून! तुम्ही दोघं फार भाग्यवान आहात. त्यांच्या या सहजसुंदर, आश्वासक बोलण्यातून सहजीवनाचा अर्थ उलगडत गेला. मन प्रसन्न झालं.

मनाच्या या प्रसन्नतेत माझ्या विचारांना चालना मिळाली. मनात घर करून बसलेले अनुभव मला म्हणू लागले, की आम्हांला व्यक्त कर. त्यांना व्यक्त करण्यासाठी लेखणी उचलली आणि मनातील भाव-भावना, विचार सहजपणे शब्दरूप घ्यायला लागले. लक्षात आलं, की लिखाणासाठी एवढं पुरेसं आहे. स्मृतीची पानं चाळवली गेली. त्या स्मृती कागदाशी हितगुज करू लागल्या. मनाच्या गाभान्यात कुठलीच आठवण प्रयत्नपूर्वक साठवून ठेवली नव्हती. या आठवणींचं अस्तर जीवनाला होतं. स्मरणातून संस्कार व संस्कारांतून आचार-विचार उलगडत गेले. संकटांशी लढताना काळोख पांघरून बसायचं नाही, याचं डोळस भान देणाऱ्या या आठवणी. या आठवणींचा विसर कसा पडणार?

ही कहाणी म्हणजे भावनांची उत्कट अभिव्यक्ती आहे, मनाचा मोकळेपणा आहे. अनुभवांच्या उत्कटतेतून या कहाणीचा सूर सापडला. ही कहाणी फक्त वेदना, संकटं, दुःख सांगणारी नाही, तर संकटांवर स्वार होऊन यशाच्या शिखराकडे झेपावणाऱ्या जिद्दीची कहाणी आहे. या कहाणीत जीवन सत्कारणी लागल्याची जाणीव आहे. ही कहाणी म्हणजे 'आपुलाचि आपणाशी' संवाद आहे.

ज्या एका अज्ञात शक्तीनं संकटावर स्वार होण्याचं सामर्थ्य दिलं, अंतरंगीचं सौंदर्य दाखवलं, कर्तव्याची जाणीव करून दिली, मान्य करण्याची शक्ती दिली, सहजीवनाचा सूर दिला, चांगुलपणा मरू दिला नाही, मनात कटुता शिरू दिली नाही, त्या अज्ञात शक्तीबद्दलचा कृतज्ञता भाव नम्रपणे व्यक्त करण्याची ही सहजसुंदर वृत्ती आहे. जीवनाला कलाटणी देणारा अपघात म्हणजे कसोटीचा क्षण. या क्षणी जाणीव झाली, की संकट देणारा व त्यातून सहीसलामत तारून नेणारा भगवंत आहे. त्याच्यावर दृढ श्रद्धा हवी. श्रद्धा हे कमकुवत मनाचं लक्षण नाही, तर श्रद्धेमुळे जीवन सोपं होऊन जातं, पाठीचा, मनाचा कणा ताठ राहतो. संकट हेच भगवंताचं रूप आहे, मग त्याच्याकडे पाठ करण्यापेक्षा त्याच्याशी मैत्री करायची.

आनंदापेक्षा संकटकाळात, दुःखात मनं जास्त जवळ येतात, नाती जास्त दृढ होतात. संकटकाळात परस्परांवरचं प्रेम, मायेची ऊब आणि उगवणाऱ्या

उद्याबद्दलचा आशावाद यांच्या सोबतीनं संकटावर मात करता येते. डॉक्टरांच्या रूपानं भेटलेल्या देवमाणसाचं महत्त्व समजतं. नकारात होकार भरणान्या गोष्टींचा अर्थ लावता येतो. सतत प्रतिकूलतेविषयी बोलणं म्हणजे वेळ वाया घालवणं आहे. चिमुकला जीव असलेली मुंगी जमिनीवर पडलेला साखरेचा कण उचलताना, त्या साखरेच्या कणाला चिकटलेली माती हळूच बाजूला करून साखरेचा कण टिपते. चिकटलेल्या मातीचा उच्चारही करत नाही. संकटग्रस्त अनुभवांनी पुस्तकी ज्ञानापेक्षा खूप काही शिकवलं. दोन-अडीच वर्षांनंतर सिव्हिल सर्जनचं (Disability Certificate) अक्षमतेचं प्रमाणपत्र मिळालं. त्यात ४०% अक्षमता असा शिकका आला. बापरे... ४०% अक्षमता या विचारानं खचून जाण्यापेक्षा ६०% क्षमता आहे. या क्षमतेतून गगनाला गवसणी घालता येईल, हा आशावाद जागा झाला. काय करायचं व काय करायचं नाही हा विवेक मिळाला. घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीत भगवंताची काही तरी योजना आहे, ही समजशक्ती मिळाली. You are not disabled by the disabilities you have but you are able by the abilities you have हे सारं प्रत्यक्षात आणण्याची दिशा मिळाली.

खरंच, आपल्या प्रत्येकाचं जीवन म्हणजे संघर्षाची कहाणी आहे. या कहाणीचे भाग्यविधाते आपण आहोत. या कहाणीच्या मांडणीचं स्वातंत्र्य आपल्याला नियती देते. पण अज्ञानामुळे आपण या स्वातंत्र्याकडे पाठ फिरवतो. 'तूच आहेस तुझ्या जीवनाचा शिल्पकार' याचा अर्थ समजून तो कृतीत आणण्यासाठी आत्मविश्वासानं भरारी घेणं म्हणजे अहंकार पांघरणं नाही, तर परिस्थितीनुरूप वास्तव मान्य करून स्वतःला स्वतःची झालेली खरी ओळख! भगवंतानं प्रत्येक माणसाला जन्मतःच एक गूढ सौंदर्य दिलेलं असतं. हे गूढ सौंदर्य म्हणजे गुण, देवत्व, चांगुलपणा. या सौंदर्याची जाणीव झाली, की आपल्याला आपल्या कार्याची दिशा मिळते. जीवनाचा सूर सापडतो. प्रत्येकात एक राजहंस लपलेला आहे. त्याची ओळख पटणं महत्त्वाचं असतं. ती ओळख झाली, की आपण आनंदयात्री होतो. गरुडझेप घेऊ शकतो. आकाश कोसळलं तरी तेच पायाखाली घेऊन ताठ मानेनं, जिद्दीनं जगता येतं. हा डोळसपणा शिकवून, तो कृतीत उतरवण्याचं बळ देणाऱ्या नियतीचं ऋण नित्य मनात हवं. तिच्यापुढे नतमस्तक होण्याची नम्रता अंगी हवी.

डॉ. आरती दातार

बोनस आयुष्याचा अर्थ

व्यायामाचा व सौष्ठवाचा वारसा मला माझे बाबा कै. चिं. वि. दातार व माझे आजोबा कै. श्री. के. वाडेकर यांच्याकडून मिळाला. बजरंगावर श्रद्धा असल्यामुळे मी लहानपणापासून खूप व्यायाम केला. आजोबा कै. गो. ल. कुंटें यांच्या सांगण्यावरून मी नाशिकच्या भोसला मिलिटरी स्कूलचा रामदंडी झालो. इथे शूटिंग, रायडिंग, परेड, मिलिटरी ट्रेनिंग या वातावरणात एक तगडा जवान होऊन पुण्यनगरीत एम्.इ.एस्. कॉलेजमध्ये दाखल झालो. महाविद्यालयीन जीवनात शरीरसौष्ठव, वजन उचलणे या आयर्न गेम्समध्ये उल्लेखनीय यश संपादन केलं. 'बिल्डर' या नावानं मला क्रीडाविश्व ओळखू लागलं.

पुणे विद्यापीठात अर्थशास्त्र हा विषय घेऊन एम्.ए. करत असताना आरतीची भेट झाली. खो खो व टेबल टेनिस या खेळात आंतरविद्यापीठीय पातळीवर तिनं यश संपादन केलं होतं. आम्ही दोघं विवाहबद्ध झालो. संसार सुरू झाला आणि दैवानं अकस्मात घाला घातला. माझी फिरतीची नोकरी होती. सांगलीहून रत्नागिरीला मोटरसायकलवरून जात असताना, मला फार मोठा अपघात झाला. माझा उजवा पाय कमरेपासून पावलापर्यंत संपूर्ण जायबंदी झाला. सारं काही होत्याचं नव्हतं झालं. ब्रह्मांड आठवलं. यमाशी गाठ पडली. पण माझ्या बजरंगाच्या कृपेनं वाचलो. माझा पुनर्जन्म झाला. विवाहानंतर अपघात होणं ही भगवंताची योजना असावी. त्याच्या या योजनेमुळे आयुष्य उद्ध्वस्त होण्याच्या काळात मला आरतीची उत्तम साथ मिळाली. तिची मायेची सोबत मिळाली नसती तर... ही कल्पनाच मला सहन होत नाही. या अंधारयुगात ती माझी सावली होऊन जगली. आईच्या वात्सल्यानं तिनं माझं संगोपन केलं. मला काय हवं नको याची जाण माझ्यापेक्षा तिलाच जास्त होती. प्रतिकूलतेची धग कमी करायला तिच्या वात्सल्याची ऊब पुरेशी वाटली. माझ्या वेदनांवर तिनं प्रेमानं हळुवारपणे फुंकर घातली. तिच्या प्रेमामुळे 'मरणप्राय यातना सहन करण्यापेक्षा, मला अपघाताच्या

त्या क्षणीच मृत्यू का आला नाही' हा नकारात्मक विचार माझ्या मनात कधी आला नाही. तिच्यासाठी आपण जगलं पाहिजे हा आशावाद नित्य जागा राहिला.

'प्रतिकूल तेच घडेल' या अनुभवाच्या ज्ञानातून अनुकूल खेचून आणण्याची जिद्द पेटून उठली. अपघाताचा तो एक क्षण सोडला तर साऱ्या घटना दिलासा देणाऱ्या होत्या. मुख्य म्हणजे मी पूर्णपणे शुद्धीवर होतो. अपघाताची केस असूनसुद्धा मिरजेला डॉ. जी. एस. कुलकर्णी यांच्या प्रायव्हेट हॉस्पिटलमध्ये मला दाखल होता आलं. एका निष्णात धन्वंतरी देवमाणसाच्या हातात पडलो. त्यामुळे जीव वाचला. अपघातानंतरच्या पहिल्या मोठ्या शस्त्रक्रियेनंतर मला छातीपासून पायाच्या बोटोपर्यंत प्लॅस्टरमध्ये जखडून टाकलं. या प्लॅस्टरच्या पुतळ्याला फक्त खोलीतील छताचं रात्रंदिवस दर्शन व्हायचं. डॉक्टरांच्या मतानुसार व्यायामामुळे कमावलेल्या शरीरसौष्टवामुळे मला जीवदान मिळालं. प्रचंड गुंतागुंतीमुळे सततच्या शस्त्रक्रियांना शांतपणे सामोरं जावं लागलं. प्रतिकूल परिस्थितीत आम्ही दोघंही मनानं कधी खचलो नाही. व्यायामानं कमावलेलं शरीरसौष्टव मला सोडून गेलं. पण माझं पोलादी मन, जिद्द नित्य माझ्याजवळ राहिली.

जीवघेण्या अपघातामुळे शारीरिक, मानसिक, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक यातना फार मोठ्या प्रमाणावर भोगाव्या लागल्या. हे भोग म्हणजे भगवंतानं आम्हां दोघांकडून करवून घेतलेली साधना असावी. या कठोर साधनेमुळे निराशा, वैफल्य, दुबळेपणा, अगतिकता, केविलवाणेपणा, नकारात्मक विचार यासारखे शत्रू जवळपास फिरकले नाहीत. त्याच्या इच्छेनं सारं काही घडत होतं, घडणार होतं ही श्रद्धा कामी आली. शारीरिक यातना, मानसिक टॉर्चर व आर्थिक क्रायसेस या तीन आयुष्य पोखरून टाकणाऱ्या समस्यांना धीरगंभीरपणे तोंड देण्याची क्षमता बजरंगानं दिली. अनेक वर्षं या समस्या आ वासून उभ्या ठाकल्या असतानाही आम्ही सत्यापासून कधी लांब गेलो नाही. सत्यरूपी देवाच्या सोबतीमुळे जगण्यात राम वाटला.

प्रतिकूलता हे प्रखर वास्तव होतं. या वास्तवाच्या दर्शनानं क्षणभर भांबावून गेलो. पण अपार सहनशक्ती, चिकाटी, जिद्द व आशावाद या शक्तीचं पाथेय मारुतीरायानं दिल्यामुळे खचलो नाही. माझा जायबंदी झालेला पाय सात-आठ महिन्यांनी प्लॅस्टरमुक्त झाल्यानंतर मी जेव्हा पाहिल्यांदा पाहिला, तेव्हा या अपघातानंतर पहिल्यांदाच माझ्या डोळ्यात अश्रू जमा झाले. हा माझाच पाय आहे यावर माझा विश्वास बसेना. कारण पंधरा-वीस वर्षांच्या अघोरी व्यायामामुळे

माझा पाय मी सौष्टवसंपन्न व पिळदार केला होता. आणि आता मी जो पाय बघत होतो, तो पाय म्हणजे नुसती हाड आणि त्यावर चामडं... बस एवढंच... माझे सौष्टवसंपन्न स्नायू जळून गेले होते. अशावेळी डॉक्टरांनी दिलेला धीर व आरतीच्या प्रोत्साहनामुळे अनुकूलतेचं स्वप्न बघितलं. ते स्वप्न प्रत्यक्षात आणण्यासाठी अपार कष्ट, अविरत प्रयत्न आणि गो बियांड फेल्युअर या त्रिसूत्रीचा वापर केला. अनेक वर्षांच्या अथक प्रयत्नांमुळे माझा जायबंदी झालेला पाय अगदी पूर्वीसारखा नाही, पण लोखंडी कांबेसारखा करण्यात मी यशस्वी झालो.

अपघातानंतर पहिली दोन-तीन वर्षे प्रत्येक दिवस नवी समस्या घेऊन उजाडायचा. समस्या हेच आमचं सहजीवन झालं होतं. समस्या हीच आमची जगण्याची वृत्ती झाली होती. आमची समस्या केवळ परिस्थितीची, प्रतिकूलतेची नव्हती, तर ती समस्या होती नियतीची. अपघात, दुःख, वेदना यांचं गांभीर्य समजून, पचवण्याची अपार सहनशक्ती कुणाकडून तरी मिळत होती. त्यामुळे वेदना सहन करण्याची सवय लागून गेली. सवयीमुळे सारं दुःख सुख वाटायला लागलं. वेदना पांघरून जगण्यातला आनंद समजला. वेदनेला आरतीची जिवाभावाची सोबत मिळाल्यामुळे वास्तवाला सामोरं जाता आलं. आनंदाच्या या वाटेवर असं लक्षात आलं, की भूतकाळाची चक्रं आपण उलटी फिरवू शकत नाही, पण भविष्यकाळाला वळण लावणं आपल्या हातात आहे.

दोन-अडीच वर्षांच्या कठोर तपश्चर्येनंतर स्वतःच्या जायबंदी पायावर उभं राहण्याचं बळ आल्यानंतर काय करावं, काय नाही या विचारात असताना एकांतात मला माझी खरी ओळख झाली. नोकरीचा आपला पिंड नसल्यामुळे नोकरी करायची नाही हा निर्णय आम्ही दोघांनी पक्का केला. माझ्या बजरंगानं एवढ्या मोठ्या संकटातून आपल्याला उभं केलं ते काहीतरी चांगलं भरीव कार्य करण्यासाठी. पुनर्जन्म ही त्याच्या कृपेनं मिळालेली एक सुवर्णसंधी आहे. त्या संधीवर स्वार व्हायचं, गरुडभरारी घ्यायची. 'काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती.' या अनुभवाचं शहाणपण गाठीशी होतं. फार मोठ्या भाग्यानं लाभलेलं बोनस आयुष्य विचारपूर्वक सत्कारणी लावायचं. विचार करायला खूप वेळ मिळाला. स्वतःची कुवत समजली. आवडी-निवडीचा विचार सुरू झाला. प्रत्येक गोष्टीत दोघांचा सुसंवाद होता. त्यामुळे काय करायचं या निर्णयापाशी येणं जमलं.

आरती मला नेहमी म्हणायची, की ज्या कमावलेल्या शरीरसंपदेमुळे तुम्ही वाचलात, प्रतिकूलतेवर प्रयत्नांनी मात करू शकलात, त्या व्यायामाचे, आरोग्यसंपन्नतेचे धडे तुम्ही समाजमनाला द्या. त्या ध्येयानं झपाटून जाऊन हे

बोनस आयुष्य सत्कारणी लावा. आरोग्यसंपन्नतेचा प्रसाद असंख्यांना वाटा. अपघातापूर्वी तुम्ही मिळवलेली आयर्न गेम्समधली असंख्य बक्षिसं, मान ही तुमची खरी ओळख आहे. ही ओळख म्हणजेच भविष्यकाळातील तुमच्या कार्याची सुंदर वाट आहे. कार्याचा निर्णय घेण्याचं स्वातंत्र्य मला होतं. व्यायामशाळा हे माझं रमण्याचं ठिकाण होतं. काहीतरी करायला हवं, हा मनाला ध्यास होता. मी स्वतःच्या पायावर उभं राहावं, स्वावलंबनानं ताठ मानेनं जगावं ही त्याची इच्छा असल्यामुळे तर त्यानं मला बरं केलं हा विचार मनात पक्का होता. त्यामुळे व्यायामशाळा काढण्याचा निर्णय घेतला. व्यायामातून आरोग्याचे संस्कार करणं हेच आपलं कार्य आहे ही ओळख मनाला पटली, भावली आणि त्या दिशेनं प्रयत्नाला लागलो. संधी मिळत गेल्या. त्या संधीवर तुटून पडलो. अपंगत्वावर स्वार झालो. ध्येय गाठेपर्यंत मागे वळून पाहिलं नाही.

अपघातानंतर मिळालेल्या बोनस आयुष्याचा मला हेतू सापडला. ध्येय ठरलं आणि उत्साहाला उधाण आलं. अपघाताच्या रूपानं मृत्यू स्पर्श करून गेल्यामुळे जगण्याचा नवा अर्थ समजला. जन्म-मृत्यू यातला फरक समजला. संकटामुळे जगण्याचं नवं भान आलं आणि माझ्या विचारात परिवर्तन झालं. अपघातापूर्वी मी कसा होतो यापेक्षा अपघातानं मला कसं घडवलं, हा विचार माझ्यासाठी महत्त्वाचा होता. या परिवर्तनामुळे माझ्या ध्येयाला, निष्ठेला बळकटी आली. अपघाताच्या वरदानामुळे समाजमनाशी, समाजकार्याशी सहजपणे नातं जुळून आलं. जगण्यातल्या निरपेक्ष आनंदाशी समरस होता आलं. आपण कसे दिसतो यापेक्षा आपण कसे असतो याचं महत्त्व पटलं.

आज पस्तीस वर्षांनंतर आपल्याच जीवनाकडे मागे वळून बघताना असं वाटतं, 'पस्तीस वर्षांपूर्वी ज्या विचारांनी, ध्येयानं झपाटून जाऊन, बलसागर भारत करण्याचं स्वप्न उरी बाळगून व्यायामाच्या क्षेत्राकडे वळलो, त्याच विचारांनी, तत्त्वानं, ध्येयानं आजही कार्यरत आहे, उद्याही कार्यरत राहण्याची जिद्द आहे... ही सगळी बजरंगाची कृपा! पस्तीस वर्षांत सगळ्या क्षेत्रांत झपाट्यानं बदल झाले, पण स्वतःच्या ध्येयांशी, मूल्यांशी प्रामाणिक राहून कार्य करता आलं, यासारखं दुसरं भाग्य नाही. पैसा हे आयुष्याचं सर्वस्व कधी मानलं नाही. पैशासाठी कधी कोणाची अडवणूक केली नाही. सत्याची वाट कधी सोडली नाही. पैशापेक्षा माणसांचं प्रेम जास्त महत्त्वाचं वाटलं. व्यायामशाळा हे माझं प्रोफेशन होतं, हे नक्की. पण त्याकडे कमर्शियल दृष्टिकोनातून कधी बघितलं नाही. आरतीनं माझी सर्व तत्त्वं समजून घेतली, आपली मानली आणि अखंड साथ दिली. तिच्या

नोकरीची, कष्टाची, समंजसपणाची साथ असल्यामुळे सारं काही सहज शक्य झालं. दोघांनी एकमेकांचं सामर्थ्य व मर्यादा ओळखून प्रगतीचा प्रवास चालू ठेवला. या प्रवासात असंख्य पथ्यं पाळली. पैसा, प्रसिद्धी यांपासून लांब राहिलो. विचारपूर्वक घेतलेल्या निर्णयांची कधी लाज वाटली नाही, पश्चाताप झाला नाही, तर अभिमान वाटला. कार्याला व्यक्तिगत जाणिवांचा, स्वाभिमानाचा, विचारांचा आधार असल्यामुळे कामाचं कधी ओझं वाटलं नाही. कामातून भरभरून आनंद मिळाला. असंख्यांनी गुरूत्वाची शाल पांघरली. त्यामुळे सुखावून जाण्यापेक्षा जबाबदारीची जाणीव झाली. त्यांचं शिष्यत्व मान्य केलं. आपण त्यांचे पालक आहोत, आदर्श आहोत, हे नवं भान आलं. हाती न लागणाऱ्या वस्तूंचा हव्यास बाळगण्यापेक्षा, हाती आलेल्या गोष्टींचा ध्यास लागला आणि जगणं अधिक अर्थपूर्ण, चॅलेंजिंग वाटायला लागलं. आरोग्यसंपन्न, संस्कारक्षम, सदाचारी विद्यार्थी या अमाप श्रीमंतीचा, वैभवाचा मी धनी झालो. कार्यातून स्वर्गीय आनंद मिळाला. या आनंदात शारीरिक वेदना, मानसिक दुःख, असंख्य कमतरता लयाला गेल्या.

हा स्वर्गीय आनंद कशामुळे मिळाला ते महत्त्वाचं आहे. पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे माझी माझ्या मारुतीरायावर असलेली दृढ भक्ती, श्रद्धा. आरतीची अखंड सोबत. आई-वडिलांचं मिळालेलं आर्थिक सहकार्य. निष्णात डॉक्टर, मिरजेत नव्यानं भेटलेली, माणुसकीचं वैभव जागवणारी थोर माणसं, त्यांचं निरपेक्ष प्रेमाचं सहकार्य. या सगळ्यांबरोबर माझ्या मनानं काही गोष्टी काटेकोरपणे, निग्रहानं पाळल्या. आपण निग्रहानं आकाशाएवढी आपली दुःखं कधी न सांगता सहन केली, की आपली शक्ती वाढते, पण आपली दुःखं कोणाला समजत नाहीत. याउलट आपली लहान मोठी दुःखं आपण सतत कुरवाळत बसलो, की सतत सहानभूतीवर जगण्याची सवय लागते. त्याचा परिणाम म्हणजे आपली प्रगती थांबते. आपलं दुःख कुणालाही कधी सांगू नका. अगदी स्वतःच्या मनालासुद्धा. आपल्या वेदनेवर स्वार व्हा. आपल्या ध्येयाच्या दिशेनं घोडदौड करा. आपल्या दुखऱ्या अवयवांशी बोला. त्याला म्हणा की बाबा रे, तुला किती दुखायचं आहे तेवढं दुख. बघू या कोण हरतंयू ते! माझ्या जायबंदी पायाशी मी रोज बोलायचो. अखेर माझ्या पायाच्या वेदनेनं माघार घेतली. मी जिंकलो. जिंकण्याचा फायदा असा झाला, की पायाचं दुःख हलकं झालं. त्याला समजलं, की हे दुःख कधी संपणार नाही. ते माझ्याबरोबर संपेल.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपल्या अपंगत्वाचं कधी भांडवल करू नका. दया, माया, करुणा, कणव, सहानभूती हे आपल्या प्रगतीच्या आड

येणारे कट्टर शत्रू आहेत. कारणाशिवाय कोणाची मदत घेऊ नका. खोटी भीक मागू नका. ताठ मानेनं जगा. आपल्यापेक्षा जो जास्त दुःखात आहे त्याचा विचार करा. त्यामुळे आपल्या सुखाची किंमत समजते. आपलं दुःख कोणाला सांगायचं नाही, हे माझं तत्त्व. कारण दया, सहानभूती या शब्दांची मला आत्यंतिक चीड आहे. जो सहानभूतीवर जगतो त्याचे अंगार कधी फुलत नाहीत. व्यायामशाळा सुरू केल्यानंतर मी कृतनिश्चय केला व तो तंतोतंत पाळला. पाय दुखतोय म्हणून जिममध्ये गेलो नाही, असं कधीही होणार नाही. कारण दुखण्यासाठीच तो आहे. पाय नित्य दुखण्यासाठीच आहे, ही मनाशी खूप गाठ बांधली. आरतीला निक्षून सांगितलं, की माझ्या पायाची काळजी घे पण काळजी करू नकोस. मला ते सहन होणार नाही. माझ्या या जायबंदी पायाला अघोरी व्यायामानं मी अतोनात कष्टवलं. वर्षानुवर्षं त्या पायाला मसाज करण्याचं व्रत आरतीनं मूकपणे पार पाडलं. माझ्या पायाचे तिनं खूप लाड केले, पण कशासाठी तर ताकद वाढावी म्हणून. माझ्या निग्रही स्वभावाला, निधड्या छातीला तिची प्रत्येक गोष्टीत जोड मिळाली, ही त्याचीच योजना.

आरती नेहमी म्हणायची, पेशन्सचं बळ ज्याच्याजवळ असतं तो खरा पेशंट! सारं काही गिळून टाकण्याच्या तुमच्या सहज सुंदर व्रतामुळे तुमचा आशावाद मल म्हणायचा, 'सुंदर मी होणार.' त्याच क्षणी अत्यंत उत्साहानं माझ्या तोंडून शब्द जायचे, 'सुंदर मी करणार.' अंतरंगीची साक्ष पटवून देणारा हा सुसंवाद म्हणजे सुंदर भविष्याची चाहूल होती.

आरतीला अपघातापूर्वी सतत वाटणारी माझ्या अपघाताची हुरहुर म्हणजे तिच्या ज्ञानेश्वर माउलीनं दिलेली पूर्वसूचना तर नसेल ना? पण त्याकडे पाठ फिरवून केवळ कर्तव्यबुद्धीनं जाणं म्हणजे येणाऱ्या भयंकर परिस्थितीवर मात करण्याची माझी तयारी आहे हे सांगणं होतं का? परमेश्वर मला विचारत होता, 'बोल, तुझ्यासाठी कोणतं संकट पाठवू?'

मी मनाला बजावत होतो,

'खुदीको कर बुलंद इतना प्यारे
तक हर तकदीर बनानेसे पहले
खुदा बंदेसे ये खुद पूछे
कि बता तेरी रजाह क्या है।'

माझं दुःखं सांगणं हा माझ्या सांगण्याचा हेतू नाही. माझ्या या सांगण्यातून जर कुणा दुःखिताला, सोसणाऱ्या जिवाला प्रेरणा मिळाली, संकटांनी, वेदनांनी खचून

न जाता ते मन ध्येयाकडे झेपावलं तर माझं लिखाण सार्थकी लागेल, मला धन्य वाटेल.

माझ्या बजरंगाकडे विश्वमनासाठी मागणं मागतो, की—

विश्वमनाला परिपूर्णतेचा ध्यास आणि
सामान्य स्तरावरून असामान्य होण्याचा अट्टाहास
या दोन प्रेरणा दे.

डॉ. अरुण दातार
ज्येष्ठ व्यायामतज्ज्ञ,
'सूर्या' जिम, पुणे

खेल वादळाचा

सांगणे हा माणसाचा स्वभाव आहे. सांगत सुटणे ही मानवी वृत्ती आहे. प्रत्येकापाशी सांगण्यासाठी असतेच असे नाही, तरी त्याचे जगणे हा सृष्टीचा सांगावा होतो. जगण्याची विविध वळणे पुढे पुढे जात असतात. जीवनाच्या तऱ्हा, मनाच्या रीती आणि आसपासचे वातावरण यातून त्याची घडण होत असते. साऱ्या गोष्टी सांगण्यासारख्या असतात असे नाही आणि साऱ्या गोष्टी सांगण्यासारख्या नसतातही. कधी कधी वाटते, आपण सांगतो हे बरोबर आहे का? वाटण्याला तसा फारसा अर्थ नसतो. परंतु वाटणे जेव्हा अर्थपूर्ण होते, तेव्हा सांगण्याचा सांगावा होतो. हा सांगावा त्याच्या आंतरिक आवाजाला स्वस्थ बसू देत नाही. त्याचा आतला आवाज फुटतो. ती त्याच्या अनुभवाची पहाट असते. त्यातून त्याला सांगावेसे वाटते. कालांतराने हा त्याचा सांगावा हा तिचा सांगाती होतो. तो त्याची सोबत करतो. करता-करता अनेक सोबती त्याचे होतात. त्यातून तो प्रत्येकाला काही ना काही देतो. देण्यासारखे असते, म्हणून द्यावेसे वाटते. जगण्याच्या कुतूहलातून असे वाटणे जन्माला येते. स्वतःशी या वाटण्याचा संबंध वेगळा असतो. प्रत्यक्षातले वाटणे जेव्हा कलारूप घेते, तेव्हा त्याचे कथन होते. हे कथन जेव्हा आत्म्याशी मिळते, तेव्हा ते आत्मकथन होते नि आत्मकथनात जसे घडले तसे लिहिले, असे नसते. घडणे हे निमित्त असते. घडणीत, जे त्याच्यावर नानाविध संस्कार होतात त्यातून त्याचा 'तो' व्यक्त होतो. होता होता तो व्यापक होतो. त्याची व्याप्ती त्याच्या 'तू'न मोठी होते. ही व्याप्ती, हे, त्याचे जगणे असते. जगण्याचे वैशिष्ट्य यात सामावलेले असते.

हे सांगायचं मुख्य कारण म्हणजे डॉ. आरती दातार यांचं 'शून्यातून सूर्याकडे' हे आत्मकथन आहे. ऐन तारुण्याच्या तोरणदारात प्रवेश केलेल्या आरती आणि अरुण यांची ही झुंजकथा आहे. यात अनेक वादळे सामावलेली आहेत. त्यापैकी काही प्रकट आहेत, तर काही अप्रकट आहेत. आत्मकथन हा सगळ्यात अवघड

वाङ्मयप्रकार आहे. कथनाचा आत्मा ज्याला सापडला तोच लिहू शकतो. जगतात सगळेच, पण जगण्याला जेव्हा अनुभवाची लय सापडते तेव्हा कथनाचा अंकुर येतो. बाकी सारी बडबड असते. बडबडीला जाणिवेची खोली मिळाली की आत्मा उमलायला सुरवात होते. ती आत्म्याची भाषाच लेखकाला शब्द देते. त्याला अनुभवातून जन्माला आलेलं मन मोकळं करायचं असतं. हे मन मोकळं करताना बरेचदा एकाकीपणा, मतमतांतर या नको त्या गोष्टी आत्मकथनात डोकावतात. अशा आत्मकथनात 'मी'ची दुर्गंधी बेसूर वाटते.

'शून्यातून सूर्याकडे' या आत्मकथनात कथन किती सात्विक असावं ते प्रत्ययाला येतं. आत्मकथनात जो 'मी' असतो तो 'मी' मूळातच शून्य व्हावा लागतो. शून्य ही अध्यात्मातील पूर्णावस्था आहे. शून्य ही उपनिषदातील रिक्त अवस्था आहे. पण रिक्त म्हणजे रिकामा नाही. शून्य हे आवर्त आहे, आणि या आवर्ताचं सूर्य हे आवर्तन आहे. जगण्याच्या परिमाणांची मिति आपली आपल्याला ठरवावी लागते. जगणं हे जर आपलं गाणं झालं तरच मोकळं लिहिता येतं. जगण्याची एक सुंदर लय असते. 'शून्यातून सूर्याकडे' या आत्मकथनातील लयीत मी विलक्षण हरखून गेलो. ती लय जगण्याला मूल्य देते. या आत्मकथनातील जे दुःख आहे ते व्यावहारिक तराजूत मोजता येत नाही. यातील दुःखाला सुद्धा जीवनाचं मूल्य आहे. डॉ. आरती दातार यांनी त्यांचं दुःख अगदी सहजपणे मैत्र म्हणून स्वीकारलं. त्यामुळे त्यांचं दुःख श्रीमंत होऊन गेलं. 'शून्यातून सूर्याकडे' या आत्मकथनाची ही फार मोठी ताकद आहे. जगण्याचे भाव जेव्हा आपल्या जगण्याच्या इमानाला खरा स्वर देतात, तेव्हा त्या स्वरातून 'मी' फुलत असतो. डॉ. आरती दातार आपल्या सोबत दुःखाच्या पाठीवर हात ठेवून, सतत दुःखाला धीर देतात या गोष्टीची कमाल वाटते.

आरती व अरुण या दोघांची ओळख झाल्यानंतरच्या काही दिवसात इतक्या वेगानं यातील घटना घडतात की त्या वाचताना मन थक्क होते. अरुणचं उत्कृष्ट शरीरसौष्टव व आरतीचा सर्वांग सुंदर व्यायाम यांचा गोफ यात आहे. खेळामुळे ही दोघं एकत्र आली. पण अरुणच्या भीषण अपघातामुळे त्यांच्या जीवनाचा महाखेळ झाला. डोळ्यातील ध्येयवादाची स्वप्नं आकाशात सैरभैर भरकटली. काही कळण्याच्या आतच नियतीनं डाव साधला. तो अनाकलनीय आहे. दोघांनाही जगण्याचं सद्भान आहे. जीवनावर खोल निष्ठा आहे. जगणं म्हणजे सूर्य होणं, ही त्यांच्यापुरती त्यांनी केलेली जीवनाची व्याख्या आहे. पुणे विद्यापीठात शिक्षण घेण्याच्या निमित्तानं हे एकत्र येतात. त्यातून त्यांचे काही संवाद प्रकट होतात.

तथापि ते मौनातून अधिक प्रकट होतात. या आत्मकथनात वाक्यातले पूर्णविराम या संदर्भात अधिक अपूर्ण ठरतात. आभाळाएवढं दुःख सोसल्यानंतरही ते कथन करतानाचा संयम कौतुकास्पद आहे. सहजीवनात जे वाट्याला आलं ते उत्कटतेनं स्वीकारायचं हे दोघांनी मनोमन स्वीकारलं. त्यामुळे मी-तुपणाच्या द्वैतात हे दोघे हरवले नाहीत. एकमेकांच्या गुणांना नित्य ऊर्जा देत राहिले. आपली प्रत्येक कृती ही सदुक्ती झाली पाहिजे हे ध्येय या क्रौचांचं होतं. यात घर होते, घरातले संस्कार होते. संस्कारातली अभिजात वळणं होती. वळणांना सुश्लिष्टे जागा होती. अभ्यासाला खूप अवकाश होता. अभ्यासाबरोबर शरीरसंपदा उत्कृष्ट राखण्याचं व्रत होतं. हे व्रत दोघांनी नियम म्हणून केलं नव्हतं. व्रत त्यांचा श्वास होता. त्यांच्या जगण्याचा तो पाठ बनला. त्यामुळे संसार ही त्यांच्या दृष्टीनं जबाबदारी नव्हती, तर ते सुंदर वृंदावन होतं. यात येणारे सुखदुःखाचे उदयास्त हे त्यांचे खेळ होते. खेळाला जेव्हा सहजतेचं भान येतं, तेव्हा ती क्रीडा होते. त्यांच्या जगण्याचा आत्मविश्वास प्रखर होता. जे काय करायचं, ते मन ओतून करायचं. तिथे देणं-घेणं नाही. यापासून मला काय मिळेल याचा हिशोब त्यांनी कधी केला नाही. म्हणूनच त्यांच्या जगण्याला खुद्द नियतीनंच शाबासकी दिली. संसारातून नवा सूर्य दिला. सूर्याला किरणांची झेप दिली. जगण्याच्या अस्सल सात्विकतेतून जे काही सोसलं ते या आत्मकथनात डॉ. आरती दातार यांनी प्रांजळपणानं मांडलं आहे.

पन्नास-पंचावन्न माणसं बसलेली एस्.टी. बस अरुणच्या पायावरून गेली. अरुणला सहन कराव्या लागणाऱ्या दुःखाचं वर्णन करायला शब्द केविलवाणे होऊन गेले. अरुणची सहनशीलता डॉक्टरांच्या मनाला चटक्या लावून गेली. व्यायामानं कमावलेल्या शरीर संपदेमुळे अरुण वाचला हे डॉक्टरांचं विधान फार बोलकं आहे. अरुणला हिमालयाएवढं दुःख सहन करणं आणि आरतीला आपल्या माणसाचं दुःख बघणं अवघड होतं. आरती-अरुणच्या भावमनातले हिंदोळे जगण्याचं मूळ दिग्दर्शित करतात. जगणं हे समजून घेणं आहे. जगण्यातही सुखदुःखं आपलीशी करून पुढे जायचं, हे जगण्याचं मूळ आहे. दुःख व वेदना कशा एकमेकांशी खेळतात याचं बोलकं दर्शन या आत्मकथातून घडतं. दुःखाला सवय व्हायला लागली की ते एकतर माणसाला पुढे जाऊ देतं, नाहीतर तिथेच संपवून टाकतं. या दुःखापाशी दोघांचं मन थांबलं नाही. त्यांनी हातात हात घालून प्रेमानं सारं झेललं. यातून ते अनुभवी झाले. या अनुभवांनी त्यांना अंतर्मुख केलं. त्यांच्या श्रद्धेची परीक्षा होती. दोघांचा सकारात्मक दृष्टिकोन, आशावाद, जगण्यावरचं

प्रेम व श्रद्धा दोन अडीच वर्षांनंतर फळाला आली. यातून 'सूर्या'चा उदय झाला.

डॉ. आरती दातार यांचं हे आत्मकथन आपल्याशी बोलतं. ते आपल्याला हळवं करतं. त्यातून अरुणचं ध्यासगर्भ व्यक्तित्व उभं राहतं. वादळाशी खेळायला वादळच व्हावं लागतं. आपलं मन चांगलं असेल तर आपल्याला नक्की चांगलं मिळतं. या आत्मकथनात अशी चांगली मनं आहेत. कुठेही कुरकुर नाही. आरतीसोबत फक्त दुःखच होतं. एवढ्या दुःखात त्या होत्या, म्हणून त्या अनेक झाल्या. त्यामुळे त्यांनी उगाचच गोतावळा आणला नाही. कोणाच्याही संसाराला बाधा पोचू दिली नाही. जे काय आपल्या पदरात देवानं दिलं आहे, ते निमूटपणानं स्वीकारायचं. आहे त्यात आनंद मानून पुढे जात राहायचं. आरती-अरुण यांना जगण्याचं उत्तम भान आहे. यात जगण्याचं सत्व आहे, संवेदनशीलता आहे, जडत्व नाही. वृत्ती हलकी आहे, मोकळी आहे. असं हे सुंदर जगणं या आत्मकथनात अत्यंत प्रभावी व निःसंकोच मनानं शब्दबद्ध झालं आहे. जगण्याची गंमत या आत्मकथनात आहे. यात अश्रू, कृतज्ञता आहे. पण त्यापेक्षा सुद्धा निर्व्याज मनानं आपल्याच अनुभवरूपी पणतीच्या प्रकाशात आपण वाचलेली ती आरतीची गाथा आहे. वयाच्या सत्तरीत आज अरुणला पाहिल्यावर त्यांनी एवढं काही प्रचंड सोसलं असं वाटत नाही. आरतीचं रसाळ वक्तृत्व ऐकल्यावर त्यांनी एवढं काही सोसलं असेल आणि त्यांची प्रसन्न मुद्रा पाहिल्यावर असं काही घडलं असेल याचा धक्का बसतो. आजही दोघांची वृत्ती आल्हादक आहे. त्यांचा विद्यार्थी परिवार मोठा आहे. यामधून उजळून निघालेलं हे जीवन त्यांच्या कृतार्थतेचा चैत्रोत्सव आहे. जगावं कसं, यासाठी हे आत्मकथन प्रत्येकानं वाचावं.

डॉ. यशवंत पाठक

मैत्रीचा दस्तऐवज

१९६३चा सुमार असेल. मी १०वीत होतो. मी व माझा एकुलता एक धाकटा भाऊ शाम कर्वेरोडवरील एम्.ई.एस्. कॉलेजमध्ये खेळायला जायचो. आम्हा दोघांना पोहणे, व्यायाम, जंगलातील पायपीट व शिकार यांची खूप आवड होती. एक दिवस शाम मला म्हणाला, 'भैय्या, एम्.ई.एस्. कॉलेजमध्ये एक तगडा जवान आला आहे. काल संध्याकाळी मी त्याला बघितलं. भलताच रुबाबदार आहे. आपण त्याला उद्या भेटू.'

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही कॉलेजमध्ये गेलो. एका वर्गातून बाहेर पडताना तो दिसला. तांबूस गोरा वर्ण, नाकी डोळी देखणा, धारदार नजर, नेहमीपेक्षा थोडेसे अधिक रुळणारे मानेपर्यंतचे केस, अत्यंत पीळदार शरीरयष्टी, सुंदर चाल. आम्ही थोडे बिचकतच त्याच्याजवळ गेलो, त्याच्याशी ओळख करून घेतली. त्याने मोठ्या आस्थेने आमची चौकशी केली. अरुण दातार या व्यायामपटूची व आम्हा भावांची ही पहिली भेट. ही भेट आयुष्यभरासाठीची ठरली.

मॅट्रिकनंतर मी एम्.ई.एस्. कॉलेजमध्ये दाखल झाल्यामुळे या देखण्या अरुणचा सहवास मिळाला. पुरुषानं कसं देखणं असावं असं कुणी विचारलं तर सांगावंसं वाटतं 'अरुण दातार' सारखं!

अरुण कॉलेज, लायब्ररी, स्विमींगपूल, व्यायामशाळा कुठेही असला, तरी त्याच्याभोवती नेहमी मित्रांचा गराडा असायचा. माझ्यासारख्या असंख्य व्यायामप्रेमी तरुण मुलांना त्याच्या सुदृढ शरीरयष्टीचं अत्यंत कौतुक वाटायचं. आम्ही ज्युनिअर्स एका अर्थानं त्याचे भक्त होतो. त्यानं मात्र सगळं असूनही कधी मोठेपणाचा माज केला नाही. आम्ही त्याच्या अवतीभोवती घुटमळत असल्याची कारणं त्याच्या लक्षात आल्यावर तर तो आम्हाला व्यायामाचे धडे देऊ लागला. मला 'गुरू' म्हणा, 'सर' म्हणा असले उद्योग अरुणनं कधीच केले नाहीत. 'गुरू' म्हणावं अशा योग्यतेचा तो आहे असं आम्हालाच वाटायचं. आमच्यासारख्या

ज्युनिअर्सना त्याच्या आयुष्यात, भावविश्वात प्रवेश मिळाला तो सहजासहजी नाही.

आमचा अरुण अत्यंत शिस्तप्रिय आहे. मृदुभाषी आहे. शांतताप्रिय आहे, पण प्रखर स्वाभिमानी आहे, म्हणूनच त्याच्याबद्दल आदरयुक्त असा दरारा आहे. गुणग्राहकता व उत्कृष्ट कामगिरी केल्यावर एखाद्याला शाबासकी देण्याचा मनाचा मोठेपणा हा सुंदर गुण आजही त्याच्याजवळ आहे. व्यायाम क्षेत्रातला आमचा गुरुवर्य 'अरुण', घनिष्ट मैत्री झाल्यानंतरचा, चार भिंतीतल्या गप्पाटप्पातला 'आरण्या'. तो व्यायाम करत असताना आम्ही त्याच्या आसपास घुटमळायचो. आपण व्यायाम करत असताना त्यानं आपल्याला बघावं, आपल्याला शिकवावं, आपल्याकडून व्यायाम करून घ्यावा, चुकलं तर शिक्षा सुद्धा करावी असं वाटत राहायचं, पण आमचा 'आरण्या' मात्र आयुष्यात आमच्यावरच काय पण कुणावरच कधी रागावला नाही. त्याचा साधा आवाजही कधी चढला नाही.

अरुण हा माझा सवंगडी, हितचिंतक, मदतनीस, ज्येष्ठ सल्लागार आहे. गेल्या पन्नास वर्षांत आमच्या नात्यातील दृढता वाढत गेली. जिवाचं मैत्र असूनही अरुणच्या दोन गोष्टी मी आयुष्यात कधी बघितल्या नाहीत. एक म्हणजे तारुण्यात एवढं यश मिळवूनही 'हा' कधी गर्वानं चालताना मी पाहिला नाही आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे 'त्याचे' अश्रू कधी कुणी पाहिले नाहीत.

दृष्ट लागेल इतकं सगळं सुंदर चाललेलं असताना, त्याचं शिक्षण पूर्ण झाल्यावर सौ. आरतीशी विवाह झाल्यावर, एका मोठ्या कंपनीत उत्तम नोकरी लागल्यावर अरुण-आरतीवर अरिष्ट कोसळलं. माणसांनी भरलेली एस्.टी. बस अरुणच्या अंगावरून गेली. तो काळ व त्यानंतरची दहा वर्षे अरुण-आरतीनं कशी काढली याचा काही प्रमाणात मी व बऱ्याच प्रमाणात माझा भाऊ शाम साक्षीदार आहोत. पण या मरणप्राय संकटातून 'फिनिक्स' पक्षासारखा तो उठून उभा राहिला. अरुणच्या या जीवघेण्या अपघातामुळे त्याच्या आयुष्यात झालेली प्रचंड उलथापालथ व ओघानं आरतीच्या वाट्याला आलेलं आयुष्य याविषयी मी काय बोलू? जावे त्याच्या वंशा हेच खरं! अशी दुःखं, अशा वेदना, शारीरिक, मानसिक, कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक असोत, कधीही कुणाच्या वाट्याला येऊ नयेत.

सौ. आरतीच्या संयमी लेखणीतून त्यांच्या समंजस सहजीवनाचा प्रवास 'शून्यातून सूर्याकडे' या पुस्तकात सहजपणे उतरला आहे. 'शून्यातून सूर्याकडे' हे या पुस्तकाचं शीर्षक इतकं अन्वयार्थक आहे की पुस्तक वाचून झाल्यावर

वाचकाच्या पाणावलेल्या डोळ्यांसमोर खरोखरच या शीर्षकाचं महत्त्व, अर्थपूर्णता तरळून जाईल. हे पुस्तक केवळ गोष्ट सांगण्यासाठी लिहिलेलं पुस्तक नाही. आत्मकथनाच्या नावाखाली आत्मकेंद्रितांनी लिहिलेलं पुस्तक नाही. हे पुस्तक म्हणजे एक असं अनुभवकथन आहे की जे वाचल्यावर हजारो वाचकांना स्वतःच्या आयुष्यातील प्रचंड वेदनेवर मात करताना आलेल्या अनुभवांचा पुन्हा प्रत्यय देईल, वेदनेवर मात करण्याची शक्ती देईल.

डॉ. सौ. आरती दातार ही संतसाहित्याची अभ्यासक आहे, एक अनुभवी प्राध्यापिका आहे. तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास असलेल्या आरतीनं इतकं साधं, सहज सुंदर, सर्वांना समजेल असं लिखाण केलं आहे. लेखनशैलीचा हा साधेपणा सहजपणे जमणं ही अचानक घडलेली अपघाती गोष्ट नाही. त्यासाठी साहित्यप्रकारांवर हुकमत लागते. ती आरतीच्या लेखणीत आहे. कसलंही साहित्यिक अवडंबर न माजविता अत्यंत ओघवत्या, एखाद्या स्वच्छ कादंबरीसारख्या भाषेचा वापर तिनं केला आहे. लेखन संवादरूपी आहे, घटनाक्रमांनी भरलेलं असल्यामुळे कुठेही कंटाळा येत नाही तर ते उत्सुकता वाढविणारं आहे. आरतीनं वर्णन केलेला प्रत्येक प्रसंग वाचकाच्या डोळ्यांसमोर उभा राहातो. अरुणच्या अपघातानंतरचा त्या दोघांचा लढा कधी, कसा संपणार? त्यांच्या संकटांची शृंखला वाचताना आपण त्यात अडकत जातो. पण त्यांची कीव करावी, दया दाखवावी असं एकदाही वाटत नाही. तसं वाटावं म्हणून हे लिखाण नाही.

या पुस्तकाचं हस्तलिखित वाचताना असंख्य वेळा मला अश्रू अनावर झाले. आरतीच्या लिखाणावर पुन्हा लिहिताना माझीच लिहिलेली अक्षरं मला दिसेनाशी होतील अशी मला भीती वाटली. अरुणच्या वेदना वाचताना एक विचार मनात येत होता की अरुणचा हा भीषण अपघात अलीकडच्या काळात झाला असता तर ज्या मरणप्राय वेदना चाळीस वर्षांपूर्वी त्याला भोगाव्या लागल्या. त्या आजच्या प्रगत विज्ञानामुळे त्याला भोगाव्या लागल्या नसत्या. असो. मृत्यूच्या दाढेतून तो बाहेर आला खरा. त्याच्या सावित्रीनं त्यासाठी त्याला जी साथ दिली ती केवळ अलौकिक आहे. आरतीनं धीर-गंभीर मनानं मूकपणे अरुण नावाच्या योद्ध्याला साथ दिली.

या भीषण अपघातात अरुणचं वैभव म्हणजे त्याचं शरीरसौष्ठव त्याला सोडून गेलं. हाडाचा सांगाडा दिसावा तसा आमचा अरुण दिसत होता. शारीरिक वेदनांबरोबर मानसिक क्लेश होते. वर्तमानात अंधार होता. भविष्यात काय होणार

या चिंतनेन त्यांना घेरून टाकलं असणार. पण त्या दोघांच्या चेहऱ्यावर कधी भीतीचं सावट कोणी बघितलं नाही. त्या भयानक काळातही वर्षानुवर्ष आढ्याकडे बघत, ऑपरेशनवर ऑपरेशन्सला शांतपणे सामोरा जात, अत्यंत धीरानं, निश्चल डोळ्यांनी, आरतीच्या वात्सल्यपूर्ण सोबतीनं एका वेगळ्याच 'डिनिटी'मध्ये अरुण नावाचा योद्धा बिछान्यावर खिळून होता. आसपासच्या सर्वांना धीर देत, 'हे दिवसही जातील रे,' असं आम्हाला अत्यंत आश्वासक नजरेनं, मंद स्मित करत, आमच्याशी संवाद साधणारा आमचा तो 'वुंडेड वॉरिअर' व्यायामक्षेत्रात केवळ पुण्यनगरीचंच नव्हे तर अवघ्या देशाचं भूषण आहे. त्याच्या महेश या शिष्यानं 'विश्व श्री' या बहुमानाच्या स्पर्धेत आपल्या भारताला कास्य पदक मिळवून दिलं आहे.

बलदंड शरीराची असंख्य शिल्प घडवणारा आमचा अरुण नावाचा शिल्पकार सत्तरीच्या उंबरठ्यावरही एक उत्तम शरीरसौष्टवपटू आहे. याचं दर्शन पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर आपल्याला घडतं; आणि आपण अगदी सहज नतमस्तक होतो. अशा या माझ्या 'गुरू'चा, मित्राचा मला खूप अभिमान व आदर आहे. माझ्या मते आमच्या अरुणमध्ये मूलतःच एक कर्ण दडलेला आहे. एक एकलव्य आहे, एक अर्जुन आहे, एक भीम आहे, एक भीष्म आहे, एक राम आहे. खऱ्या द्रोणाचार्यांचा जातीयवादाचा दुर्गुण सोडला, तर एक द्रोणाचार्य सुद्धा आहे. म्हणूनच आयुष्यात एवढी प्रचंड उलथापालथ होऊन सुद्धा तो एखाद्या पहाडासारखा उभा आहे. युवा पिढीचं शरीर व मन, सौष्टव व सुविचारानं घडविणारा 'सूर्या' जिम नावाचा जो यज्ञ अरुणनं आरतीच्या सोबतीनं सुरू केला तो असाच अखंड, अधिक ऊर्जेनिशी धडाडत राहो ही प्रार्थना.

कामाच्या व्यापांमुळे अरुण-आरतीला मी नित्य भेटतोच असं नाही. मात्र जेव्हा आम्ही भेटतो तेव्हा कालच तर भेटलो होतो असं भेटतो. जेव्हा जेव्हा भेटतो, तेव्हा तेव्हा 'सूर्या' जिम, नवीन उपक्रम, त्याचे गुणी शिष्य, आरतीचं संतसाहित्य लेखन, प्रवचनं, अरुणच्या मातोश्री वय वर्ष नॉट आऊट एक्वाणव त्यांची प्रकृती, ट्रायन आर्ट हा नवा गेम यावर भरभरून बोलतो. व्यायाम क्षेत्रासाठी आपलं अवघं 'बोनस जीवन' सत्कारणी लावणाऱ्या अरुणचा माझ्यावर खूप जीव आहे हे माझं भाग्य. आरतीचं भावविश्व म्हणजे तिचे आवडते संत, लेखन, प्रवचन, अभ्यासवर्ग, विद्यार्थी आणि अरुण अरुण आणि अरुण एवढंच! तिच्या या भावविश्वात मला स्थान आहे हा माझा आनंद! अरुण-आरती या पती-पत्नीचं एकमेकात एकरूप झालेलं, एकमेकांसाठीचं भावविश्व असलं तरी त्यांच्या विश्वात मी व माझं एवढंच अंतर्भूत नाही तर 'हे विश्वचि माझे घर' या उक्तीप्रमाणे एक ना

अनेक गोष्टींचा, व्यक्तींचा त्यात सहजपणे अंतर्भाव झालेला आहे.

दातार व गोखले घराण्यांचे कदाचित गतजन्मीचे काही ऋणानुबंध असावेत म्हणून आम्ही एकमेकांशी बांधले गेलो असू. माझ्या वैयक्तिक आयुष्यातील मानसिक, शारीरिक वेदना कमी करण्यासाठी अरुण-आरती यांनी किती कष्ट घेतले आहेत ते लिहून सांगता येणार नाहीत. त्या दोघांचा स्नेह व सहकार्य नसतं तर माझं काय झालं असतं सांगता येणार नाही. आर्थिक देण्याघेण्याच्या पत्तीकडची काही निरपेक्ष निःस्वार्थ नाती असतात त्याबद्दल लिहिण्यापेक्षा ती मनाच्या गाभाऱ्यात ठेवून त्या नात्याची आयुष्यभर पूजा बांधायची असते. या वृत्तीनं माझा भाऊ शाम अरुणच्या अपघातानंतर काही काळ अरुण-आरतीच्या सोबतीला मनापासून, सेवाभावी वृत्तीनं राहिला होता.

मी म्हणेन 'शून्यातून सूर्याकडे' ही कहाणी जगातील सर्व वाचकांनी एवढ्यासाठी वाचायला हवी की वैयक्तिक आयुष्यातील संकटांना तोंड देताना या कहाणीची नुसती आठवण जरी त्यांना आली तरी डॉ. सौ. आरतीच्या लेखनाचं, डॉ. अरुण दातार यांनी सोसलेल्या अपार दुःखाचं आणि फिनिक्स पक्षाप्रमाणे भरारी घेऊन आयुष्यात पुन्हा स्वाभिमानानं, चैतन्यानं उभं राहण्याच्या प्रयत्नांचं सार्थक होईल! जेव्हा माझ्या कष्टाला, प्रयत्नांना प्रचंड आर्थिक यश मिळेल तेव्हा 'सूर्या' जिम व डॉ. अरुण दातार या माझ्या गुरूनं शोध लावलेल्या जगातल्या एकमेवाद्वितीय अशा 'ट्रायर्न आर्ट' या आगळ्यावेगळ्या परिपूर्ण क्रीडा प्रकारासाठी काही भरीव कार्य करायचं माझ्या मनात आहे. मी वाट बघतोय, ती त्या दिवसाची.

आपल्या प्रत्येकाच्या आयुष्यात काही व्यक्तिमत्त्व अशी रुजतात की कळत नकळत जिवघेण्या अशा आजच्या आपल्या दैनंदिन व्यापातही त्या व्यक्तिमत्त्वांची आठवण आपल्याला न चुकता रोज होत राहाते. माझ्या वैयक्तिक दैनंदिन भावविश्वात, विचारविश्वात, ज्या काही मोजक्या गोष्टी, भावना, व्यक्तींना स्थान आहे, त्यात माझा एक ज्येष्ठ सुहृद अरुण याचा समावेश होतो. प्रिय सौ. आरतीला व प्रिय गुरुवर्य अरुणला उर्वरित आयुष्यासाठी अंतरंगीच्या गाभाऱ्यातून शुभेच्छा!

विक्रम गोखले

लढल मृत्यूशी

१९७०-७१ची गोष्ट. आम्ही दोघं पुणे विद्यापीठात एम्.ए. करत होतो. ह्यांचा विषय होता अर्थशास्त्र, तर माझा विषय होता मराठी. एम्.ए.च्या अभ्यासात मी खूप रमले होते. अध्यापन करणारे गुरुजन उत्तम होते. मी मराठी वाङ्मय मंडळाची प्रमुख होते. त्यामुळे मराठी विभागात दर्जेदार कार्यक्रम करण्याची जबाबदारी होती. प्रथम वर्षाच्या पहिल्या सत्रात उत्तम गुण मिळाल्यामुळे अभ्यासाची गोडी वाढली. अभ्यासू मैत्रिणी मिळाल्या. दुसऱ्या सत्रात विद्यापीठाचं स्नेहसंमेलन होतं. विद्यार्थिनी प्रतिनिधी म्हणून माझी निवड झाली. विद्यार्थी प्रतिनिधी म्हणून अर्थशास्त्र घेऊन एम्.ए. करणाऱ्या वसतिगृहात राहणाऱ्या एका विद्यार्थ्याची निवड झाली.

स्नेहसंमेलनाच्या निमित्तानं एक स्मरणिका काढण्याचं ठरलं. अर्थातच त्यासाठी जाहिराती गोळा करण्याचं काम सुरू झालं. विद्यार्थी प्रतिनिधी पुण्यात नवीन असल्यामुळे त्यानं या कामासाठी त्याच्या एका मित्राची निवड केली. तो मित्र व मी मिळून लक्ष्मी रोड, डेक्कन जिमखाना येथील दुकानांच्या जाहिराती मिळवण्याची मोहीम सुरू केली. आमची चांगली ओळख झाली. भरपूर जाहिराती मिळवल्या.

स्मरणिका प्रकाशित झाली. स्नेहसंमेलन पार पडलं. मी विद्यार्थिनी प्रतिनिधी असल्यामुळे स्नेहसंमेलनातील प्रत्येक कार्यक्रमात माझा सक्रिय सहभाग होता. विविध गुणदर्शनाच्या कार्यक्रमात एक अगदी आगळावेगळा कार्यक्रम मी पाहिला. एका शरीरसौष्ठवपटूनं केलेला 'मसल कंट्रोल'चा तो कार्यक्रम होता. डोळ्याचं पारणं फेडणारा तो कार्यक्रम होता. यापूर्वी असा कार्यक्रम कधी बघितला नव्हता. टाळ्यांच्या कडकडाटांनी या कार्यक्रमाला दाद मिळाली. 'मसल कंट्रोल'चा कार्यक्रम ज्यांनी केला ते अरुण दातार म्हणजे स्मरणिकेच्या जाहिरातींसाठी माझ्याबरोबर येणारे विद्यार्थी प्रतिनिधीचे मित्र! अर्थात आता आमची केवळ तेवढीच ओळख नव्हती. चांगली मैत्री झाली होती. भेटीतून, गप्पांतून परिचय वाढत गेला. दोघंही उत्तम खेळाडू असल्यामुळे खिलाडूवृत्ती हे आमच्यातलं साम्य होतं. आम्हांला रोज भेटायची सवय होऊन गेली.

एप्रिलमध्ये परीक्षा संपली. सुट्टी लागली. विद्यापीठात होणाऱ्या भेटी कमी झाल्या. तेव्हा मनाला समजलं, की मैत्रीहून काहीतरी निराळं नातं आपल्यात निर्माण झालं आहे. न भेटल्यामुळे भेटीचं महत्त्व व ओढ समजली आणि भेटी वाढल्या. भेटीतल्या गप्पांचे विषय बदलले. सहजीवनातील सोबती होण्याचा आम्ही निश्चय केला. योग्य वेळी घरी समजलं. दोन वर्षांनी गुढीपाडव्याच्या मुहूर्तावर आम्ही विवाहबद्ध झालो. मैत्रीचं रूपांतर पती-पत्नी या पवित्र नात्यात झालं. सहजीवनाला एकत्रित कुटुंबात सुरुवात झाली. मैत्री ते विवाह हा दोन वर्षांचा प्रवास तीन-चार वाक्यांत सांगितला याचा अर्थ तो सहज-सोपा होता असं नाही. इतक्या सहज सगळं झालं तर त्यात मजा नाही. गुढीपाडवा म्हणजे नववर्षाची सुरुवात. गुढीपाडव्याच्या सणाला कडू-गोड खाण्याची आपली संस्कृती. साखरेच्या गाठीबरोबर कडुलिंबाचा पाला खाण्याची सवय लहानपणापासून आई-वडिलांनी लावली होती पण या कडू-गोडचं नातं आपल्या जीवनाशी असतं, हे माहीत नव्हतं. ते अनुभवाचं चाखायचं असतं.

सासर-माहेर पुण्यात असल्यामुळे आई-वडिलांना वरचेवर भेटायची संधी मिळाली. विवाहानंतर घरातील मंडळींना व एकमेकांना ओळखून घेण्यात दिवस लवकर संपत होते. नोकरी निमित्तानं आम्हांला सांगलीत बिऱ्हाड करावं लागलं. सांगलीला घर थाटलं. नव्या घरात दिवाळी झाली. पाहुणे परत गेले. सांगलीला आमचं घर ह्यांच्या मामांच्या बंगल्याजवळ होतं. सांगलीला मित्र-मैत्रिणी खूप मिळाले. भिशी सुरू झाली. बॅडमिंटनचा ग्रूप मिळाला. मजेत दिवस जात होते. पण वर्तमानकाळाला आमचा आनंद मान्य नव्हता. सांगलीला येऊन जेमतेम

दीड महिना झाला. नियतीनं आमची कठोर परीक्षा घ्यायचं ठरवलं. ह्यांची फिरतीची नोकरी होती. सातारा, कोल्हापूर, रत्नागिरी व गोवा या ठिकाणी त्यांना कामानिमित्त जायला लागायचं. सातारा, कोल्हापूरला सकाळी जाऊन रात्री परत येता यायचं. रत्नागिरी, गोवा या ठिकाणी दोन-तीन दिवस मुक्काम असायचा. ते गावाला गेले, की मी रात्री ह्यांच्या मामांकडे जायची. मामी व त्यांच्या दोन मुली व मुलगा यांची माझ्याशी छान दोस्ती झाली होती.

डिसेंबर महिन्याचा टूर प्रोग्रॅम ह्यांनी इंदूरच्या ऑफिसात पाठवून दिला होता. त्यानुसार त्यांना १७-१८ डिसेंबरला रत्नागिरीला जायचं होतं. १९ डिसेंबरला त्यांचा वाढदिवस. वाढदिवस करून रत्नागिरीला जावं अशी माझी इच्छा होती. बेळगावच्या दंगलीमुळे १७ डिसेंबरपासून एस्.टी. बस बंद होत्या. त्यामुळे ह्यांचं रत्नागिरीला जाणं लांबलं. मला आनंद झाला. ह्यांच्या मित्रांबरोबर वाढदिवस मजेत साजरा करता येणार, हे माझ्या आनंदाचं एक कारण होतं, पण खरं कारण अगदी निराळं होतं. एस्.टी. बस बंद असल्यामुळे हे रत्नागिरीला मोटरसायकलवरून जाणार होते. गेले काही दिवस माझ्या मनात सतत ह्यांच्या अपघाताचे विचार येत होते. त्यामुळे मी त्यांना मोटरसायकलवरून जायला परवानगी देत नव्हते. माझ्या मनातील भीती त्यांना बोलून दाखविली, की ते म्हणायचे, 'आरती, मी इतक्या सावधपणे गाडी चालवतो. आता जरा जास्त काळजी घेईन, पण न जाऊन कसं चालेल?' मी म्हणायची, 'तुम्ही सावकाश जाल, काळजी घ्याल. पण समोरचा कुणी तुमच्यावर येऊन आदळला तर?' असं काहीही होणार नाही, याची त्यांना खात्री वाटत होती, पण मला मात्र खूप काळजी वाटत होती. मी सतत काळजी व्यक्त करत होते.

१९ डिसेंबरला रात्री हे मला म्हणाले, "आरती, उद्या सकाळी मी मोटरसायकलवरून रत्नागिरीला जाऊन येतो. अजून एस्.टी. बसेस सुरू झाल्या नाहीत. माझं जाणं आवश्यक आहे. मला त्यांच्या मोटरसायकल चालवण्याची कधीच भीती वाटायची नाही. पण यावेळी त्यांनी मोटरसायकलवरून जाऊ नये, असं मन सतत सांगत होतं. अखेरीस भावनेपेक्षा कर्तव्य महत्त्वाचं मानून ते गुरुवारी २० डिसेंबरला सकाळी मोटरसायकलवरून रत्नागिरीला जायला निघाले. मी त्यांची तयारी करून दिली. दारापर्यंत पोहचवायला गेले. ते रागावणार याची खात्री असूनही, माझ्या मनातील भीतीमुळे त्यांना म्हटलं, "खरंच जाणार का? कदाचित आज एस्.टी. बसेस सुरू होतील." माझी भुणभुण त्यांना त्रासदायक वाटली. आणि 'वेडेपणा करू नकोस, मी जातो,' असं म्हणून गाडी स्टार्ट करून

ते गेले सुद्धा.

ते गेल्यावर अस्वस्थ मनानं मी कामं उरकली. डिसेंबर महिन्याच्या अखेरीस त्यांची इंदूरमध्ये कॉन्फरन्स होती. तेव्हा माझा जायचा विचार होता. इंदूरला जाण्याची तयारी करावी म्हणजे वेळ चांगला जाईल, असं मनात आलं. पण अपघाताची मनातली भीती मला काही करू देत नव्हती. अखेरीस मी वंदनाकडे जाऊन यायचं ठरवलं. मी एकटी असले, की भातुकलीतला स्वयंपाक असायचा. गरम भाकरी व केळ्याची कोशिंबीर हा माझा आवडता बेत. दोन तास वंदनाकडे जाऊ. तिच्याशी गप्पा मारताना मनातल्या भीतीपासून लांब जाता येईल. मी आवरलं. हातात घराची किल्ली घेतली आणि मामींच्या घराजवळ राहणाऱ्या वंदनाकडे गेले. गप्पांमध्ये छान वेळ गेला. बारा वाजता घरी जायला निघाले, पण वंदनाच्या आग्रहाखातर थोडा वेळ थांबले. तेवढ्यात शेजारच्या बंगल्यातून मामींनी मारलेल्या हाका मला ऐकू आल्या. मी बाहेर बालकनीत आले. मामी म्हणाल्या, “राजेश-सीमा, तुझ्या घरी जाऊन आले. पण घराला कुलूप होतं. मला वाटलंच तू वंदनाकडे असशील. लवकर इकडे ये. आलीस की तुला सगळं सांगते.” मामी मला काय सांगणार याचा विचार करत करत मी मामींकडे जाऊन पोहोचले.

मामी व वंदना दोघींच्या बंगल्यामधल्या भिंतीवरून उडी मारून मी एका मिनिटात मामींच्या घरी आले असते, पण थोडं लांबून आल्यामुळे दोन-चार मिनिटं लागली. पण त्या दोन-चार मिनिटांत नको नको ते विचार मनात येऊन गेले. मामींनी जेवण झालं का असं मला विचारलं. ‘मी नाही’ म्हटल्यावर त्यांनी जेवायचा आग्रह केला. मी त्या काय सांगणार आहेत ते ऐकायला उत्सुक होते. त्या म्हणाल्या, “अरुणला अपघात झाला आहे. तो रत्नागिरीला न जाता अर्ध्या वाटेतून परत सांगलीला आला. तुमच्या घरी कुलूप बघून इथे आला. आबासाहेब अर्ध्या तासापूर्वी त्याला घेऊन गाडीनं मिरजेला हॉस्पिटलमध्ये गेले आहेत.”

मामींचं बोलणं ऐकलं, मनात आलं, आपल्याला वाटणारी भीती खरी ठरली तर! तो विचार मनातून काढून टाकला आणि मी मिरजेला जायला निघाले. मला मिरजेची काहीही माहिती नव्हती. मामींनी माझ्याबरोबर यशवंतांना पाठवलं. आम्ही दोघं मिरजेला जायला निघालो. जाताना माझ्या हातातील घराच्या कुलपाची किल्ली मामींजवळ दिली. मनात एकच विचार होता... हे कसे असतील? किती लागलं असेल? लवकरात लवकर हॉस्पिटलमध्ये पोचायला हवं. मन केव्हाच त्यांच्याजवळ जाऊन पोचलं. पण प्रत्यक्ष पोचायला दीड तास लागला. बस

लवकर मिळाली. तिकिटं यशवंतांनीच काढली. माझ्याजवळ रुमालाशिवाय काही नव्हतं. बसमधून मिरजेच्या स्टँडवर उतरलो. हॉस्पिटल जवळ होतं. घाईघाईनं हॉस्पिटलमध्ये गेलो. हे एक्स-रे रूममध्ये असल्याचं समजलं. धावत धावत त्यांच्या खोलीत गेले. हे एक्स-रे काढायच्या टेबलावर झोपले होते. मी जवळ गेले. डोक्यावरून हात फिरवला. त्यांना बघून प्रवासात मनात आलेल्या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरं मिळाली. हे शांत होते. शेजारी आबासाहेब उभे होते. आबासाहेब म्हणजे ह्यांचे आजोबा. वय पंचाहत्तर. दम्याचा त्रास असूनही ह्यांच्याबरोबर सांगलीहून इथे आले. त्यांच्या ओळखीमुळे हॉस्पिटलमध्ये प्रवेश मिळाला. ते बरोबर नसते तर पंचाईत झाली असती. आबासाहेबांचा दम्याचा त्रास वाढल्यामुळे मी त्यांना म्हटलं... “तुम्ही यशवंतांबरोबर सांगलीला घरी जाता का? मी आहे ह्यांच्याजवळ. तुम्हाला बराच त्रास होतोयू.” खरं तर त्यांचा पाय निघत नव्हता. तरी ते सांगलीला जायला निघाले. उद्या गणपतराव (ह्यांचे मामा) गावाहून आले, की हॉस्पिटलमध्ये येऊन जातील, असं सांगून आबासाहेब व यशवंता परत गेले.

मी हॉस्पिटलमध्ये येण्यापूर्वी डॉ. कुलकर्णी ह्यांना बघून, जखमा साफ करून, पायाला स्प्लिंट बांधून गेले होते. एक्स रे रूममध्ये आता आम्ही दोगंच होतो. ह्यांना खूप वेदना होत होत्या पण ते चेहऱ्यावरून वेदना समजू देत नव्हते. अपघात कसा झाला, कुठे झाला, तुम्ही इथपर्यंत कसे आलात असे कितीतरी प्रश्न माझ्या मनात गर्दी करत होते. पण मी काही विचारलं नाही. माझ्या मनातील प्रश्न ओळखून ह्यांनी घडलेला सगळा वृत्तान्त मला सांगायला सुरुवात केली. सकाळी ७। वाजता घरातून निघाल्यापासून या क्षणापर्यंत घडलेल्या घटना त्यांनी मला सांगितल्या. हे सारं ऐकताना मला वाटत होतं, की हे स्वतःच्या अपघाताची कहाणी सांगत आहेत का बघितलेल्या एखाद्या अपघाताचा वृत्तान्त सांगत आहेत. बाप रे, एवढा जिवघेणा अपघात होऊनही हा माणूस शुद्धीवर कसा होता? मला सारा चमत्कार वाटला, अपार कौतुक वाटलं, पण त्याहून अधिक काळजी वाटली. माझी मी राहिले नाही. आपोआप हात जोडले गेले. मनोमन भगवंताचं स्मरण झालं. त्याला वंदन केलं. माझं माणूस मला दिल्याबद्दल त्याला धन्यवाद दिले. ह्यांच्या अपघाताची कहाणी मी सांगण्यापेक्षा आपण ह्यांच्या शब्दातून ऐकू या.

“आरती तू मला जाऊ नका, असा आग्रह करत होतीस, तरी मी हड्डानं रत्नागिरीला जायला निघालो. तुझ्या मनातील भीती खरी झाली. सकाळी साडेसातला बाहेर पडलो. सांगलीच्या गणपतीचं दर्शन घेतलं आणि प्रवासाला लागलो. सकाळची वेळ प्रसन्न वाटत होती. चाळीस पन्नासच्या स्पीडनं मी जात

होतो. कोल्हापूरहून पुढे जावं का असा मनात विचार आला. पण मी तसा गेलो नाही. कारण विक्रमचं शूटिंग कोल्हापूरमध्ये सुरू होतं. शिवाय प्रकाश कोल्हापूरमध्ये होताच. एकदा का त्यांना भेटलो, गप्पा सुरू झाल्या, की संध्याकाळ उजाडते. मी कोल्हापूरला न जाता अलीकडे हातकणंगल्याला वळलो. पुढे वडगाववरून वारणानगरवरून रत्नांगिरीच्या रस्त्याला लागायचा बेत करत होतो. हातकणंगल्याहून दोन-तीन किलोमीटर पुढे गेलो; तोच एक मांजर आडवं आलं. क्षणभर थांबलो. मांजर आडवं जाणं म्हणजे आपण अपशकून समजतो. पण लगेचच तो विचार मनातून काढून टाकला. पुढच्या प्रवासाला लागलो. मांजराचा विषय विसरून गेलो. पुढे कोल्हापूर रोड क्रॉस करून वारणानगरकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर एका माणसानं माझ्याकडे लिफ्ट मागितली. त्याच्याशी गप्पा मारताना समजलं, की तो एस्.टी. मध्ये कंडक्टर आहे. सध्या इचलकरंजी-रत्नांगिरी गाडीवर आहे. मी त्याला विचारलं की किती वाजता ही गाडी आहे? मला या गाडीची माहिती असती तर मी सांगलीहून इचलकरंजीला येऊन त्या गाडीनं रत्नांगिरीला गेलो असतो. कालपर्यंत गाड्या बंद होत्या. आज सकाळपासून सुरू झाल्या का? तो म्हणाला, की सकाळी दोन्हीकडून गाड्या सुटतात. रत्नांगिरीहून येणाऱ्या गाडीची आता तुम्हांला रस्त्यात गाठ पडेल. त्याला वारणानगरला जायचं होतं. तिथे मी त्याला सोडलं आणि एकटा पुढच्या प्रवासाला लागलो. तो रस्ता कोल्हापूर-रत्नांगिरी रस्त्याला पन्हाळ्याच्या थोडा पुढे मिळतो. जाताना डाव्या हाताला पन्हाळगड दिसतो. त्या रस्त्यावरून मी जात होतो. फारशी रहदारी नव्हती. मधूनच एखादी बैलगाडी दिसत होती.

“थोड्या वेळानं मला भूक लागल्यासारखं वाटलं. बरोबर तू दिलेली सँडविचेस होती. मलकापूरपासून अंबाघाट सुरू होतो. त्याच्या पहिल्या वळणावर एक दोन बाकडी आहेत. त्या बाकड्यावर बसून सँडविचेस खावीत आणि साखरप्याला जाऊन मस्त चहा मारावा असा विचार केला. किती वाजले ते बघण्यासाठी उजवा हात हँडलवरून काढून घड्याळ बघितलं. माझी नजर काही सेकंदच घड्याळाकडे गेली होती. साडेनऊ वाजले होते. लवकरच मलकापूर येईल असा मनात विचार आला. हँडलवर हात ठेवून मी समोर बघितलं तो एक एस्.टी. बस विरूद्ध दिशेनं येताना दिसली. त्या बसनं एक उजवं वळण घेतलं आणि माझ्यासमोर साधारणपणे पन्नास-सत्तर मीटरवर ती मला दिसली. सिंगल रोड असल्यामुळे बस वळण (शार्प टर्न) घेऊन राँग साईडला आली. मी एकदम गाडी कंट्रोल करण्यासाठी गिअर बदलले. दोन गिअर अँडव्हान्स केले. ब्रेक दाबले. माझी गाडी पूर्णपणे

माझ्या ताब्यात आली होती. हे सगळं अगदी यांत्रिकपणे घडलं. त्यासाठी मला काही विचारही करावा लागला नाही. या सगळ्या हालचालींना दोन-तीन सेकंद लागली असतील. बस राँग साईडनं माझ्या दिशेनं येत होती, खरं म्हणजे अंगावरच येत होती. तिचा वेग खूप होता. तो कमी होत नव्हता.

“मी एका नजरेत इकडे तिकडे बघितलं. बाजूला होण्यासाठी रस्ता नव्हता. डाव्या बाजूला एक टेकडी होती, तर उजवीकडे खूप खोल खड्डा होता. मी रस्त्यावरून आणखी कडेला जे मुरूमाचे पट्टे असतात त्यावर उतरलो. माझी गाडी आता जवळजवळ थांबली होती. एस्.टी. बस माझ्या जवळ आली. दोन-चार सेकंदात हे सारं घडलं. मला काही समजायच्या आत ती एस्.टी. बस माझ्या जवळून पास होताना, तिच्या बंपरचा हलकासा धक्का माझ्या गाडीच्या क्रॅशबारला लागला. माझी मोटारसायकल मुरूमाच्या पट्ट्यावर होती. बसचा तो हलकासा धक्का माझ्या लहान गाडीसाठी मोठा होता. माझी गाडी मुरूमावरून घसरली. ती पडू नये म्हणून मी उजवा पाय फूटरेस्टवरून काढून खाली जमिनीवर टेकवला. एवढ्या वेळात त्या बसची पुढची चाकं पुढे गेली होती. माझा उजवा पाय टार रोडवर टेकला गेला. माझं वजन, बसच्या धक्क्याचा impact त्यामुळे माझ्या पायातले लेदरचे बूट घसरले. त्यामुळे माझा उजवा पाय रस्त्यावर पूर्ण पसरून मी खाली बसलो गेलो. डावा पाय दुमडून अंगाखाली आला. मोटारसायकल अलगद तिथे आडवी पडली. पूर्ण आडवा होऊ नये म्हणून मी दोन्ही हात जमिनीवर टेकले. अर्थात हे सारं एका क्षणात झालं. मला काही कळायच्या आत एस्.टी. बसची मागची दोन चाकं स्पीड ब्रेकरवरून जावीत तशी माझ्या पसरलेल्या उजव्या पायावरून गेली. ब्रह्मांड आठवलं.

“पायावरून एस्.टी. बस गेल्यामुळे आत बसलेल्या प्रवाशांना धक्का बसला. काही तरी झालं असं वाटून त्यांनी आरडाओरडा सुरू केला. तोपर्यंत बस बरीच पुढे गेली होती. बस थांबली. आत बसलेली माणसं खाली उतरली. त्यांच्या लक्षात आलं, की अपघात झाला आहे. त्यातले काही लोक माझ्या जवळ आले. माझा उजवा पाय पसरलेला होता, डावा पाय अंगाखाली दुमडलेला होता. मी थोडासा मागे झुकून दोन्ही हात जमिनीवर टेकलेल्या स्थितीत होतो. माझी मोटारसायकल दोन-चार फुटांवर पडली होती. आश्चर्य म्हणजे माझ्या शर्टच्या वरच्या खिशातल्या नोटा व नाणी, डोळ्यावरचा गॉगल तसाच होता. माझा उजवा पाय मोडला होता. पायाला जखमा झाल्या होत्या. खूप रक्तस्राव होत होता. माझा उजवा पाय सोडला तर बाकी कुठल्याही गोष्टीवरून मला अपघात

झाला आहे, असं वाटत नव्हतं. पाय किती दुखत होता, कळा मेंदूपर्यंत जात होत्या हे सांगणं शक्य नाही. मी दुःख सहन करत होतो. मला कोणीतरी पाणी प्यायला दिलं.

“पाणी पिताना मला डोळ्यासमोर आरती तू दिसलीस. कारण तू गेले आठ-पंधरा दिवस मला सतत सांगत होतीस, की मोटरसायकलवरून जाऊ नका. तुला अपघाताची भीती वाटत होती. पण मी त्याकडे दुर्लक्ष केलं. आणि खरंचच अपघात झाला बघ! अपघाताचं समजल्यावर तुला काय वाटेल? आई-बाबांना पुण्याला काय कळवायचं... असे किती तरी विचार मनात येत होते. तोपर्यंत बसचा ड्रायव्हर जवळ आला. तो जवळ येताच त्याच्या तोंडाला दारूचा भपकारा आला. तो मला म्हणाला... ‘काय राव! गाडी नीट चालवता येत नाही का?’ त्याच्या बोलण्याचा मला भयंकर संताप आला. मी जोरात ओरडून त्याला म्हटलं... ‘दारू पिऊन गाडी चालवतोस काय? काही अक्कल आहे का तुला?’ वाद घालण्यात काही अर्थ नव्हता. पुढे काय करायचं हा विचार महत्त्वाचा होता. जवळपास दोन-चार मैलांत तरी वैद्यकीय मदत मिळणं अवघड होतं. वाहनांची ये-जा नव्हती. त्यामुळे प्रवाशांनी माझ्या संमतीनं मोटारसायकल उचलून बाजूला उभी करून ठेवली. माझ्या गाडीला एक चरामुद्धा आला नव्हता. गंमत म्हणजे पहिल्या किकला ती स्टार्ट झाली. पाय मोडल्याच्या दुःखातही मला गाडी सुरक्षित असल्याचा आनंद वाटला. मला मात्र उठता येत नव्हतं, जागचं हलतामुद्धा येत नव्हतं. चार-पाच माणसांनी मला उचलायचा प्रयत्न केला. दोघांनी पाठीकडून उचललं, एकानं कंबरेखाली हात घातले. दोघांनी पाय धरले. माझा डावा पाय धरला तेव्हा काही दुखलं नाही. पण उजवा पाय जायबंदी झाल्यामुळे तो मात्र खूप दुखला. पॅट फाटली होती, रक्तानं माखली होती. लोकांनी कसं तरी उचलून मला एस्.टी. बसमध्ये मागच्या सीटवर नेऊन झोपवलं. माझा उजवा पाय उचलल्यावर पाय गुडघ्यात जसा वाकतो तसा नडगीच्या मध्यावर व मांडीच्या मध्यावर वाकला. एक भयानक कळ आली. पायाच्या वेदना इतक्या वाढल्या, की असं वाटलं पाय पूर्ण तुटला असता तर बरं झालं असतं. हा विचार मनात आला आणि डोळ्यांसमोर तू दिसलीस.

“एस्.टी. बसमधला एक प्रवासी माझी मोटरसायकल घेऊन आमच्या मागून आला. बसमधून मला त्या लोकांनी बांबवड्याला आणलं. बसच्या धक्क्यांमुळे मरणप्राय यातना होत होत्या. मी प्रवाशांना विनंती केली, की मला एखादी टॅक्सी करून द्या. म्हणजे मी सांगलीला घरी जाईन. माझ्या सांगण्यानुसार लोकांनी

गावातील एका डॉक्टरची गाडी माझ्यासाठी आणली. बसच्या मागच्या सीटवरून मला उचलून गाडीत मागच्या सीटवर पाय पसरवून बसवलं. हालचालीमुळे होणाऱ्या वेदना अवर्णनीय होत्या. रक्त गळत होतं. पाय तीन ठिकाणी वाकत होता. एस्.टी.चं मागचं सीट रक्तानं माखलं होतं. प्रवाशांचे हात रक्तानं ओले झाले होते. मला खूप संकोच वाटत होता. त्यांच्या मदतीशिवाय मी काहीही हालचाल करू शकत नव्हतो.

“त्यातल्या त्यात एक चांगली गोष्ट म्हणजे मी पूर्ण शुद्धीवर होतो, बोलत होतो, सूचना करत होतो. गाडीत मी दरवाज्याला पाठ टेकून, उजवा पाय सीटवर पूर्ण पसरून बसलो होतो. म्हणजे त्या प्रवाशांनी माझ्या सांगण्यावरून मला तसं ठेवलं होतं. वेदनांनी माझं शरीर थरथरत होतं. सारखी तुझी आठवण येत होती. गाडी सुरू झाली. ड्रायव्हरनं मदतीसाठी एक माणूस बरोबर घेतला. त्यामुळे खूप सोय झाली. घड्याळाचा अंदाज येत नव्हता. अकरा वाजले असावेत. वाटेत अचानक बैलगाडी आल्यामुळे ड्रायव्हरनं एकदम ब्रेक मारला. ब्रेक लागल्यावर माझ्या उजव्या पायाचं पाऊल उभं करून ठेवलं होतं ते धक्क्यामुळे आडवं पडलं. परत वेदनांचं मोहोळ उठलं. मला माझा पाय उचलून सरळ करता येत नव्हता. कसा बसा पाय मी सरळ केला. गर्दीमुळे ड्रायव्हरला अधूनमधून अचानक ब्रेक मारावा लागत होता. ब्रेक मारला, की पाऊल आडवं पडायचं. असं तीन-चार वेळा झाल्यावर मी त्या ड्रायव्हर बरोबरच्या माणसाला माझ्या पावलाला टेकून बसण्याची विनंती केली. पायापासून थोड्याशा अंतरावर तो बसला. थोड्याच वेळात ड्रायव्हरनं परत ब्रेक मारला. परत पाय पडला. परत कळ आली. मी त्या माणसाला माझ्या पायाला चिकटून बसायला सांगितलं. असह्य वेदनांमुळे माझा आवाज चढला होता. पायाला टेकून बसायला तो घाबरत होता. म्हणाला, ‘साहेब माझ्यामुळे तुमचा पाय दुखेल.’ मी म्हटलं, ‘तू पाय दुखण्याची काळजी करू नकोस. मी सांगतो ते ऐक. तुझ्या कपड्यांना रक्त लागलं तर लागू देत.’ मी ओरडल्यावर तो घाबरत घाबरतच माझ्या पायाला चिकटून बसला. त्यामुळे ब्रेक मारल्यावर पाय पडण्याच्या संकटातून सुटका झाली. पायाच्या वेदना कमी झाल्या नाहीत तरी निदान वाढत तरी नव्हत्या.

“थोडंसं पुढे आल्यावर ड्रायव्हरनं एका हॉटेलजवळ गाडी उभी केली. आम्ही चहा घेतला. माझ्या घशाला कोरड पडली होती. चहामुळे तरतरी आली. आता सांगलीच्या दिशेनं आमचा प्रवास सुरू झाला. हातकणंगले, जयसिंगपूर मागे पडलं, सांगली जवळ आली. वेदना असह्य होत होत्या. गाडी सांगलीत शिरली.

मी ड्रायव्हरला रस्ता सांगत होतो. मार्केटयार्डच्या समोर रेव्हेन्यू कॉलनीत गाडी शिरली. घराजवळ आलो एकदाचा, असं वाटून थोडंसं हायसं वाटलं. पण दुसऱ्या क्षणी तुझी काळजी वाटली. अपघाताचं ऐकून, माझा पाय रक्ताच्या थारोळ्यात बघून तुला काय वाटेल? तुला सहन होईल सारं? तुझ्या सांगण्यानुसार गेलो नसतो तर... तोपर्यंत गाडी घरासमोर आली. घराला कुलूप होतं. मनात आलं, तुला अपघाताची काळजी वाटत होती म्हणून तू अनिता किंवा वंदनाकडे गेली असशील. कदाचित मारमीकडे असशील. अपघाताला खूप वेळ झाला होता. मला तातडीनं वैद्यकीय मदतीची गरज होती. मी गणपतरावांच्या 'विष्णुप्रसाद' बंगल्यासमोर गाडी उभी केली. हॉर्न वाजवला. राजेश धावत बाहेर आला. म्हणाला- 'दादा तू सकाळी मोटरसायकलवरून रत्नांगिरीला गेलास आणि आता अँबेसेडरमधून परत आलास. तुझी गाडी कुठे आहे? ही गाडी काय मस्त आहे. पण तू गाडीतून उतरत का नाहीस? घरात ये ना. आईनं मटण केलंय. जेवायला ये.' बोलत बोलत तो गाडीजवळ आला. माझी काहीच हालचाल नाही हे बघून गाडीचा दरवाजा उघडला. मी त्याला म्हणत होतो, 'राजेश, बाबांना बोलव...' आणि तो म्हणत होता, 'दादा तू घरात तर ये.' दरवाजा उघडल्यावर त्याचं लक्ष माझ्या पायाकडे गेलं. सीटवर, सीटखाली रक्ताचं थारोळं होतं. मला अशा अवस्थेत बघून त्याची दातखीळ बसली. तोंडातून शब्द फुटेना. तो पळत घरात गेला. घरात मामी व आबासाहेब होते. ते दोघही बाहेर आले. त्यांना मी झाला प्रकार सांगितला. त्यांना शॉक बसला. पण मन घट्ट करून ते माझ्याजवळ आले. खरं तर ते विश्रांती घेत होते. धोतर, बंडी या वेषात ते होते. यशवंतांना त्यांनी बूट, टोपी, सदरा आणायला सांगितलं. ते गाडीत बसले.

“आम्ही सुरवातीला सांगलीतील गणपतरावांच्या डॉक्टर मित्राकडे गेलो. आबासाहेब त्यांना गाडीजवळ घेऊन आले. डॉक्टरांनी माझ्या पायाची अवस्था बघितली. 'ही माझी केस नाही. तुम्ही ताबडतोब मिरजेला डॉ. जी. एस्. कुलकर्णी यांच्याकडे जा. वेळ घालवू नका,' असं सांगितलं. आम्ही गाडी फिरवून मिरजेला जायला निघालो. थोड्या वेळात मिरजेला डॉ. जी. एस्. कुलकर्णी यांच्या हॉस्पिटलसमोर आमची गाडी थांबली. आबासाहेब घाईघाईनं आत गेले. माझ्याजवळ असलेले दोनशे रुपये मी गाडीवाल्याला दिले. त्याचे आभार मानले. त्याच्यामुळे मी इथपर्यंत येऊ शकलो. त्याच्या बरोबरच्या माणसाला धन्यवाद दिले. पण दोघांची नावं व गाडीनंबर घ्यायचा माझ्या लक्षात आलं नाही. आबासाहेब आत गेले. क्लार्कनं त्यांना अडवलं. अँडमिशन फी पन्नास रुपये

भरायची होती. त्यांच्याजवळ पैसे नव्हते. गडबडीत ते पाकीट घ्यायला विसरले. माझ्याकडचे पैसे गाडीवाल्याला दिल्यामुळे संपून गेले. हॉस्पिटल प्रायव्हेट होतं. अपघाताची केस दाखल करून घेतील का? असं मला वाटलं, तोपर्यंत आबासाहेब डॉक्टरांच्या केबिनमध्ये घुसले. म्हणाले- 'आपण सांगलीच्या काँट्रक्टर पाटणकरांना ओळखता ना? मी त्यांचा बाप. एका पेशंटला घेऊन आलोयू. तो माझा नातू आहे. त्याला अँडमिट करण्यासाठी माझ्याकडे आता पैसे नाहीत. मी घरी जाऊन पैसे घेऊन येतो. लगेच भरून टाकतो. पण पेशंटला लगेच दाखल करून घ्या.' डॉक्टरांनी स्टाफला आवश्यक त्या सूचना दिल्या. मला अँडमिट करून घ्यायला सांगितलं. आरती, खरंच आपलं भाग्य म्हणून डॉक्टरांनी अपघात, पंचनामा, लायसेन्स कसलीही चौकशी न करता दाखल करून घेतलं. दोन माणसं स्ट्रेचर घेऊन आली. त्यांना पाय दोन ठिकाणी मोडल्याचं मी सांगितलं. त्यांनी काळजीपूर्वक मला स्ट्रेचरवर ठेवलं. आणि एक्स रे रूममध्ये टेबलावर आणून ठेवलं. हालचालीमुळे पायातून सारख्या कळा येत होत्या. पाय ठणकत होता. मी शांत पडून होतो. माझ्या अपघाताचा आबासाहेबांवर खूप ताण आला होता. त्यांना दम्याचा त्रास होत होता. अधूनमधून ते दम्यासाठी घशात फवारा घेत होते.

“एक्स रे रूममधून ऑपरेशन थिएटरमध्ये जायला रस्ता होता. आत ऑपरेशन चालू होतं. मधूनच एखादी नर्स, वॉर्डबॉय लगबगीनं जात-येत होते. मी आढ्याकडे बघत पडलो होतो. वेळेचा अंदाज येत नव्हता, बहुधा दीड वाजला असावा. तेवढ्यात एक सिस्टर खोलीत आली. मी तिला वर्तमानपत्र देण्याची विनंती केली. मला वेदना असह्य होत होत्या. वेदनांकडे दुर्लक्ष होण्यासाठी मी बातम्या वाचण्यात मन गुंतवण्याचा प्रयत्न करत होतो. किती वेळ गेला समजलं नाही. मी तुझी वाट बघत होतो. तेवढ्यात एक गृहस्थ एप्रनची बटणं काढत काढत ऑपरेशन थिएटरमधून बाहेर आले. प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व होतं. तेच डॉ. जी. एस्. कुलकर्णी असावेत असं मला वाटलं. त्यांच्या बरोबर दोन-चार लोक होते. ते गृहस्थ माझ्याजवळ आले. मला तपासायला लागले. अपघातासंबंधी थोडी चौकशी केली. माझ्या मोडक्या पायाची अवस्था बघून मला म्हणाले, 'तुम्ही वर्तमानपत्र वाचतायू. पाय दुखत नाही का?' मी म्हटलं, 'डॉक्टर अपघातात जायबंदी झालेला पाय किती दुखत असेल याची तुम्हांला कल्पना असेल. भयंकर वेदना आहेत.' डॉक्टर म्हणाले, 'मला चांगली कल्पना आहे. पण तुम्ही शांतपणे पडून पेपर वाचतायू याचं मला आश्चर्य वाटतंयू. दुसरा कुणी पेशंट असता तर हॉस्पिटल डोक्यावर घेतलं असतं.' त्यावर मी डॉक्टरांना म्हटलं, 'बॉब मारून वेदना कमी

होणार असतील तर तसं करतो.' डॉक्टरांनी हसत हसत माझ्या खांद्यावर थोपटलं आणि म्हणाले, 'Keep up the same spirit.'

“डॉक्टरांनी कात्री व ड्रेसिंगचं सामान आणायला सांगितलं. माझी पॅट कात्रीनं फाडून काढावी लागली. पायाची हाडं दोन ठिकाणी तरी मोडली होती. मांडीच्या मागच्या बाजूला, गुडघ्याखाली नडगीवर खूप मोठ्या जखमा होत्या. तिथलं मांस सुटून लोंबत होतं. जखमांमध्ये खूप माती-धूळ गेली होती. डॉक्टरांना जखमा स्वच्छ करायच्या होत्या. ते मला म्हणाले, ‘तुम्हाला आणखी वेदना होऊ नयेत म्हणून मी गुंगीचं इंजेक्शन देतो आणि जखमा साफ करून घेतो.’ त्यांनी मला इंजेक्शन दिलं. माझी शुद्ध हरपली. पायाची हालचाल होऊ नये म्हणून पायाला एक स्प्लिंट बांधली आणि ते गेले. मी जागा झालो. डोळे उघडले आणि समोर तू दिसलीस. मला खूप बरं वाटलं. मी एकटा नाही. जिवात जीव आला.”

पंधरा-वीस मिनिटांत त्यांनी आपल्या भीषण अपघाताची कहाणी इतक्या सहजपणे मला सांगितली, की ऐकता ऐकता माझ्या डोळ्यांपुढे सगळं दृश्य जसंच्या तसं उभं राहिलं. ही कहाणी ऐकताना क्षणभर मला वाटलं, आपल्या पायातली शक्ती कमी होतीय. पण ह्यांच्याकडे बघून मन घट्ट केलं. धीर धरला. अपघाताचं गांभीर्य लक्षात आलं. ह्यांचं प्रसंगावधान, सहनशक्ती, शांतपणा बघून कौतुक वाटलं. एस. टी. बस पायावरून जाऊनही ते शुद्धीवर होते, हा तर चमत्कार वाटला. ते शुद्धीवर असल्यामुळेच पुढच्या साऱ्या घटना त्यांच्या सूचनांनुसार घडल्या. शुद्धीवर नसते तर काय झालं असतं? त्यांना कोणी ओळखलं असतं का? मनात येणाऱ्या प्रश्नांना थांबवलं. शांत, स्वस्थ झाले. “खूप दुखतंय का?” असं ह्यांना विचारल्यावर म्हणाले, “आता दुःखं खूप कमी आहे. तू काळजी करू नकोस. दोन ठिकाणी पाय मोडलाय. प्लॅस्टर घातलं की दोन-तीन महिन्यांत मी बरा होईन.”

एक्स-रे रूममध्ये आम्ही दोगंच होतो. वेदना पांघरून हे टेबलवर झोपले होते. मी त्यांच्या शेजारी उभी होते. त्यांच्या पायावरून, डोक्यावरून मायेनं हात फिरवत होते. दोगं एकमेकांशी आता काही बोलत नव्हतो. मनातल्या मनात परिस्थिती जाणून घेत होतो. मनाला खूप काहीतरी समजावत होतो, बजावत होतो. डोळ्यांतून व स्पर्शांतून एकमेकांशी बोलत होतो. सात वाजले असावेत. एक नर्स आत आली. मला म्हणाली, “डॉक्टरांनी तुम्हांला बाहेर बोलावलं आहे.” मी चटकन बाहेर आले. डॉक्टरांनी विचारलं, “तुम्ही मिसिस दातार ना?” मी ‘हो’ म्हटलं. डॉक्टर म्हणाले, “पेशंट मोठा धीराचा आहे. उद्या ऑपरेशन

करायला लागेल. तुम्ही एकट्याच आहात का बरोबर कुणी आहे? उद्या ऑपरेशनच्या वेळी कुणी येण्यासारखं आहे का?” मी काहीच बोलले नाही. ते म्हणाले, “काही काळजी नको. मी आहे.”

डॉक्टरांना भेटून मी खोलीत आले. ह्यांना उद्याच्या ऑपरेशनबद्दल सांगितलं. म्हणाले, “आरती, आता आपण डॉक्टरांच्या ताब्यात आहोत. जे व्हायचं ते घडून गेलंय. पुढच्या गोष्टी डॉक्टरांच्या हातात आहेत. आपण सुरक्षित आहोत. काळजी करायची नाही. आपला मारुतीराया आपल्याबरोबर आहे.” त्यांचा शांतपणा मला धीर देत होता. मी मनाशी निश्चय केला की कोणताही नकारात्मक विचार मनात आणायचा नाही. अपघाताचा तो एक क्षण सोडला तर पुढच्या सगळ्या घटना अनुकूल घडल्या होत्या. या अनुकूलतेमुळे प्रतिकूलतेकडे बघण्याचा डोळसपणा आला.

यापूर्वी काही अपघात बघितले होते. मैदानावर खेळताना पडल्यामुळे हात-पाय मोडलेला माहीत होता. मोडलेल्या भागाला प्लॅस्टर घातलं की दीड-दोन महिन्यांत पूर्वीसारखी दिनचर्या चालू व्हायची. प्लॅस्टर असतानासुद्धा झोपून राहावं लागायचं नाही. ह्यांचा पाय दोन ठिकाणी मोडलाय. त्यामुळे फार तर चार महिने लागतील. “दिवस काय लवकर निघून जातील. काळजी करण्यासारखं काही नाही,” असं हे मला परत परत बजावत होते. रात्रीचे आठ वाजून गेले होते. हॉस्पिटलमधली वर्दळ आता खूप कमी झाली होती. ह्यांच्या वेदना वाढत होत्या. तेवढ्यात एक सिस्टर येऊन सांगून गेली, की ‘उद्या सकाळी ऑपरेशन आहे. रात्री बारानंतर पाणीसुद्धा पिऊ नका.’ तिचा निरोप ह्यांनी ऐकला आणि त्यांना तहान लागली. घशाला खूप कोरड पडत होती. माझ्याजवळ पाणी, भांडं काही नव्हतं. मी सिस्टरकडून पाणी व भांडं मिळवलं. त्यांना पाणी दिलं. पाण्यामुळे जरा बरं वाटलं. आमच्या खोलीत आमच्या सोबतीला एक मिणमिणता दिवा होता. त्या दिव्यात जखमांवर बांधलेलं बँडेज रक्तानं लाल झालेलं मला दिसलं. सिस्टरला बोलावून बँडेज बदलू या असं मी म्हटल्यावर ते म्हणाले की, “बँडेज बदलताना खूप त्रास होईल. राहू दे तसंच. आता काय रात्र काढायची आहे.” ती वैऱ्याची रात्र होती.

ह्यांच्या घशाला सारखी कोरड पडत होती. सारखं पाणी पीत होते. चहा-कॉफीची आठवणही झाली नाही. दोघांचं जेवण झालं नव्हतं. भूक पळून गेली होती. सारखं पाणी प्यायल्यामुळे युरिन पॉट आणावा लागला. त्या एक्स-रे रूममध्ये बाथरूमची सोय नव्हती. सगळी पंचाईत होती. रात्रीचे दहा वाजले. दुपारपासून

त्या कडक टेबलावर झोपल्यामुळे पाठीला खूप रग लागली होती. थंडीमुळे टेबलावरील रेझिन गार पडलं होतं. पाय अवघडला, पाठीची रग खूप वाढली. त्यांची त्यांना हालचाल करता येत नव्हती. डॉक्टरांनी 'हालचाल करू नका' असं बजावलं होतं. रग लागल्यामुळे त्यांना खूप अस्वस्थ वाटत होतं. रात्रभर असंच्या असं उताणं झोपणं केवळ अशक्य होतं. त्यांना कुशीवर वळायचं होतं. हालचालीमुळे जास्त दुखेल असं डॉक्टरांनी सांगितलं आहे असं मी सांगितल्यावर म्हणाले, 'डॉक्टरांना काय समजतंय? त्यांचं काय जातंय सांगायला? त्यांना असं झोपून राहण्याची वेळ आली की समजेल.'

त्यांनी मला त्यांचा पाय धरायला सांगितलं. 'मी जसा वळेल तसा तू पाय वळव' असं मला म्हणाले. मला खूप भीती वाटत होती. डॉक्टरांचं सांगणं तंतोतंत पाळावं अशी माझी इच्छा होती. पण माझी इच्छा बाजूला ठेवून मी ह्यांच्या मनासारखं वागायला तयार झाले. त्यांनी दोन्ही हातांनी टेबलाला घट्ट धरलं. हाता-पायाची ताकद लावून उजव्या कुशीवर वळायचा प्रयत्न करू लागले. एकदम काहीतरी मोडल्यासारखा कडकडू असा आवाज आला. एक जबरदस्त कळ मेंदूपर्यंत गेली. त्या आवाजाची भीती वाटली. पाय न सोडण्याची खबरदारी मी घेतली. एकदाचं वळून झालं. वळताना पायाला असह्य वेदना झाल्या. पण पाठीची रग गेली. त्या स्थितीत फार वेळ झोपवेना. परत वळण्याची सर्कस. परत हाडं एकमेकांवर घासल्याचा आवाज. मेंदूपर्यंत गेलेली कळ. घशाला कोरड पडणं, पाणी पिणं, युरिन पॉट लागणं, हा उद्योग चालू होता. रात्रीचे बारा वाजून गेले. डॉक्टरांच्या सांगण्यानुसार आता पाणी प्यायला द्यायचं नव्हतं. का द्यायचं नाही ते माहित नव्हतं. ह्यांना दर अर्ध्या तासानं पाणी द्यावं लागत होतं. मी देत होते. रात्रभर पाणी पिणं, युरिन पॉट देणं, वळणं, परत उताणं झोपणं असा कार्यक्रम चालू होता. अस्वस्थपणा वाढत होता. चैन पडत नव्हतं. झोप लागली तर बरं झालं असतं. पण अति वेदनांमुळे झोप येत नव्हती. रात्रभर मी उभीच्या उभी होते.

अखेरीस अपघाताच्या दिवशीची ती वैऱ्याची रात्र एकदाची संपली. सकाळपासून वर्दळ सुरू झाली. आता ह्यांचं पाणी पिणं, कुशीवर वळणं थांबलं. हालचाली व वेदनांमुळे पार थकून गेले. स्टाफची धावपळ सुरू झाली. एक सिस्टर आमच्या खोलीत आली. ह्यांच्या पायाचं बँडेज सोडलं. जखमा साफ केल्या. पायाला साबण लावला. पायावरील केस काढले. राऊंड घेऊन डॉक्टर खोलीत आले. म्हणाले, "थोड्या वेळानं तुम्हांला ऑपरेशन थिएटरमध्ये घेतो.

दोन-चार तास लागतील ऑपरेशनला. प्लॅस्टर घालून तुम्हांला बाहेर आणू. तोपर्यंत खोली रिकामी झाली तर ठीक आहे. नाही तर या एक्स-रे रूममध्ये मुक्काम करावा लागेल.”

डॉक्टरांचा एक सहकारी आत आला. त्याच्या जवळ काही कागदपत्रं होती. त्यानं मला एक फॉर्म दिला. तो भरून मला सही करायला सांगितलं. ऑपरेशनला माझी संमती आहे...यासाठी ती सही होती. एव्हाना आमच्या खोलीत चार माणसं आली. ह्यांना एका चाकं असलेल्या टेबलावर उचलून ठेवलं. तेव्हा प्रचंड दुखलं. मी त्यांच्याजवळ गेले. डोक्यावरून हात फिरवला. ते लोक त्यांना ऑपरेशन थिएटरमध्ये घेऊन जाऊ लागले. मी पण त्यांच्याबरोबर ऑपरेशन थिएटरच्या दारापर्यंत गेले. हात हातात घेतला. प्रेमानं थोपटलं, म्हटलं, ‘सगळं व्यवस्थित होईल. मी बाहेर आहे. तुमची वाट बघतेय.’ त्यांनाही मला खूप काही सांगायचं होतं. डोळ्यांनी बोलले. अच्छा केलं आणि त्यांना आत नेलं. दार बंद झालं. मला आता काहीही दिसत नव्हतं. मी एक्स-रे रूममध्ये परत आले. तिथे बसायला खुर्ची नव्हती. मी बाहेरच्या पॅसेजमध्ये आले. बाकांवर गावाकडची खूप माणसं बसली होती. त्या गोंधळात मला नको वाटलं. मी परत खोलीत आले. मी एकटी होते. नकारात्मक विचार मनामध्ये आणायचे नाहीत, काळजी करायची नाही, असं मनाला बजावत होते. अपघाताचा त्यांनी वर्णन करून सांगितलेला सारा प्रसंग माझ्या डोळ्यांसमोर दिसू लागला. मी जर तरचा विचार करू लागले.

माणसांनी भरलेली एस्. टी. बस ह्यांच्या पायावरून गेली. संपूर्ण पाय जायबंदी झाला, रक्तबंबाळ झाला. ऊस मोडावा तशी हाडं मोडली. एवढा मार लागूनही हे पूर्ण शुद्धीत होते. या निधड्या छातीच्या माणसाचं खूप कौतुक वाटलं. त्यांच्या अपार सहनशक्तीची दृष्ट काढली. मनात विचार आला, हे जर शुद्धीवर नसते तर? जर ड्रायव्हरनं गाडी थांबवली नसती तर गाडीतली माणसं त्यांना मदत करू शकली नसती. त्यांची सहकार्याची भावना होती म्हणून त्यांना एस्.टी.बसमध्ये मागच्या सीटवर उचलून ठेवलं. पाणी दिलं. ‘माझ्यासाठी गाडी बघून द्या,’ अशी ह्यांनी विनंती केल्यावर गावातील एका डॉक्टरची गाडी बघून दिली. त्यांच्यामुळेच ह्यांना मिरजेला हॉस्पिटलपर्यंत सुरक्षित येता आलं.

ज्या गाडीनं हे हॉस्पिटलमध्ये आले त्या ड्रायव्हरचा चांगुलपणा कायमचा लक्षात राहिला. त्यानं बरोबर मदतीला तो माणूस घेतला नसता तर पाय किती वेळा खाली पडला असता. रस्त्यावर पडलेली त्यांची मोटारसायकल जर त्या गाडीतल्या माणसानं सांगलीच्या घरी पोचवली नसती तर... मोटारसायकल बेपत्ता

झाली असती तर... डॉ. जी. एस्. कुलकर्णी ह्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये दाखल होण्यासाठी पैसे नव्हते, अपघाताची केस होती, पंचनामा झालेला नव्हता, तरी त्यांनी दाखल करून घेतलं. या साऱ्या प्रवासात भेटलेली ही सगळी माणसं आपल्याला भेटली तर त्यांचं ऋण कसं व्यक्त करायचं? त्यांची नावं माहीत असती तर किती बरं झालं असतं! या सगळ्या थोर माणसांच्या सहकार्यामुळे मला माझं माणूस भेटलं. आपल्या वयाचा, दम्याच्या त्रासाचा विचार न करता आपल्या नातवासाठी धावपळ करणारे आबासाहेब. ते जर घरी नसते... ह्यांच्याबरोबर मिरजेला आले नसते तर ह्यांना या हॉस्पिटलमध्ये कुणी दाखल केलं असतं? जवळ पैसा नसताना आबासाहेबांच्या हुशारीमुळे व गणपतरावांच्या प्रतिष्ठेमुळे प्रवेश मिळाला. आयुष्यभर या सगळ्या देवमाणसांच्या ऋणात राहणं एवढंच माझ्या हातात आहे. हे फार मोठ्या संकटात सापडले असता ही सगळी देवमाणसं भेटली नसती तर, या विचारापेक्षा ती भेटली हा आनंद मी आयुष्यभर विसरू शकणार नाही. आजपर्यंत कधी न बघितलेली, भेटलेली ही देवमाणसं, यांचं आणि आमचं गेल्या जन्मीचं काहीतरी नातं असलं पाहिजे. या सगळ्या देवमाणसांच्या भेटीची ओढ मनात आहे. देवा, माझी आणि त्यांची भेट घडवून आण, असं मी मनातल्या मनात बोलत होते. तोपर्यंत गणपतराव समोर दिसले.

गणपतराव म्हणजे ह्यांचे सांगलीचे मामा. आबासाहेबांचे चिरंजीव. एक उमदं, प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व. मोकळा स्वभाव. काल रात्री गावाहून आले. सकाळी सगळं आवरून लगेच हॉस्पिटलमध्ये आले. त्यांना बघितलं आणि खूप बरं वाटलं. त्यांनी सगळी चौकशी केली. त्यांना डॉक्टरांना भेटायचं होतं. पण डॉक्टर ऑपरेशन थिएटरमध्ये असल्यामुळे दोघांची भेट झाली नाही. मला म्हणाले, “चहा-पाणी-खाणं झालं का?” मी काही उत्तर दिलं नाही. त्यात त्यांनी सारं ओळखलं. मला म्हणाले, “चल, शेजारी चांगला ढाबा आहे. तिथे जाऊन काहीतरी खाऊन येऊ.” मी नको म्हणत होते. आपण गेलो आणि ह्यांना खोलीत आणलं तर? मामा म्हणाले, “आपण पटकन् जाऊन येऊ.” आम्ही दोघं शेजारी गेलो. थोडंसं खाल्लं. माझं खाणं होईपर्यंत ते मालकाशी काहीतरी बोलत होते. आम्ही दोघं परत हॉस्पिटलमध्ये आलो. मामा थोडा वेळ थांबले. त्यांना कामासाठी लगेच गावाला जायचं होतं. ‘दोन दिवसांनी परत येतो,’ असं म्हणून ते जायला निघाले. जाताना अगदी सहजपणे, मला संकोच वाटू नये, अशा पद्धतीने मला म्हणाले, “उद्यापासून या ढाब्यावरचा डबा येईल. म्हणजे जेवणाची तरी सोय होईल.” एखाद्या माणसाच्या करण्यात किती सहजता असते! कसलाही गाजावाजा नाही,

मी तुझ्यासाठी केलं हा भाव नाही. मामांच्या स्वभावातील सहजसुंदरतेचं दर्शन घडलं. सहवासानं स्वभाव समजतो. माणूस लक्षात राहतो.

ह्यांना ऑपरेशन थिएटरमध्ये नेऊन तीन-चार तास झाले. ऑपरेशन झालं असेल का? पाय मोडल्यावर प्लॅस्टर घालताना ऑपरेशन करावं लागतं का? ह्यांचं कसलं ऑपरेशन डॉक्टर करणार होते? डॉक्टरांनी आपण एकट्या म्हणून आपल्याला काही सांगितलं नाही का? विचारायचं आपल्याही कसं लक्षात आलं नाही? माझं अज्ञान मला समजलं. अज्ञानात सुख असतं. पण आता अशा सुखात रमून चालणार नाही. ऑपरेशन फॉर्मवर सही करतानाचा अर्थ आता मला थोडासा समजला. 'आता डॉक्टर भेटले की, त्यांच्याकडून सगळे बारकावे विचारून, समजून घ्यायचे,' असा निश्चय केला. जबाबदारी वाढल्याची तीव्रतेनं जाणीव झाली. आपल्याला आता काय करायला हवं आणि काय करायला नको याचा विचार सुरू झाला. माझ्या या विचारांचा मला त्रास होत नव्हता तर उलट सोबत वाटत होती. आयुष्यात पहिल्यांदा माझ्या मनात मृत्यूचे विचार आले. या विचारांची मला भीती वाटली नाही. मृत्यू सुंदर वाटला. त्या सुंदर मृत्यूने मला माझा माणूस सुखरूप परत दिला. काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती, याचा अर्थ सांगितला.

ऑपरेशन थिएटरमधून कोणीतरी बाहेर येताना दिसलं म्हणून मी त्या दिशेनं गेले. पण तोपर्यंत ते आत गेले. दुपारचे दोन वाजले तरी अजून ह्यांचं ऑपरेशन चालू होतं. एवढा वेळ का लागला असं मनात आलं. पण भीती, काळजी, नकारात्मक विचार जवळ आले नाहीत. दुपारचे चार वाजले. कुणाजवळ तरी चौकशी करावी असं वाटलं, पण कुणी ओळखीचं नव्हतं. तेवढ्यात डॉक्टर स्वतः बाहेर आले. मी धावत त्यांच्याजवळ गेले. ऑपरेशन झाल्याचं ते म्हणाले. खूप वेळ लागला ऑपरेशनला, पण व्यवस्थित झालं. काळजीचं काही कारण नाही. पेशंट खूप co-operative आहे, असं म्हणून ते गेले. मला हायसं वाटलं. आता लवकर त्यांना बाहेर आणतील, अशी माझी समजूत होती. पण पाच वाजले तरी मला वाट बघावी लागली. तेवढ्यात धावपळ सुरू झाली. आणि त्यांना बाहेर आणलं. बाप रे! मी जे काही बघत होते त्यावर माझा विश्वास बसत नव्हता. मला फक्त ह्यांचा चेहरा दिसत होता. बाकी सारं शरीर पांढऱ्या रंगाच्या प्लॅस्टरमध्ये लपेटून टाकलं होतं. क्षणभर मी अवाक् झाले. गोंधळून गेले. पण लगेचच स्वतःला सावरलं.

चाकाच्या गाडीवरून सहा माणसं ह्यांना घेऊन येत होती. एक्स-रे रूममध्ये

टेबलाच्या जागी एक कॉट ठेवली होती. एका माणसानं सलाईनचा स्टँड धरला होता. दुसऱ्यानं ह्यांचे हात धरले होते. तिसऱ्याच्या हातात ऑक्सिजनचा सिलिंडर होता. चौथ्यानं ह्यांचा डावा पाय दाबून ठेवला होता. एकजण सगळ्यांना मार्गदर्शन करत होता. तर एकानं ह्यांचे खांदे व डोकं धरलं होतं. सगळ्यांनी ह्यांना उचलून कॉटवर ठेवलं. हे पूर्ण शुद्धीवर आले नव्हते. अर्धवट शुद्धीत असल्यामुळे उठायचा प्रयत्न करत होते. छातीपासून पायापर्यंत त्यांना प्लॅस्टरमध्ये जखडून टाकलं होतं. ह्यांचा पाय दोन ठिकाणी मोडला होता. पायाला मोठ्या जखमा होत्या. मग छातीपर्यंत प्लॅस्टर का? माझा माझ्या डोळ्यांवर विश्वास बसत नव्हता. अपघाताचं गांभीर्य लक्षात आलं. मी त्यांच्यापैकी एकाला काहीतरी विचारणार होते, तोपर्यंत सगळे खोलीबाहेर गेले. त्यांची जेवण व्हायची होती. एकजण खोलीबाहेर पडताना मला म्हणाला, “तुमचा पेशंट लई दांडगा आहे. शरीर मजबूत आहे म्हणून वाचला.” दुसरा म्हणाला, “अर्ध्या तासात शुद्धीवर येतील. त्यांची काळजी घ्या.” या प्लॅस्टरच्या पुतळ्याची काय काळजी घ्यायची? मला समजलं नाही. मी जवळ जाऊन उभी राहिले. प्लॅस्टरचं निरीक्षण केलं. त्यांच्या चेहऱ्याकडे बघत होते.

हळूहळू ते शुद्धीवर यायला लागले. ‘आरती...आरती...’ अशा हाका मारत होते. शब्द जड होता. त्याअर्थी भूल दिली त्याचा परिणाम असावा असं मला वाटलं. आता ते उठायचा प्रयत्न करू लागले. बहुधा त्यांना काही समजत नव्हतं, आठवत नव्हतं. ‘आरती, मी कुठे आहे, मला काय झालंय?’ असं विचारायचा प्रयत्न करत होते. त्यांचं बोलणं मला नीट समजत नव्हतं. ‘आरती... मला उठव...पाणी दे... डोक्याखाली उशी दे...’ असं सांगत होते. जरा वेळानं त्यांचं बोलणं स्पष्ट यायला लागलं. डाव्या हाताला सलाईन होतं. तो हात अवघडला असावा. त्याची हालचाल करायचा प्रयत्न करत होते. तो हात धरायला गेलं, की उजव्या हातानं सलाईन उपसायचा प्रयत्न करत होते. दोन्ही हात दाबून धरले की, डोकं व मान उचलायला बघत होते. मानेची थोडी हालचाल झाली की मधूनच कोरडी तर कधी ओली उलटी होत होती. छातीवर प्लॅस्टर आवळलेलं असल्यामुळे उलटी होताना जीव घाबरा होत होता. तोंड पुसायला गेलं की, डावा पाय उचलायचा प्रयत्न करायचे. डावा पाय गुडघ्याच्या खाली पावलापर्यंत प्लॅस्टरच्या बाहेर होता. अंगात खूप जोर होता. शक्तिनिशी हालचाल करायचा निकराचा प्रयत्न करत होते. त्यांना आवरणं मला एकटीला खूप अवघड जात होतं. मला आणखी निदान दोन हात हवे होते, असं वाटलं. मी त्यांना समजावणीच्या सुरात सांगत

होते, 'तुम्ही उठू नका. तुम्हाला उठता येणार नाही. डॉक्टरांनी तुम्हाला छातीपासून पावलापर्यंत प्लॅस्टर घातलंय.'

माझं बोलणं सुमारे अर्ध्या तासांनं त्यांच्या लक्षात यायला लागलं आणि ते शांत झाले. माझी कसरत थोडी कमी झाली. अजून उलटी होत होती. डावा पाय व दोन्ही हात हलवायचा प्रयत्न मधूनच करत होते. त्यामुळे त्यांच्याशी बोलता बोलता एकीकडे हालचालींवर लक्ष ठेवावं लागत होतं. तेवढ्यात आमच्या सांगलीच्या घराचे मालक श्री. जाधव खोलीत आले. माझी धावपळ, ह्यांचा प्लॅस्टरचा पुतळा बघून ते गोंधळून गेले. थोडा वेळ बसले. मला त्यांच्याशी बोलायला अजिबात सवड मिळत नव्हती. 'उद्या येतो' असं सांगून ते गेले.

आता हे पूर्ण शुद्धीवर आले. उलट्या थांबल्या. मला म्हणाले, "आरती, ओठ कोरडे पडले आहेत. घशाला पण कोरड पडली आहे. मला पाणी दे." डॉक्टरांनी तासभर पाणी देऊ नका असं सांगितलं होतं. त्यामुळे मी पाणी देऊ शकत नव्हते, याचं मनाला खूप वाईट वाटलं. मी पाण्यानं त्यांचा चेहरा पुसला. ओठांना पाणी लावलं. त्यांना जरा बरं वाटलं. एक सिस्टर खोलीत आली. सलाईनची बाटली बदलून गेली. जाताना दोन वाक्यं ह्यांच्याशी बोलली. थोड्या वेळानं डॉक्टर येतील, असं सांगून गेली. मी ह्यांना प्लॅस्टर कुठे कुठे आहे याची माहिती सांगितली. शरीरभर घातलेल्या प्लॅस्टरचं ह्यांना खूप आश्चर्य वाटलं. बाहेर अंधार पडला होता. त्यावरून वाजले किती याचा अंदाज आला. डॉक्टर खोलीत आले. ऑक्सिजनचा सिलिंडर काढला. ह्यांच्याजवळ जाऊन ह्यांच्याशी बोलले. पाणी प्यायची परवानगी दिली. सलाईन रात्रभर ठेवावं लागेल, त्यामुळे त्यावर लक्ष ठेवायला सांगितलं. पाय खुब्यातून निखळला होता. तो बसवला. पण त्या जागी हालचाल होऊन चालणार नाही. त्यासाठी छातीपासून प्लॅस्टर घातल्याचं सांगितलं. दोन्ही पाय जवळ येऊन चालणार नाही. म्हणून दोन्ही पायात अंतर ठेवायला हवं त्याकरता दोन्ही पायात विशिष्ट अंतर ठेवून त्यामध्ये बार घातल्याचं सांगितलं. या स्पायका प्लॅस्टरमुळे आता पायांची, कंबरेची हालचाल होणार नाही. त्यामुळे तुमच्या वेदना लवकरच कमी होतील, असं म्हणून हसले. ह्यांच्या खांद्याला थोपटलं. जाताना म्हणाले, 'फार दमवलंत आम्हाला!'

डॉक्टरांनी जे जे सांगितलं ते आम्ही दोघांनी लक्षपूर्वक ऐकलं. पण बहुतेक गोष्टी आम्हांला समजल्या नाहीत. समजलं एकच, ह्यांना झोपून राहावं लागणार. हालचालींवर खूप बंधनं आहेत. सगळ्या गोष्टींसाठी परावलंबन आहे. वाटलं

होतं, तेवढं सोपं काम नाही. परिस्थितीचं गांभीर्य थोडंसं लक्षात आलं. किती तरी वेळ न बोलता गेला. तेवढ्यात सिस्टरनं येऊन सांगितलं की, 'पेशंटला चहा द्यायला हरकत नाही.'

नऊ वाजले होते. चहा कुठे मिळेल, कोण आणून देईल, मला काही माहीत नव्हतं. मी सिस्टरला तिचं नाव विचारलं आणि म्हटलं, 'तुम्ही चहाची सोय करू शकाल का?' ती 'हो' म्हणाली. ह्यांनी तिला माझ्यासाठी कॉफी आणायला सांगितलं. दोघांनी चहा-कॉफी घेतली. तरतरी आली. सिस्टरशी थोडीशी ओळख झाल्यामुळे तिच्याकडे खुर्चीची मागणी केली. खोलीत माझ्यासाठी खुर्ची आली. खुर्ची ह्यांच्याजवळ ठेवली, त्यावर बसले. खूप निवांत वाटलं.

हे म्हणाले, "माझं ऑपरेशन चालू असताना तू बाहेर एकटी होतीस. काय केलंस, तुझा वेळ कसा गेला, मला सगळं सांग."

मला वाटत होतं, त्यांना विश्रांतीची गरज आहे. शांत झोपले तर बरं वाटेल. रात्रीचे दहा वाजून गेले तरी झोपेची काही चिन्हं नव्हती. कालच्यापेक्षा आजची रात्र जास्त सुरक्षित वाटली. कारण ऑपरेशनमुळे अत्यावश्यक असलेले डॉक्टर इलाज झाले होते. रात्रभर आम्ही दोघं जागे होतो. सहजीवनाचं हे नवं वळण समजून घेत होतो. या वळणावर माझ्यातला सेवाभाव, समंजसपणा, समर्पणभाव व प्रेमभाव जागा झाला. आमच्यातलं पती-पत्नीचं नातं बदललं आणि त्या नात्याला माय-लेकराच्या नात्याचं नवं लोभस परिमाण मिळालं. परिस्थिती मान्य करून, जे आहे ते आपलंच आहे, ही जाणीव झाली. या नव्या जाणिवानी मला माझ्या लेकराचा आधार बनण्याची शक्ती दिली.

गुरुवार-शुक्रवारची रात्र पार पडली. ह्यांच्या वेदनांची सोबत आमची मनं जवळ आणायला पुरेशी बोलकी होती. शनिवारचा दिवस उजाडला. सकाळी डॉक्टर राऊंडला आले. त्यांनी कालच्या ऑपरेशनची कहाणी सविस्तर सांगितली. ह्यांच्या रक्तगटाचा रक्तदाता न मिळाल्यामुळे, मेजर ऑपरेशन रक्त न देता करण्याची फार मोठी (रिस्क) जोखीम आम्हांला घ्यावी लागली. तुमच्या प्रकृतीनं साथ दिल्यामुळे शक्य झालं. ऑपरेशनला सुरुवात केल्यानंतर गुंतागुंतीची जास्त कल्पना आली. अजून एक मेजर ऑपरेशन बाकी आहे. कधी करायचं ते नंतर ठरवू. महत्त्वाच्या काही सूचना देऊन डॉक्टर निघून गेले. अजून एका मोठ्या ऑपरेशनला सामोरं जावं लागणार याची मनाशी खूणगाठ बांधली. पूर्ण बरं व्हायला चार-पाच महिने लागतील, अशी सूचना डॉक्टरांच्या बोलण्यावरून मिळाली. मारुतीरायाला म्हटलं, 'दोघांना परिस्थितीला शांतपणे, समंजसपणे सामोरं जाण्याची

शक्ती, बुद्धी व युक्ती दे, सारी भिस्त तुझ्यावर आहे.’

रविवारचा दिवस उजाडला. डॉक्टर थोडेसे उशिरा राऊंडला आले. झोप लागली का? सलाईन बंद केल्यामुळे आता खायला सुरुवात केली पाहिजे. या व अशा काही गोष्टी सांगून म्हणाले, “दातार, तुमच्यासाठी एक आनंदाची बातमी आहे. एक स्पेशल रूम मोकळी झाली आहे. दहा वाजेपर्यंत तुम्हांला त्या खोलीत हलवू.”

आम्ही ज्या एक्स-रे रूममध्ये होतो त्याला दार नव्हतं. बाथरूम नव्हती. दार नसल्यामुळे कॉटवरील प्लॅस्टरचा पुतळा बघायला सारखी माणसं यायची. त्यामुळे ह्यांची चिडचिड व्हायची. एक्स-रे रूममधला वनवास संपणार म्हणून बरं वाटलं. आम्ही नव्या स्पेशल रूममध्ये आलो. या खोलीत तीन पलंग होते. तिन्ही एकमेकांना घट्ट बांधले होते. ह्यांना मधल्या पलंगावर ठेवलं. उरलेले दोन पलंग कशासाठी ते समजलं नाही. स्पेशल खोली म्हणण्यापेक्षा तो टुमदार ब्लॉक होता. ह्यांना ज्या पलंगावर ठेवलं होतं तो मोठा हॉल होता. शेजारी छोटंसं स्वयंपाकघर होतं. स्वयंपाकघरापेक्षा मोठी बाथरूम होती. बाथरूममध्ये इतर आवश्यक सोयीसुविधा होत्या. सारं काही स्वच्छ-सुंदर होतं. सांगलीचा संसार सोडून आता आमचा नवा संसार मिरजेच्या हॉस्पिटलमध्ये सुरू झाला. या नव्या संसारात तीन पलंग, एक खुर्ची, माझ्या अंगावरचे कपडे एवढंच मोजकं सामान होतं. जवळ काही नसणं हा माझा संग्रह होता. यमाशी झटापट करून आलेला माझा शूर-वीर माझ्या सोबतीला होता. रोज नवा अनुभव, रोज नवं संकट, रोज नवी जाणीव याची मेजवानी होती.

रविवारी सकाळी हा नवा संसार थाटला. तासाभरात पहिला पाहुणा आला. या पाहुण्याचं नाव बापू. बापू म्हणजे डॉक्टरांचा उजवा हात. शिक्षण फारसं नव्हतं. पण अनुभवाचं ज्ञान खूप होतं. ह्यांच्या ऑपरेशनच्या वेळी डॉक्टरांचा सहकारी होता. अगदी साधा माणूस. खूप वेळ बसला. ऑपरेशनच्या वेळच्या काही महत्त्वाच्या घडामोडी सांगितल्या. मांडीच्या हाडात म्हणजे फीमरमध्ये नेल घातल्याचं सांगितलं. ‘पाय खुब्यातून सरकल्यामुळे मांडीच्या मोडलेल्या हाडाची दोन्ही टोकं जवळ येत नव्हती. ती टोकं जवळ आल्याशिवाय नेल घालणं शक्य नव्हतं. पाय खुब्यात बसल्याशिवाय नेलिंग शक्य नव्हतं. तुमचा पाय खुब्यात बसवायला खूप झटापट करायला लागली. त्यात खूप वेळ गेला. नंतर नेलिंग केलं. ते झाल्यावर नडगीवरील मोडलेल्या हाडांची डागडुजी केली. ती हाडं मोडून कातडीबाहेर आली होती. पायाची स्थिती फार वाईट होती. तुमच्या

रक्तगटाचा दाता न मिळाल्यामुळे लांबलेलं ऑपरेशन आणखी जास्त वेळ लांबवायला डॉक्टर तयार नव्हते. त्यामुळे मोडलेल्या पेलव्हिक बोनचं ऑपरेशन केलं नाही. कृत्रिम सांधा बसवण्याचं एक मोठं ऑपरेशन परत कधीतरी करावं लागेल.'

बापूच्या सांगण्यातून अपघाताचं गांभीर्य मनावर ठसलं. आमच्या मनात भीती निर्माण करण्यासाठी बापूनं हे सांगितलं नव्हतं. तर अपघाताची तीव्रता समजावी हा त्याचा हेतू होता. बापू गेला आणि पंजाबी ढाब्यावरचा आमचा डबा आला. अपघातापासून चहा-पाणी, औषध याशिवाय ह्यांनी काही घेतलं नव्हतं. डबा उघडला. ह्यांना विचारलं 'आधी भात देऊ का पोळी?' त्यांना काही खायची इच्छा नव्हती. बळंबळं मी चार घास भरवायचा प्रयत्न केला. पण मला यश आलं नाही. मला खायचा आग्रह करू लागले. मी चार घास खाल्ले. डबा गुंडाळून ठेवला. संध्याकाळी वॉर्डबॉयला दिला.

रविवारी दुपारी आई-बाबा आले. अपघाताच्या गांभीर्याची त्यांना कल्पना आली. काळजी घ्यायला सांगितली. येताना सांगलीच्या घरून माझे कपडे, कंगवा, पावडर, कुंकू इ. सामान घेऊन आले. आणखी काय हवं-नको याची चौकशी केली. माझ्याजवळ थोडे पैसे दिले. थोडा वेळ थांबले. बाबांची तेव्हा धुळ्याला बदली झाली होती. आई व माझी धाकटी नणंद अंजू पुण्याच्या घरी व आम्ही दोघं मिरजेच्या हॉस्पिटलमध्ये होतो. अशी त्रिस्थळी यात्रा होती. त्या दोघांना परत जाणं अत्यावश्यक असल्यामुळे ते गेले. आई-बाबांनी माझं सामान आणल्यामुळे मला कपडे बदलता आले. खूप बरं वाटलं. गुरुवारपासून मी एकाच साडीत होते. माझ्याजवळ वेणी घालायला कंगवाही नव्हता. पण तीन दिवसांत या गोष्टीची कमतरता जाणवली नव्हती. कशाचा विचार करायला मन रिकामं नव्हतं.

सोमवारपासून आमची दिनचर्या बदलली. ह्यांचं स्पॅजिंग, बेडपॅन इ. कामं सुरू झाली. स्पॅजिंगचं काम म्हणजे गंमत होती. चेहरा, दोन्ही हात व डावा पाय तोही फक्त गुडघ्याखाली. एवढाच भाग प्लॅस्टरच्या चिलखतातून मोकळा होता. त्यामुळे पाच मिनिटात स्पॅजिंग म्हणजे कावळ्याची अंघोळ आटपायची! दिवसरात्र ह्यांचं प्रेमानं सगळं करणं हा माझा फार मोठा आनंद होता. आपल्या माणसाचं आपण सारं करायचं, नर्सची गरज नाही या ठाम मताशी आम्ही दोघं सहमत होतो. चोवीस तास आम्ही एकमेकांच्या सहवासात राहत होतो. एकमेकांना संकटात ओळखून घेण्याचे हे दिवस म्हणजे एकमेकांचा फार मोठा आधार होता. त्यांचं

दुःख, त्यांची वेदना मी घेऊ शकत नव्हते. पण त्यांची सेवा करू शकत होते. आमच्या या संकटकालीन सुखाच्या संसारात तिसरं कुणीही नव्हतं.

याच काळात तिसरा जीव येण्याची चाहूल होती. पण त्या जिवानं परिस्थिती ओळखून समंजसपणे येण्याचं नाकारलं. नाकारण्याच्या त्या क्षणी शारीरिक, मानसिक ओढाताण झाली. त्या जिवाचं नाकारणं आयुष्यभरासाठी आहे हे तेव्हा माहीत नव्हतं. त्यामुळे ते दुःख तेव्हा गिळता आलं. फार आगळंवेगळं मातृपद देवानं माझ्या पदरी घातलं होतं. ते मातृपद जिवापाड जपण्यासाठी मातृत्वाच्या दुःखाकडे पाठ करण्याची ताकद होती. अर्थात ही सारी योजना त्याची. नित्य त्याचं स्मरण हे माझं वैभव होतं. माझं हे वैभव केवळ माझ्यासाठी होतं. वैभवाच्या या सुरक्षित कवचात संकटं सहजी झेलण्याचा डोळसपणा होता. चोवीस तास झोपून असलेल्या आपल्या माणसासाठी जगणं, त्याची वात्सल्यानं सेवा करणं या विश्वात मी बुडून गेले होते.

आठ-दहा दिवसांनी गोपाळ व विलास आले. ह्यांचा त्रास बघून दोघांना खूप वाईट वाटलं. गोपाळ मूळचा तारापूरचा. ह्यांच्या मित्राचा लहान भाऊ. शिकण्यासाठी गोपाळ पुण्यात राहत होता. रोज आमच्या पुण्याच्या घरी यायचा. ह्यांच्यावर त्याचं खूप प्रेम होतं. संकोची स्वभाव. अबोल पण निरीक्षणशक्ती खूप. विचारी होता. विलासही लहानपणापासून घरी येणारा. थोडा वेळ थांबून दोघं बाहेर जाऊन आले. येताना एक स्टोव्ह, दोन-चार भांडी, चहा, कॉफी, दूध, साखर, चिमटा, ताटल्या असं सामान घेऊन आले. हॉस्पिटलमधील संसारातलं स्वयंपाकघर सजलं. मी चहा-कॉफी केली. जरा वेळ गप्पा झाल्या. दोघांचा पाय निघत नव्हता. तरी जावं लागलं. जाताना बिस्किटं-फळं ठेवून गेले. दोघांनी न बोलता पण आपल्या प्रेमळ कृतीनं खूप भावनिक आधार दिला. आपण माणसात आहोत. पडत्या काळात आपल्यावर प्रेम करणारी माणसं आहेत, हा दिलासा देऊन ते दोघं गेले. मला माहेरची आत्मीयतेची माणसं भेटल्याचा आनंद झाला.

ह्यांचं स्पॅंजिंग करणं जेवढं सोपं, कमी वेळाचं होतं, तेवढं बेडपॅन देणं म्हणजे शक्तीचे प्रयोग करणं होतं. अपघाताच्या वेळी हिपजॉईंट डिसलोकेट झाल्यामुळे कंबरेत हालचाल होऊ द्यायची नव्हती. दोन्ही पायात विशिष्ट अंतर राहावं म्हणून दोन्ही गुडघ्यात प्लॅस्टरमध्ये लाकडाचं एक वजनदार दांडकं घातलं होतं. शरीरावर असलेल्या प्लॅस्टरच्या चिलखताचं वजन, ह्यांच्या कमावलेल्या शरीराचं वजन पेलेल एवढं ते दांडकं मजबूत होतं. बेडपॅन देताना ते दांडकं दोन्ही हातांनी धरून

ह्यांना वर उचलायला लागायचं. पायानं बेडपॅन सरकवायची कसरत करावी लागायची. सुरुवातीला थोडं अवघड गेलं. पण सवयीनं सगळं सोपं वाटलं. माझ्यासाठी हा वेटलिफ्टिंगचा व्यायाम होता. नियमितपणे होणाऱ्या या व्यायामामुळे माझ्या दंडात गोटी यायला लागली! माझ्या दंडात गोटी येत होती, ह्यापेक्षा ह्यांच्या दंडातली गोटी जात होती, हे त्रासदायक होतं. खाणं नाही, चोवीस तास वेदना, जखमांचा जाच या गोष्टींमुळे ह्यांचं वजन झपाट्यानं उतरायला लागलं.

रस्त्यावरचा अपघात असल्यामुळे तळहाताएवढ्या असलेल्या जखमांमध्ये माती-धूळ जाऊन त्यात पस व्हायला सुरुवात झाली होती. पसमुळे अंगात खूप ताप असायचा. नडगीवरची हाडं तर कातडीच्या बाहेर आल्यामुळे त्या नाजूक जागी खूप खोल जखम होती. या जखमांचं ड्रेसिंग एक दिवसाआड करावं लागायचं. हे ड्रेसिंग म्हणजे एक दिव्य होतं. ड्रेसिंगसाठी प्लॅस्टरमध्ये मोठ्या खिडक्या ठेवल्या होत्या. त्या खिडक्यांचं दार उघडून जखमांचं ड्रेसिंग करायचं. जखमा तळहाताएवढ्या मोठ्या असल्यामुळे त्यापेक्षा खिडक्या मोठ्या होत्या. या खिडक्यांमुळे प्लॅस्टरची ताकद कमी व्हायची. प्लॅस्टर सैल पडायचं. प्लॅस्टर सैल पडायचं आणखी एक महत्त्वाचं कारण झपाट्यानं कमी होणारं ह्यांचं वजन. सैल पडलेल्या प्लॅस्टरचा मोडलेली हाडं जुळून येण्यासाठी काहीच उपयोग व्हायचा नाही. हाडं जुळून येण्यासाठी प्लॅस्टर शरीराभोवती घट्ट आवळलेलं असण्याची गरज होती. अशा वेळी सैल पडलेलं, निकामी झालेलं प्लॅस्टर काढून परत नवं प्लॅस्टर घालण्याचा मोठा उद्योग डॉक्टरांना करावा लागायचा. या उद्योगासाठी ह्यांना ऑपरेशन थिएटरमध्ये न्यावं लागायचं. आजच्या इतक्या प्रगत वैद्यकीय सुविधा चाळीस वर्षांपूर्वी नसल्यामुळे प्लॅस्टर बदलण्याचं काम जिकीरीचं व खूप वेळ मोडणारं होतं. प्लॅस्टर डॉक्टरांना तयार करावं लागायचं. बँडेज घ्यायचं, त्याला प्लॅस्टर ऑफ पॅरिसची पावडर लावून ते पाण्यात बुडवायचं. नंतर ते अंगाभोवती गुंडाळायचं. गुंडाळताना शरीराला चटके बसायचे. शरीराभोवती गुंडाळलेलं प्लॅस्टर वाळायला, गार व्हायला दोन-तीन दिवस लागायचे. नंतर ते इतकं गार पडायचं की, कडाक्याच्या थंडीत त्याचा गारवा अंगाला सहन व्हायचा नाही. कधी कधी या प्लॅस्टरमध्ये पिसवा, ढेकूण चावतायत असं ह्यांना वाटायचं. पण सारं काही निमूटपणे सहन करण्यापलीकडे दुसरा मार्ग नव्हता. प्लॅस्टर बदलायचं हे नाट्य महिन्यातून एकदा तरी व्हायचं.

प्लॅस्टर बदलाच्या या भानगडीत जखमांचं सांगायचं राहून गेलं. जखमा नुसत्याच लांबी-रुंदीला मोठ्या होत्या असं नाही; तर त्या खूप खोल होत्या.

जखमांचं ट्रेसिंग करताना हाड दिसायचं. ट्रेसिंग करताना आधी डॉक्टर कात्रीनं खराब झालेला सगळा भाग कापून काढायचे. नंतर जखमेवर एक रसायन टाकायचे. त्यामुळे फेस येऊन जखमेतली घाण निघून जायची. मग त्यावर औषधांचा मारा करायचा, मलमपट्टी करायची. जखमेवरची प्लॅस्टरमधली खिडकी बंद करायची. तीन ठिकाणच्या जखमांचं असं ट्रेसिंग करायला अर्धा-पाऊण तास तरी लागायचा. ट्रेसिंग करायला मी डॉक्टरांना मदत करायची. ह्यांना ह्यांच्या जखमा कधीच दिसल्या नाहीत. ट्रेसिंगच्या वेळी ह्यांना खूप त्रास व्हायचा. कधीकधी दुःख सहन व्हायचं नाही. जखमांची अवस्था शेजारी उभं राहून बघताना माझ्या मनाला ते सहन करणं अवघड जायचं. आपल्या माणसाच्या यातना नुसतं बघायला आपल्याला इतका त्रास होतो, तर शारीरिक दुःख, वेदना सहन करणाऱ्या ह्यांना काय भोगावं लागत होतं याची मला पुसटशी का होईना जाणीव व्हायची. ह्यांच्या सोसण्याचं अपार कौतुक वाटायचं.

अपघातानंतर या जखमांमध्ये पंधरा-वीस दिवसांतच पस झाला. पसमुळे जखमांची टुसटुस, यातना यांचं प्रमाण वाढलं. जखमांना उतार पडण्याऐवजी त्या जास्त जास्त चिघळायला लागल्या. त्याचा परिणाम हाडांवर झाला व मोडलेली हांडं जुळून येण्याची क्रिया अवघड होऊन बसली. जखमांमधील पसमुळे १०३-१०४ पर्यंत ताप यायला लागला. त्यामुळे खाण्यावरची वासना उडाली. दुष्काळात तेरावा महिना असं का म्हणतात ते समजलं. वाढणाऱ्या शारीरिक, मानसिक त्रासाबरोबर ह्यांची सहनशक्ती वाढल्यामुळे गोष्टी सोप्या वाटत होत्या. तक्रार करणं, चिडचिड करणं, नाराज होणं ह्या गोष्टी ह्यांच्या स्वभावात नव्हत्या. आमचा मारुतीराया रोज नवी परीक्षा घेत होता. त्यासाठी अभ्यास करण्याची शक्ती देत होता. पण परीक्षेचा निकाल फार लांबणीवर टाकत होता. त्या निकालासाठी पेशन्स वाढवावा लागत होता.

रात्रंदिवस ह्यांना आढ्याकडे बघत उताणं पडून राहण्याची शिक्षा होती. दोन्ही हातांची व डाव्या पायाची गुडघ्याखालची हालचाल सोडली तर कुठलीच हालचाल होत नव्हती. स्वच्छतेची खूप काळजी घेतली तरी बेडसोर्स होऊ नये म्हणून डॉक्टरांनी दिवसातून पाच-सहा वेळा तरी कुशीवर वळायला सांगितलं होतं. डॉक्टरांनी निक्षून सांगितलं होतं की, कुशीवर वळताना नर्स, वॉर्डबॉय यांची मदत घ्या.

आपल्या खोलीत तीन पलंग कशासाठी आहेत याचा शोध लागला. मधल्या कॉटवर उताणं झोपायचं. डाव्या कुशीवर वळून झालं की डाव्या बाजूची कॉट व

उजव्या कुशीवर वळून झालं की उजव्या बाजूची कॉट लागणार. वळताना कॉट हलू नयेत म्हणून त्या एकमेकांना घट्ट बांधल्या होत्या. डॉक्टरांनी वळण्याचा सल्ला दिल्यानंतर एक-दोन दिवस मी नर्स, वॉर्डबॉय यांना हाका मारल्या. पण त्यांना यायला जमलं नाही. वळवणं आवश्यक होतं. 'जो दुसऱ्यावर विसंबला, त्याचा कार्यभाग संपला!' यानुसार विसंबून चालणार नव्हतं. पण मला एकटीला त्यांना वळवणं अशक्य वाटत होतं. काय मार्ग काढायचा समजत नव्हतं.

एक दिवस सकाळी ह्यांचं सगळं आवरून झाल्यावर हे मला म्हणाले, "आरती, आज मला खूप हुशारी वाटतेय. माझ्या मनात आहे, थोडा वेळ कुशीवर वळावं. कसं वळायचं ते मी सगळं मनाशी ठरवलं आहे. तू मदतीला आहेसच. कुणालाही हाका मारत बसू नकोस. आपल्याला नक्की वळता येईल."

नेहमीप्रमाणे कुणाच्या मदतीशिवाय वळण्याचा प्रयोग करण्याची मला भीती वाटत होती, पण ह्यांचा उत्साह व त्यापेक्षा जास्त आग्रह त्यामुळे मी तयार झाले. ह्यांचे दोन्ही हात प्लॅस्टरमुक्त असल्यामुळे त्यांनी दोन्ही हातांनी मधल्या कॉटच्या वरच्या बारला घट्ट धरलं. डावा पाय गुडघ्यात वाकवून पाऊल गादीवर दाबून धरलं. मला उजव्या बाजूच्या कॉटजवळ उभं राहायला सांगितलं. उजव्या कुशीवर वळताना प्लॅस्टरमध्ये असलेल्या उजव्या पायाखाली उशी ठेवायला सांगितलं. सारी ज्य्यत तयारी झाल्यावर शरीराला एक जर्क दिला आणि उजव्या बाजूला वळले. उजवा पाय उशांवर टेकला गेला. टेकण्यापूर्वीच मी डावा पाय धरला होता. कुशीवर वळण्याची मोहीम यशस्वीपणे पार पडली. पण हाडं मोडल्याच्या जागी कळ आली. ती मेंदूपर्यंत गेली. जखमा भयंकर दुखल्या. फार वेळ कुशीवर झोपता आलं नाही. पाच मिनिटांच्या आत परत उताणं झोपावं लागलं. कुशीवरून उताणं होताना परत तीच कसरत... परत त्याच वेदना. एवढी हालचाल केल्यावर पार दमून गेले. पण वळण्याचा आनंद मिळाला.

डॉक्टर राउंडला आल्यावर त्यांना हा पराक्रम सांगितला. त्यांचा विश्वास बसला नाही. त्यांच्या समोर उजव्या कुशीवर वळायचा प्रयोग केला. डॉक्टरांना ह्यांच्या धाडसाचं खूप कौतुक वाटलं. आता दिवसातून पाच-सहा वेळा कुशीवर वळण्याचा प्रयोग यशस्वीपणे करायची सवय झाली. पण माझ्या मनातली भीती गेली नाही. मी अंधोळीला गेल्यावर त्यांनी एकट्यानं वळायचा प्रयत्न केला तर काही अघटित घडू नये, असं मला वाटायचं. ह्यांच्या जिद्दी, धाडसी आणि आग्रही स्वभावामुळे खूप अवघड गोष्टी सोप्या होत होत्या, याची जाणीव व कौतुक मला होतं. प्रत्येकाच्या स्वभावाचे फायदे खूप असतात. त्याचबरोबर काही तोटेही असतात.

सध्याच्या संकटकालात तोट्यांना सामोरं जायची वेळ येऊ नये, एवढीच माझी इच्छा होती. त्यासाठी काळजी घेण्याचा माझा स्वभाव बनला असेल.

रोज नवी कसरत, नवा अनुभव, नवी ओळख यात दिवस जात होते. जरा स्थिरस्थायी होतोय असं वाटेपर्यंत, एखादं नवं संकट अपघाताचं जास्त जास्त गांभीर्य सांगत होतं. एकाला दोघं असल्यामुळे संकटांना तोंड देणं सहज वाटत होतं.

एक दिवस डॉक्टर घाईघाईतच सकाळच्या राऊंडला आले. चौकशी केली. आज ड्रेसिंगचा वार आहे, पण घाईत असल्यामुळे उद्या ड्रेसिंग करायचं ठरलं. मनात आलं, आजचा त्रास उद्यावर. तेवढीच ह्यांची सुटका. डॉक्टर जायला निघाले आणि त्यांच्या लक्षात आलं, उजव्या पायाच्या बोटाना पांढरी पावडर लागली आहे. मला म्हणाले, 'उद्या स्पॅंजिंगच्या वेळी ती पुसून घ्या. डॉक्टरांनी बोटाना लागलेली पावडर पुसली जातेय का हे बघण्यासाठी बोटाना हात लावला. डॉक्टरांच्या हाताचा स्पर्श त्या बोटाना सहन झाला नाही. ह्यांच्या तोंडून 'आई ग' असे शब्द बाहेर पडले. डॉक्टरांना आश्चर्य वाटलं. त्यांनी बोटाना निरीक्षण केलं. त्यांच्या लक्षात आलं, की पाचही बोटानांची हाडं मोडली आहेत. ही मोडतोड अपघाताच्या वेळचीच असणार. डॉक्टरांनी बापूला त्या पाचही बोटाना प्लॅस्टर घालायला सांगितलं. ते गेले. पायाच्या प्रचंड वेदनांपुढे बोटानांची वेदना मूक राहिली. तीच तेवढी प्लॅस्टरमधून मुक्त होती, पण आता त्या बोटानांची वनवास सुरू झाला. ह्यांच्या सहनशक्तीची मर्यादा परत एकदा अनुभवता आली. मनात आलं, आणखी किती प्रकारच्या वेदना ह्या योद्ध्याला भोगाव्या लागणार आहेत? ह्यांच्या सहनशक्तीनं संप पुकारला तर...

ह्यांच्या हिमालयाएवढ्या यातना बघताना मला खूपदा माझी अगतिकता जाणवायची. ह्यांच्या शारीरिक वेदना, दुःखं थोडंसं तरी आपल्याला घेता यावं ही माझी अंतरीची इच्छा होती. पण ते केवळ अशक्य आहे. मग मला जे जे करता येतं ते मी प्रेमानं, शांतपणे, उत्साहानं करायला हवं. मला सतत ह्यांची सेवा करायला लागतेय, याचा संकोच किंवा अवघडलेपण ह्यांना वाटेल अशी कृती कळत न कळत माझ्या हातून घडता कामा नये. नात्यातील मायेचा ओलावा, परस्परांमध्ये असलेली भावनिक गुंतवणूक व उगवणाऱ्या दिवसाबद्दलचा आशावाद या तीन गोष्टी अपघाताची लढाई जिंकायला आवश्यक आहेत. या लढाईत आपण जिंकणार हा आत्मविश्वास, संस्कारांमधून मिळत होता. अगदी सहजपणे हे वेदना सोसत होते, स्वतःची सहनशक्ती वाढवत होते. तितक्याच सहजशैलीत त्यांच्या

सेवेत मी रमले होते. सहजतेतलं सौंदर्य आम्हाला आनंदी, उत्साही ठेवत होतं.

या सुंदर सहजतेत व्यत्यय आणणारी माणसं आपलीच असतात. आपल्या प्रत्येक गोष्टीत खोड्या काढणारी माणसं प्रत्येकाला घरी-दारी सर्वत्र भेटतात. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करण्याची शक्ती अनुभवातून मिळते. भेटायला येणारी बहुतांश माणसे सूचनांचा पाऊस पाडून जातात. त्या सूचना योग्य का अयोग्य ते आपण परिस्थितीनुसार ठरवायचं असतं. त्याची काळजी घे, खूप खराब झालाय, अडचण भासली तर आम्हांला बोलव, कंटाळू नकोस, दुखणं लांबणार असं दिसतंय. या आणि अशा कितीतरी सूचना व प्रतिक्रियांची मला सवय झाली होती. पण काही सूचना अत्यंत त्रासदायक वाटायच्या. एकदा एक गृहस्थ ह्यांना भेटायला आले. जरा वेळ बसले. जाताना मला म्हणाले, “यातून अरुण बरा होईल, असं मला वाटत नाही. बरा झाला तरी त्यात काही अर्थ नाही. तू लहान आहेस, तुझी काही स्वप्नं असतील. इथे अडकून पडू नकोस. दुसरा मार्ग शोध.” माणसांच्या विचारांचं दारिद्र्य अनुभवलं. माझे संस्कार न बदलण्याइतके चिवट होते. या संस्कारांच्या सुरक्षित अस्तरात मला आमच्या सहजीवनाची श्रीमंती चाखता येत होती.

अधूनमधून मला माझ्या वडिलांची व आजोबांची पत्रं यायची. दोघांची ज्ञानसंपन्न, विद्वान पंडित. वडील संस्कृतचे व्यासंगी अभ्यासक तर आजोबा ज्ञानेश्वरीचे उपासक. सहजीवनाचं महत्त्व सांगणारी ही पत्रं माझ्या सोबतीला होती. वडील सांगायचे, ‘सेवेत कसूर करू नकोस. पत्नीधर्म विसरू नकोस. त्यांना बरं करणं हे तुझं ध्येय आहे. त्यांना तना-मनानं उभं करणं हे तुझं कर्तव्य आहे. एक क्षणभरही ध्येयापासून, कर्तव्यापासून लांब जाऊ नकोस.’ त्यांच्या सांगण्यात, त्यांच्या शब्दांत केवढी प्रचंड शक्ती होती! आजारपणामुळे ते भेटायला येऊ शकले नाहीत. पण त्यांच्या शब्दांची सोबत प्रत्यक्ष भेटण्यापेक्षा ऊब देणारी होती. माझे आजोबा मला सांगायचे, ‘तुझा देव हॉस्पिटलमध्ये आहे. खोलीत अंथरुणावर झोपून आहे. ती खोली हे तुझं विश्व आहे. तुझ्या देवानं मारलेली हाक तुला ऐकू येईल इतक्या अंतरावर नित्य राहा. किंबहुना त्या देवाला हाक मारण्याची वेळ आणू नकोस. दिवस लवकर पालटतील. माझे तुला आशीर्वाद आहेत, सदृच्छा आहेत. माझं आयुष्य तुझ्या देवाला मिळू दे...’

अशी माणसं माझी असणं, मी त्यांची असणं हे माझं भाग्य होतं. दोघांच्या पत्रातलं शेवटचं वाक्य अधोरेखित केलेलं असायचं. ‘तुझ्या देवाची सेवा करण्यासाठी, स्वतःची खूप काळजी घे.’ माझा विचार करणारं, माझी काळजी करणारं कुणीतरी आहे, याचा मला आधार वाटायचा. पेशंटजवळ अहोरात्र,

दीर्घकाळ वास्तव्य करणाऱ्या माणसाची काळजी करणारं कुणीतरी हवं. हे समजण्यासाठी फार मोठं मन लागतं. पेशंटबरोबर त्याचीही प्रेमानं चौकशी करायला हवी हा विचार येणं दुर्मिळ असतं. वडील व आजोबा यांच्या भावपूर्ण पत्रांनी माझी उणीव भरून निघायची.

‘प्रेम मिळे प्रेमळाला’ हे खरं आहे. जीवनात प्रेमाचं महत्त्व अपार आहे. माझं संवेदनशील मन प्रेमाशिवाय जगू शकत नाही. मी माणसांशिवाय राहू शकत नाही. अपघातानंतरच्या संकटकाळी असंख्यांचं प्रेम आम्हांला मिळालं. अपघाताचं गांभीर्य ओळखून त्यांचे धाकटे मामा रघुमामा किती तरी दिवस मुक्कामाला आले. आपले उद्योग सोडून महिनाभर राहाणं खरंतर कंटाळवाणं होतं. पण त्यांनी कधी कंटाळा मानला नाही. त्यांचं ऋण न विसरण्यासारखं आहे. मिरजेच्या वास्तव्यात आमच्या वेदनांच्या नव्या संसारात विरघळणारा आमचा श्याम खरंच जगावेगळा वाटला. श्याम म्हणजे लोकांसाठी ह्यांचा मित्र. पण ह्यांच्यासाठी लहान भाऊ! उत्तम शरीरसंपदा असलेला, शिकारीचा नाद असलेला श्याम म्हणजे एक कणखर माणूस. ह्यांना भेटायला आला. ह्यांचा प्लॅस्टरचा पुतळा बघून लहान मुलासारखा ओक्साबोकशी रडला. त्याची समजूत काढणं आम्हांला फार अवघड गेलं. श्यामची ह्यांच्यात असलेली गुंतवणूक मला माहीत होती. पण त्याच्यात असलेलं लहान मूल, निरागस मन मी पहिल्यांदाच अनुभवलं. एक दिवसाच्या तयारीनं आलेला श्याम आठ-पंधरा दिवस राहिला. अपघातानंतर सुरुवातीच्या काळात दर शनिवार-रविवारी पुण्याहून ह्यांचे कितीतरी मित्र ह्यांना भेटायला यायचे. ते दोन दिवस मजेत जायचे. बहुतेक सारी नातेवाईक मंडळी त्यांच्या सोयीनं येऊन भेटून गेली. या सगळ्यांच्या सददिच्छा आमच्या पाठीशी होत्या.

एक दिवस सकाळी सकाळी एक प्रसन्न, पहाडी अनोळखी व्यक्ती आमच्या खोलीत आली. ‘माझं नाव जोशी. तुमचे डॉक्टर कुलकर्णी आणि मी दोघं मित्र आहोत. रोज बरोबर टेनिस खेळतो. तिथूनच इथे आलो. माझं घर हॉस्पिटलपासून अगदी जवळ आहे. कोपऱ्यावर माझा पेट्रोलपंप आहे. जवळ माझं दुकान आहे. एल्. डी. भावे यांची एजन्सी माझ्याकडे आहे. काल मला तुमचे मित्र, माझे मालक, विजय भावे भेटले होते. त्यांच्याकडून तुम्ही हॉस्पिटलमध्ये असल्याचं समजलं. ते सांगत होते की, मेजर ॲक्सिडेंटची केस आहे. दोघंच आहेत. म्हणून मुद्दाम भेटायला आलो.’

त्यांच्या बोलण्यातून पहिलीच भेट आहे, असं आम्हा दोघांना वाटलं नाही.

त्यांचा मोकळा स्वभाव, अघळपघळ बोलणं, जवळीक साधण्याची सहजता आवडली. गप्पा मारता मारता म्हणाले, 'तुम्ही जेवणाचं काय करता? वहिनी, तुम्ही इथेच स्वयंपाक करता का? का डबा आणता?' माझ्या उत्तराची वाट न बघता ते प्रश्न विचारत राहिले. खूप गोष्टी ते स्वतःशी ठरवून आले होते. 'तुम्ही शेजारच्या ढाब्यावरून डबा आणता, तो चांगला नसतो. पेशंटला घरचं जेवण हवं. पेशंटची सेवा करणाऱ्या तुम्हांला पण चांगलं जेवण हवं. मी असं करतो, दोन दिवस तुम्हांला माझ्या घरून जेवण पाठवतो. आवडतंयू का ते बघा. अहो, तुम्ही दातार म्हणजे कोकणस्थ. चिंच-गुळाचा स्वयंपाक जेवणारे! तिखट, तेलकट, मसालेदार पदार्थ वर्ज्य! सात्त्विक आहार खाणारे. तुम्ही कसलाही संकोच करू नका. डबा पोचवायला माझी मुलं येतील. तो ढाब्यावरचा डबा आपण बंद करू.' असं म्हणून माझ्या उत्तराची वाट न बघताच ते निघून गेले.

पहिल्याच भेटीत आपुलकी, जवळीक निर्माण करण्याची काय जबरदस्त ताकद या माणसात होती. प्रत्येक गोष्टीत सहजता. माणुसकीचं इतकं सहजसुंदर दर्शन घडलं. प्रेम, दानत, माणुसकी, माणसं जोडण्याची हातोटी एखाद्या माणसात इतकी उपजत असते, याचा अचानक अनुभव आला. मनात आलं, हा माणूस आपल्या पत्नीशी बोलून आला असेल का? का आमच्याकडून गेल्यावर वहिनींना सारं सांगणार होता? वहिनींचा होकार सवयीनं त्यांनी गृहित धरला असेल? बारा-सव्वाबारा वाजले तरी ढाब्यावरचा डबा आला नाही, याचा अर्थ घरी जाता जाता त्यांनी डबा पाठवू नका असं सांगितलं असावं. साडेबाराच्या सुमारास हातात डबा घेऊन एक बाई खोलीत आल्या. म्हणाल्या, 'मी जोशीवहिनी. गरम जेवण घेऊन आले आहे. खूप दिवसांनी घरचं खाणार आहात. पोटभर जेवा. मी थांबत नाही. घरी सगळ्यांची जेवणं व्हायची आहेत. रात्री आमचा बाळू डबा घेऊन येईल. त्याच्याबरोबर हा डबा द्या. डबा घासत बसू नका. बाळूबरोबर उद्या काय पाठवू ते सांगा. उद्या सकाळी मी नाहीतर माझी मुलगी कुणीतरी येऊ.'

अवाकू होऊन मी त्या माऊलीकडे बघत होते. पहिल्या भेटीत त्यांनी माझे डोळे वाचले. जवळ आल्या. मला जवळ घेतलं. म्हणाल्या, 'अग, डबा माहेरचा आहे. लवकर जेवा. मी येते.' माझ्यावर मायेची शाल पांघरून ती माऊली गेली. विलक्षण सहजता, मूर्तिमंत प्रेम. खरं सांगते न जेवता पोट भरलं. दहा-पंधरा मिनिटं त्यांच्या प्रेमानं जड झालेले आम्ही दोघं जेवायचं विसरून गेलो. तंत्रीतून जागे झालो. डबा उघडला. किती पदार्थ पाठवले होते! चौरस आहाराचा उत्तम नमुना बघितला. ह्यांना भरवलं. रोजच्यापेक्षा ह्यांनी दोन घास जास्त खाल्ले. घरी

जेवल्याचा आनंद लुटला. ह्यांचं जेवण झाल्यावर मी जेवले. दोन भाज्या, कोशिंबीर, वरण-भात सगळं सोडून मी आधी गूळ-तूप-पोळी खाल्ली. पंचपक्वान्न खाल्ल्यासारखं वाटलं. त्याची चव, त्यातली भावना, आयुष्यभर जपली. आयुष्याच्या कुठल्याही वळणावर भेटलेली प्रेमाची माणसं हवीहवीशी वाटतात. पण आपल्या पडत्या काळात भेटलेली अशी प्रेमळ माणसं आपल्यातल्या माणुसकीला जाग आणतात. जोशी कुटुंबीयांचं प्रेम आम्हांला खूप दिवस मिळालं.

माझ्या एका जिवलग मैत्रीणीचे काका मिरजेत होते. कॉलेजमध्ये असताना मी तिच्याबरोबर त्यांच्याकडे राहिले होते. माझी मैत्रीण लग्न होऊन मालवणला होती. तिंनं काकांना ह्यांच्या अपघाताबद्दल कळवलं होतं. त्यांना अपघाताचं समजल्याबरोबर ते आम्हांला भेटायला आले आणि सतत येतच राहिले. दिवसभराचं काम आटोपून संध्याकाळी यायचे. येताना आध्यात्मिक, ऐतिहासिक पुस्तकं घेऊन यायचे. त्यांच्यामुळे आमच्या खोलीत संत ज्ञानेश्वर, समर्थ रामदास, ज्ञानेश्वरी-दासबोधाच्या रूपानं अवतरले. ह्यांची एक मावशी मिरजेत राहायची. आमच्या लग्नात एकदा त्यांना भेटले होते. अपघाताचं त्यांना थोडं उशिरा समजलं, पण समजल्यावर आधी त्यांचे यजमान भेटून गेले. भला माणूस. अगदी अबोल, पण न बोलता खूप काही बोलणारा शांत माणूस. सायकलवरून यायचे. हातात एक कापडी पिशवी. बहुतेकदा संध्याकाळी ऑफिसमधून घरी जाताना यायचे. पहिल्यांदा नुसतेच आले. पण त्यानंतर प्रत्येक वेळी भरल्या हाताने यायचे. आले की म्हणायचे, 'जुना बार मोसंबी मिळाली, म्हणून आणली.' असं म्हणून पिशवी ठेवायचे. मी मोसंबी काढून ठेवायची. पिशवीत बिस्किटाचा पुडा घालायला लागले की म्हणायचे, 'भाजीसाठी पिशवी रिकामी राहू दे.' त्यांचा मुलगा अगदी लहान होता. त्याला घेऊन मावशी कधीतरी यायच्या. येताना घरी केलेला खाऊ आणायला कधी विसरल्या नाहीत. या सगळ्यांच्या येण्यानं, आपलं कुणी आहे, हा आधार वाटायचा. आपण एकटे नाही. हे गाव आपल्यासाठी नवीन नाही, असं वाटायचं. हॉस्पिटल म्हणजे आमचं घर होऊन गेलं होतं. डॉक्टर, बापू, मार्था, मंगल, अशोक सगळ्यांशी मैत्री झाली होती. सांगलीहून मामा-मामी, राजेश, सीमा, स्मिता अधूनमधून यायचे.

अपघाताच्या काळात एक गौष्ट अनुभवातून जाणवली. माणूस आपल्या निरपेक्ष प्रेमानं आपल्या माणसाचं दुःख हलकं करू शकतो. प्रेम हाच जीवनाचा आधार आहे. माणसाच्या नशिबी येणाऱ्या शारीरिक वेदनांमध्ये किती विविधता असते, याचं सहजसुंदर दर्शन हॉस्पिटलमध्ये घडलं. पेशंटच्या वेदनांकडे माणुसकीच्या

नात्यानं बघणारा डॉक्टर भेटला, की त्याचं निम्म दुखणं बरं होतं. डॉक्टर म्हणजे पेशंटचं श्रद्धास्थान असतं. हॉस्पिटल म्हणजे माणसांची आर्ट गॅलरी. माणसांची, त्यांच्या वेदनांची विविधता इतरत्र कुठे दिसणार नाही.

हॉस्पिटलमध्ये खूप नमुनेदार माणसं भेटली. आमच्या शेजारच्या खोलीत एक गावाकडचा पेशंट होता. तो दिवसा झोपायचा आणि रात्रभर जागायचा. दिवसा त्याच्या सोबतीला कुणी नसायचं. रात्री त्याच्या गावचा पाहुणा झोपायला यायचा. पाहुणा आला की, पेशंटची चौकशी करायचा. गप्पा मारायचा. गप्पा मारता मारताच घोरायला लागायचा. पेशंटला आपण एकटे आहोत असं वाटायचं. एकटेपणाच्या भावनेने त्याची वेदना बोलायला लागायची. तो तासातासानं झोपी गेलेल्या आपल्या पाहुण्याला हाका मारायचा. 'हनुमंता उठ... मला पाणी दे.' असं दोन वेळा म्हणायचा. प्रत्येक हाकेला त्याचा आवाज वाढायचा. तरी पाहुणा जागा व्हायचा नाही. पेशंटची तहान वाढायची. घशाला कोरड पडलेला पेशंट आरडाओरडा करायचा. म्हणायचा, 'हणम्या... उठतोस... का लाथ घालू...? पाणी दे ना मला.' स्वतःचं स्वतःला पाणी न घेता येणाऱ्या त्या पेशंटची हणम्याला लाथ मारायची तयारी होती. त्या पेशंटच्या ओरडण्यामुळे आजूबाजूच्या खोलीतली माणसं जागी व्हायची. हणम्या मात्र घोरायचा. या पार्श्वभूमीवर आमच्या खोलीतल्या शांततेचं कौतुक वाटायचं.

आमच्या पलीकडच्या खोलीत एक मधुमेहाचा पेशंट होता. त्याच्या एका पायाला प्लॅस्टर होतं. चाळिशीच्या उंबरठ्यावरचा हा पेशंट डॉक्टर होता. पावलाला मोठी जखम होती. त्या जखमेनं त्याला हैराण केलं होतं. पावलाची जखम बरी झाली नसती तर त्याला पावलाला मुकावं लागलं असतं. पंधरा-वीस दिवस तरी त्याला हॉस्पिटलमध्ये राहावं लागणार होतं. तो जखम झालेलं पाऊल न टेकता कुबड्यांच्या आधारांनं खोलीतल्या खोलीत फिरायचा. त्याची बायको हॉस्पिटलमध्येच राहत होती. मदतीसाठी तिच्याबरोबर तिची कामाची बाई होती. हॉस्पिटलमध्ये कंटाळा येऊ नये म्हणून त्यांच्या खोलीत रेडिओ, टी.व्ही. या सोयी होत्या. तिच्या सामानासाठी एक छोटं कपाटही आणलं होतं. दुपारची जेवणं झाली, की या दोघी बाहेर पडायच्या. कधी सांगलीच्या बाजारात, कधी सिनेमाला तर कधी कुणा नातेवाईकांच्या घरी. बेळगावाहून हे लोक आले होते. एकदाच आमच्या खोलीत आली. ह्यांची चौकशी केली. मला म्हणाली, "तुला कंटाळा आला तर आमच्याबरोबर बाहेर येत जा." मी 'हो' म्हटलं. पण मला कधी कंटाळा न आल्यामुळे त्यांच्याबरोबर बाहेर जायचा प्रश्न आला नाही.

आम्ही हॉस्पिटलमध्ये होतो, तेव्हा तिथे खूप अरब पेशंट होते. दिसायला धडकेकडे. पैशाने श्रीमंत. एकदा डॉक्टरांनी एका अरब बाईचं, पोटात साठलेली चरबी काढून टाकण्याचं ऑपरेशन केलं. ऑपरेशन झाल्यावर डॉक्टर आमच्या खोलीत राऊंडला आले. नेहमीप्रमाणे ह्यांना म्हणाले, “तुमचं खाणं फार कमी आहे. त्यामुळे तुमचं वजन झपाट्यानं कमी होतंय, हे चांगलं नाही. जेव्हा तुम्हांला आम्ही उभं करू, चालायची परवानगी देऊ तेव्हा अंगात खूप शक्ती हवी. आत्ताच मी एका अरब बाईचं ऑपरेशन केलं. त्या बाईच्या पोटात साठलेली चरबी काढून टाकली. तिच्या पोटात जेवढी चरबी साठली होती, तेवढी चरबी तुमच्या संपूर्ण शरीरात नसेल. जास्त चरबीमुळे तिला चालता यायचं नाही.”

हे सारं ऐकताना माझ्या मनात आलं, खूप अशक्तपणामुळे, स्नायूंची ताकद कमी झाल्यामुळे ह्यांना चालता आलं नाही तर एखाद्या ऑपरेशननं गेलेली ताकद शरीरात भरता येईल का?

एकदा हॉस्पिटलमध्ये अशी एक केस बघितली, की ज्यामुळे मन खूप अंतर्मुख झालं. नियतीचं स्वरूप थोडंसं समजलं. भगवंताची लीला किती अगाध आहे, याचं दर्शन घडलं. या दर्शनातून जीवनाचा अर्थ उलगाडत गेला. एका लहानगीची दोन्ही पायाची बोटं जन्मापासून एकमेकात घट्ट रुतून बसलेली होती. त्यामुळे जन्मापासून त्या जिवाला पायाची हालचाल करता यायची नाही. हे दुःख, वेदना सांगण्या-समजण्याइतकं त्या जिवाचं वय नव्हतं. तिचा वर्षाचा वाढदिवसही अजून झालेला नव्हता. जन्मतःच जडलेल्या असाध्य व्याधीमुळे तिचं बालपण कुस्करलं गेलं होतं. तिला कधीच उभं राहता येणार नव्हतं. एका अगदी गरीब पण सुसंस्कृत घरात तिचा जन्म झाला होता. तिच्या पायाच्या ऑपरेशनचा खर्च तिच्या आई-वडिलांना परवडणारा नव्हता. तरी त्यांनी डॉक्टरांच्या सल्ल्यानं ऑपरेशनचा निर्णय घेतला होता. डॉक्टरांनी ऑपरेशन करून एकमेकांत अडकलेली दोन्ही पावलांची बोटं सुटी केली. पावलं आत वळलेली होती. ती सरळ होण्यासाठी त्याला प्लॅस्टर घातलं. पायाची हालचाल होऊ नये म्हणून दोन्ही पाय बांधून ठेवले. बघणाऱ्यालाच अगतिक वाटायचं. पण ती लहानगी मजेत असायची. रात्रंदिवस तिची आई प्रेमानं तिला मांडीवर घेऊन बसायची. बघावं ते नवलच वाटायचं.

डॉक्टरांवर दृढ श्रद्धा असलेल्या गावाकडच्या अशिक्षित माणसांना डॉक्टरांच्या नुसत्या दर्शनानंसुद्धा बरं वाटायचं. पेशंटला झोप येत नाही म्हणून डॉक्टरांनी पाण्याचं इंजेक्शन दिलं तरी तो गाढ झोपायचा. त्या पेशंटच्या मनात कुठली

शंकाही यायची नाही. त्यामुळे त्या पेशंटला गुण लवकर यायचा. असे श्रद्धाळू पेशंट मिरजेच्या हॉस्पिटलमध्ये खूप बघायला मिळाले. आम्ही दोघं इतके भाग्यवान, की अपघाताच्या या संकटामुळे अनुभवानं समृद्ध, श्रीमंत झालो. या पडत्या काळात माणुसकीचं नातं जपणारी, जोडणारी खूप माणसं भेटली. त्यांच्या प्रेमानुळे चांगुलपणावरची श्रद्धा बळकट झाली. या श्रद्धेमुळे अवघड गोष्टी सोप्या झाल्या, प्रतिकूल परिस्थिती मान्य करण्याची शक्ती मिळाली.

एकदा माझी सोवळी आत्या आम्हांला भेटायला मिरजेला आली. खेडेगावी सगळं आयुष्य गेलं. कष्ट हेच तिचं जीवन. सांगलीला एका कार्यासाठी वऱ्हाडाबरोबर आली. मिरजेची काहीही माहिती नव्हती. कार्यालयात बरेच जणांना मिरजेला येण्यासंबंधी विचारलं. तिच्याबरोबर मिरजेला येण्यासाठी कुणीही तयार झालं नाही. तिला जावईबापूंना भेटायचंच होतं. निघाली एकटीच. सांगली-मिरज बसनें आली. स्टँडवर उतरली. कुलकर्णी हॉस्पिटल एवढाच पत्ता माहीत होता. जावईबापूंचं नाव माहीत होतं. तिच्या भाषेत हुडकत हुडकत आली एकदाची. बरोबर एक बोचकं होतं. ह्यांना झोपलेलं बघून हळवी झाली. वय अवघं पंच्याहत्तर. पुरुष माणसांशी बोलायची फारशी सवय नाही. ह्यांची चौकशी केली. जखमांसाठी स्वतः घरी केलेलं मलम घेऊन आली होती. थंडी खूप होती. अंगावर अलवण, अंगात पोलका नाही. पायात चपला नाहीत. सोवळं अत्यंत कडक. बाहेर खाणं-पिणं नाही. आली-जरा बसली. मला चार युक्तीच्या गोष्टी सांगितल्या आणि गेली सुद्धा. कारण सांगलीला कार्यालयात जाऊन वऱ्हाडाबरोबर मंगळवेढ्याला परत जायचं होतं. अक्षर ओळख नसलेली माझी ही सोवळी आत्या म्हणजे कष्टांची स्वामिनी! परत जाताना घरचा हुरडा, हुरड्याच्या चकल्या, लग्नघरच्या चार जिलब्या देऊन गेली. उन्हाची आली उन्हाची गेली.

कोल्हापूरला विक्रमचं शूटिंग चालू होतं. शूटिंग संपवून विक्रम रात्री हॉस्पिटलमध्ये आला. रात्रभर गप्पा झाल्या. सकाळी चहा पिऊन जायला निघाला. काही नाती अशी असतात, की ज्या नात्याला कुठलंच लेबल लावता येत नाही. नात्यापलीकडची नाती. विक्रमचं आणि आमचं नातं तसंच! गप्पा मारताना खूपदा त्याचे बोलके डोळे भरून आले. त्याचा पाय निघत नव्हता. पण गेला, जाताना त्याला पोचवायला जिन्यापर्यंत गेले. तो खूप भावनिक झाला होता. माझ्या खांद्यावर मोठ्या भावाच्या नात्यानं थोपटत मला म्हणाला, “आरती, अग ह्याला डॉक्टरांनी प्लॅस्टरमध्ये पार जखडून टाकलंय. पण काय डिग्रीटी आहे त्याच्या त्या पडून राहाण्यात. दया, सहानुभूती म्हणजे त्याचा जन्मजात शत्रू. अति

स्वाभिमानी आहे तो. त्याच्याशी मी नाही काही बोलू शकलो. पण हे बघ... मला आत्ताच माझ्या कामाचे थोडे पैसे मिळाले आहेत. ते तुझ्याजवळ ठेव. त्याला सांगू नकोस.”

मी काही बोलायच्या आत माझ्या हातात पैसे ठेवून तो निघूनही गेला. त्याच्या मेहनतीचे ते पैसे! मित्रावरचं निरपेक्ष प्रेम मी कधी विसरू शकत नाही. त्याचे ते पैसे मला वापरावे लागले नाहीत. ती ठेव अजूनही माझ्या संग्रही तशीच आहे. आज कदाचित त्या नोटेला बाजारात काही किंमत नसेलही. पण माझ्या लेखी त्या नोटेवर प्रेमाची, मैत्रीची सही आहे. आमच्यासाठी तो मैत्रीचा दस्तऐवज आहे. आजही आमच्या मैत्रीतली स्निग्धता तशीच आहे. नात्यातील पारदर्शिका टिकून आहे. जे मैत्रीत होतं ते कदाचित हक्काच्या नात्यात होतंच असं नाही. कारण नात्याला अपेक्षांचा कारल्याचा मांडव असतो. कारल्याचा वेळ नको इतका पसरतो. तो छोटायला गेलो तर जास्तच फोफावतो. मुळापासून उपटता येत नाही. निरपेक्ष मैत्री नात्यापलीकडची असते.

एकदा अचानक ह्यांचा एक खूप जुना मित्र आला. ऑन ड्युटी होता. पोलीस कमिशनर होता. रुबाबदार व्यक्तिमत्त्व. माझी पहिलीच भेट. त्याच्या मनात ह्यांचं सौष्टव कोरलं गेलं होतं. जे सौष्टव त्यांना एव्हाना सोडून गेलं होतं. ते बघून त्याचा चेहरा एकदम बदलला. खूप गडबडीत होता. ‘परत येतो’ असं म्हणून जायला निघाला. मला म्हणाला, “वहिनी, तुम्हांला त्रास होणार नसेल तर मला अपघाताचा थोडा तपशील सांगा.”

सारं काही ऐकून जाताना म्हणाला, “त्याचा अशक्तपणा भरून येण्यासाठी त्याला रोज चिकन सूप घ्यायला हवं.”

“घरी गेल्यावर सुरू करायचं आहे. हॉस्पिटलमध्ये कसं जमणार?” असं म्हणून मी खोलीत आले.

आल्यावर हे मला सुधाकरबद्दल जुन्या आठवणी सांगण्यात रमले. तोपर्यंत सुधाकर परत आला. बरोबर एक मुलगा. त्या मुलाच्या हातात ग्लास. ह्यांना म्हणाला, “बिल्डर, हा मुलगा रोज सकाळी चिकन सूप घेऊन येईल. तेवढं घे. मी दहा-पंधरा दिवसांनी येतो परत.”

आपल्या करण्याचा कसलाही गाजावाजा न करता मैत्री जपणारा हा मित्र मला अंतर्मुख करून गेला.

अपघातानंतर सुरुवातीला दीड-दोन महिने सतत कुणी ना कुणीतरी भेटायला येत होतं. त्यांच्या येण्यानं आनंद व्हायचा, वेदनांचा विसर पडायचा. गप्पांना

विषय मिळायचे. हळूहळू येणाऱ्या माणसांची संख्या कमी होत गेली. हाडं जुळून येणं, जखमा भरून येणं यात प्रगती होत नव्हती. उलट गुंतागुंत वाढत होती. डॉक्टरांच्या प्रयत्नांना यश येत नव्हतं. ह्यांचं सोसणं, माझा सेवाभाव, सकारात्मक विचार यात कसलीही कमतरता नव्हती. गुण का येत नाही ते कळत नव्हतं. मनात आलं, आपली श्रद्धा कमी पडतेय का? माझं मन मी तपासत होते, पिंजून काढत होते. एक दिवस पहाटेच्या शांत, प्रसन्न वेळी एक आकृती डोळ्यांसमोर दिसू लागली. हळूहळू ती स्पष्ट होऊ लागली. एका तेजस्वी, देवीच्या सुंदर मूर्तीचं दर्शन झालं. हात आपोआप जोडले गेले. डोळे मिटले गेले, आनंदाने अश्रू ओघळले. क्षणभर वर्तमानाचा विसर पडला. किती वेळ या भावावस्थेत होते समजलं नाही.

कानावर शब्द पडले, 'आरती, पाणी देतेस ना!' एकदम तंत्रीतून जागी झाले. ह्यांना पाणी दिलं. खूप शांत, सोज्जळ वाटत होतं.

हे म्हणाले, "आरती, तू काही विचार करतेस का?"

मी त्यांना देवीनं दर्शन दिल्याचं सांगितलं. ती मला काहीतरी सांगत होती. पण मला नीट समजलं नाही.

हे म्हणाले, "आरती, अग मी नवरात्रात गुहागरला गेलो होतो. तेव्हा देवीची यात्रा होती. देवीच्या दर्शनाला जायचं मनात होतं. पण माझी मोटरसायकल पंचकर झाली. एक-दीड मैल गाडी ढकलत न्यावी लागली. त्यात खूप वेळ गेला. नंतर कामाच्या गडबडीत दुर्गादेवीच्या दर्शनाचं विसरून गेलो. तू, आता देवीच्या दर्शनाचं बोललीस तेव्हा मला तो प्रसंग आठवला."

मला वाटतं, संकटांना धीरानं तोंड देताना आपलं मन कधीतरी हळवं होतं. अशा वेळी राहून गेलेल्या गोष्टींची आठवण होते. आपण त्याचे अर्थ लावायचा प्रयत्न करतो.

या मानसिकतेत मला सतत कोल्हापूरच्या अंबाबाईच्या दर्शनाची, नवस बोलायची ओढ वाटू लागली. खोलीच्या बाहेर फारशी न पडणारी मी कोल्हापूरला कशी, केव्हा जाणार? वस्तुस्थिती माहीत असूनही मन अंबाबाईच्या दर्शनासाठी उत्सुक होतं. मी त्यांना तसं बोलले तर म्हणाले, "जाऊन ये. फक्त एकटी जाऊ नकोस. मला काही लागलं तर रघुमामा आहे."

रघुमामा तर म्हणाले, "खुशाल जाऊन ये."

दोघांचा होकार ऐकून बरं वाटलं. मनात असलं, की कसे योग जुळून येतात. दुसऱ्या दिवशी सकाळी माझी मुंबईची नणंद संजीवनी भेटायला आली. जरा वेळ

बसली. मी तिला कोल्हापूरचं विचारलं. तर म्हणाली, 'आजच जाऊ या. उद्या मला मुंबईला जायला हवं.'

ह्यांचं सकाळचं सगळं आवरलेलं होतं. आम्ही दोघी लगेच जायला निघालो. हॉस्पिटलच्या जवळच एस्.टी. स्टँड होता. स्टँडवर गेल्या गेल्याच कोल्हापूरची बस मिळाली. दोन-तीन महिन्यांनी मला बाहेरची हवा लागत होती. बसमध्ये चढताना जवळून एक बस गेली. त्या बसची मागची दोन चाकं मी बघितली. माझे पाय लटपटले. डोळे मिटले गेले. क्षणार्धात मी स्वतःला सावरलं. ह्यांच्या पायावरून जी चाकं गेली ती बघून मला भीती वाटली. आजपर्यंत कधी त्या मागच्या दोन चाकांचं अस्तित्व मला जाणवलं नव्हतं. ज्या चाकांनी आमच्या सहजीवनाचे रूळ बदलून टाकले, त्या रूळांवरून आमच्या दोन जिवांच्या समांतर धावणाऱ्या रेषा एकमेकांत गुंफल्या गेल्या.

आम्ही कोल्हापूरला गेलो. लगेच अंबाबाईच्या देवळात गेलो. शनिवारचा दिवस असल्यामुळे फारशी गर्दी नव्हती. मनासारखं दर्शन झालं. दर्शनानं मन भरून पावलं. तिच्या तेजानं प्रकाशाची दिशा दिसली. देवीसाठी चिमूटभर तांदूळमुद्धा मी नेले नव्हते. पण माझं श्रद्धाळू मन तिला अर्पण केलं. तिला म्हटलं, 'हे बरे झाले की, साडी-चोळी नेसवीन. ओटी भरिन.' नुसत्या म्हणण्याचाही आधार वाटला. प्रसाद घेतला आणि परतीच्या प्रवासाला लागलो. हॉस्पिटलमध्ये आलो. सगळ्यांनी प्रसाद खाल्ला. ह्यांना नवस बोलल्याचं सांगितलं, तर म्हणाले, "मी चालायला लागलो की, आठवणीनं कोल्हापूरच्या अंबाबाईला जाऊ."

कोल्हापूरच्या अंबाबाईला जोडीनं जाण्याचा योग यायला तीन वर्षांचा काळ जावा लागला. तेव्हा हिरव्या साडीनं तिची ओटी भरली. देवळात खूप वेळ थांबलो. परत यायला निघालो तर पुजाऱ्यानं आम्ही ओटी भरलेली हिरवीगार साडी देवीला नेसवली होती. माझ्या श्रद्धाळू मनाला अवर्णनीय आनंद झाला. तिच्या आशीर्वादानं आमच्या सहजीवनाचा खडतर प्रवास संपल्याचा कौल मिळाला. कोल्हापूरला आम्ही दोघी जाऊन आल्यानंतर देवीच्या प्रसादामुळे पुढच्या संटकांना तोंड द्यायला खूप आधार मिळाला. निर्णयक्षमता वाढली. मन स्थिर झालं.

अपघाताला दोन-अडीच महिने होऊन गेले. ऊस मोडावा तशी पायाची हाडं मोडली होती. सर्वसाधारणपणे दीड महिन्यात हाडं जुळायला सुरुवात होते. पण दोन-अडीच महिने होऊन गेले तरी त्यांच्या पायाची हाडं जुळण्याची काही चिन्हं दिसत नव्हती. रस्त्यावरचा अपघात असल्यामुळे जखमांमध्ये खूप धूळ गेली

होती. डॉक्टरांच्या मते त्या जखमांवर इलाज करण्यापूर्वीच त्या मातीमुळे दूषित झाल्या होत्या. जखमा तळहातापेक्षा मोठ्या होत्या. तीन-चार ठिकाणी तरी जखमा होत्या. जखमांवर कातडी राहिलेली नव्हती. ड्रेसिंगच्या वेळी जखमा बघणं त्रासदायक व्हायचं. मांस दिसायचं, हाडापर्यंत त्या जखमा होत्या. जखमा इतक्या चिघळल्या होत्या, की औषधं, इंजेक्शनं, ड्रेसिंग कशाचाच फारसा उपयोग होत नव्हता. त्या जखमांचं ड्रेसिंग करण्यासाठी प्लॅस्टरमध्ये विंडो ठेवल्या होत्या. ड्रेसिंगच्या वेळी विंडो उघडून ड्रेसिंग करावं लागायचं. प्लॅस्टरमधील या खिडक्यांमुळे प्लॅस्टरची ताकद कमी व्हायची. ते सैल पडायचं. सैल पडलेल्या प्लॅस्टरमुळे हाडं जुळून येण्यासाठी त्या प्लॅस्टरचा उपयोग व्हायचा नाही. अपघातानंतर थोड्याच दिवसांनी ह्यांचं वजन खूप कमी-कमी होत गेलं. वेदनांना उतार पडण्यापेक्षा त्या वाढत होत्या, गुंतागुंतही त्रासदायक होत होती. कशाने गुण येणार ते समजत नव्हतं. रोज नवा प्रश्न, नवी समस्या हेच जगणं होऊन गेलं होतं.

एक दिवस सकाळी सकाळी डॉक्टर राऊंडला आले. जरा वेळ थांबले आणि म्हणाले, “जखमा बऱ्या होण्याऐवजी जास्त-जास्त चिघळत चालल्या आहेत. त्या जखमा लवकर भरून यायला हव्यात. त्यात झालेला पस भयंकर त्रासदायक आहे. तो पस हाडांपर्यंत जाऊन पोहोचला आहे. हाडं जुळून येण्यासाठी तो तापदायक आहे. आपण आता ग्राफ्टिंग करू या. म्हणजे एक छोटं ऑपरेशन करू या. त्या ऑपरेशनचा फारसा त्रास होत नाही.” आम्हां दोघांनाही ग्राफ्टिंग म्हणजे काय ते माहित नव्हतं. डाव्या पायाच्या मांडीवरील कातडी काढायची आणि ती कातडी अपघातात जायबंदी झालेल्या उजव्या पायाच्या जखमांवर लावायची. मनात आलं ज्या पायाला अपघातात काहीही इजा झालेली नाही, त्या पायाची थोडीशी हालचाल हे करू शकतात. तो पाय आता जखमी, निकामी करायचा. काय करावं? डॉक्टर आपल्या हिताचं करणार यावर विश्वास होता. उपाय करणं आवश्यक होतं. त्यामुळे ग्राफ्टिंग करण्याचं नक्की ठरलं. दर दिवशी अपघाताची तीव्रता आता जास्त जास्त समजायला लागली होती. रोज ज्ञानात थोडी-थोडी भर पडत होती.

दोन दिवसांनी ग्राफ्टिंग करायचं ठरलं. डॉक्टर म्हणाले, “आता दोन दिवस तुम्हाला ड्रेसिंगचा त्रास देणार नाही.” दोन दिवस अचानक शाळेला सुटी मिळाल्यावर जसा आनंद व्हायचा तसा आनंद झाला. पण या आनंदानंतर डाव्या पायाच्या नव्या जखमेची वेदना सहन करण्यासाठी तो आनंद होता. या विचारात,

आनंदात आम्ही असतानाच पुण्याहून यांचा एक मित्र भेटायला आला. नुकतंच लग्न झालं होतं. कोल्हापूरला अंबाबाईचं दर्शन घेऊन हॉस्पिटलमध्ये आले होते. भेटून पुन्हा पुण्याला जाणार होते. तासभर थांबले. गप्पा, चहापाणी झालं. त्याला बुधवारच्या ग्राफ्टिंगचं समजलं. मला म्हणाला, “बुधवारऐवजी गुरुवारी ग्राफ्टिंगचं ठरवा. बुधवारी आवस आहे. मुद्दाम आवसेला कशाला ऑपरेशन करायचं?” हे त्यावर काहीच बोलले नाहीत. पण मी मनाशी ठरवलं की, डॉक्टर रात्री राऊंडला येतील तेव्हा त्यांना विचारायचं.

रात्री डॉक्टर खोलीत आले. आज ड्रेसिंगची भानगड नव्हती. आज डॉक्टरांना थोडा निवांतपणा होता, त्यामुळे त्यांचा गप्पा मारण्याचा मूड होता. डॉक्टरांच्या व्यायामासंबंधी यांच्याशी गप्पा सुरू झाल्या. यांच्या कमावलेल्या शरीरसौष्ठवावर डॉक्टर बेहद खूश होते. ते नेहमी त्यांना म्हणायचे की, एवढ्या मोठ्या अपघातातून तुम्ही वाचलात ते केवळ तुमच्या बलसंपन्न शरीरसंपदेमुळे! दोघांच्या गप्पा मी ऐकत होते. मी वाट बघत होते, मला बोलायची संधी कधी मिळतेय त्याची! डॉक्टर जायला उठले, तेव्हा मी त्यांना बुधवारऐवजी आपण गुरुवारी ग्राफ्टिंग करू या का, असं विचारलं.

थोडा विचार करून डॉक्टर म्हणाले, “गुरुवारी दुसरं एक मोठं ऑपरेशन आधीच ठरलं आहे. पण बुधवारी तू का नको म्हणते आहेस?”

मी म्हटलं, “डॉक्टर बुधवारी आवस आहे. मुद्दाम आवसेला कशाला ऑपरेशन करायचं!” डॉक्टर हसले... म्हणाले, “अग, आवसेचं काय मनावर घेतेस आणि तू गुरुवार चांगला दत्ताचा वार समजतेस. पण एक सांग अगं त्याचा अपघात गुरुवारीच झाला ना? जे व्हायचं ते सगळं होऊन गेलंय. आता गुण येण्यासाठी सगळे उपाय चालू आहेत. चांगलं-वाईट याचा कसला विचार करतेस? मला वाटतं लवकरात लवकर ऑपरेशन करायला हवं. आता एकेक दिवस महत्त्वाचा आहे. ठरल्याप्रमाणे बुधवारी ऑपरेशन करू. मनातून आवसेचा विचार काढून टाक.”

मी म्हटलं, “ठीक आहे डॉक्टर. माझा तसा आग्रह नाही. आवसेची खूप भीती वाटते असंही नाही. आवसेचं ह्यांच्या मित्राकडून कळलं म्हणून विचारलं.”

बुधवार म्हणजे दुसऱ्या दिवशीचं ऑपरेशन नक्की ठरवून डॉक्टर खोलीबाहेर गेले. आम्ही दोघं जेवलो. हे म्हणाले, “आरती, तुला खरंच अवसेला ऑपरेशन नको वाटतंय का?”

खरंच मी अवसेच्या दिवशी ऑपरेशनला घाबरले होते असं नाही. पण मन

जरा हळवं झालं होतं. उपायासाठी मुहूर्त बघायची गरज नव्हती. डॉक्टरांनी ठरवलं होतं त्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी ऑपरेशनसाठी मी तयार होते.

डॉक्टर भेटले तेव्हा मी डॉक्टरांना एक विनंती केली, “डॉक्टर उद्याचं यांचं ऑपरेशन मला बघण्याची परवानगी द्या. ऑपरेशन चालू असताना एकटीनं बाहेर बसायचा त्रास वाटतो. त्यापेक्षा आत थांबले की मला बरं वाटेल.”

डॉक्टरांना माझं म्हणणं पटलं नाही. ते म्हणाले, “अग, तुला त्याचं ऑपरेशन बघायला त्रास होईल. तू खोलीत बस.”

पण मला काही त्रास होणार नाही याची मी खात्री दिल्यावर डॉक्टर तयार झाले. मी प्रत्यक्ष ऑपरेशन थिएटरमध्ये नाही थांबले. पण थिएटरच्या बाहेरच्या पॅसेजमध्ये उभी राहूनच काचेतून सारं बघत होते. यांना भूल दिली. डाव्या पायाच्या मांडीची कातडी ब्लेडच्या सहाय्यानं काढली. ते बघताना मला संभाजी महाराजांची आठवण झाली. महाराजांनी सोशिकपणे ही शिक्षा कशी भोगली असेल. यांना भूल दिली आहे. फक्त मांडीची कातडी काढायची आहे. तीही स्वतःच्याच जखमांवर लावण्यासाठी. या विचाराने मी माझ्या मनाचं समाधान करवून घेतले. मांडीची काढलेली कातडी एका विशिष्ट रसायनात टाकून नंतर उजव्या पायाच्या जखमांवर लावत होते. काढलेली कातडी जास्त वेळ तशीच राहिली तर म्हणे निकामी होते. डॉक्टर व त्यांचे सहकारी यांचा सारा खटाटोप खाणाखुणांनी चालू होता. मला लांबून हालचाली दिसत होत्या. बारकावे समजत नव्हते. समजावेत असा माझा हेतूही नव्हता. मला माझं माणूस दिसत होतं. काय चाललं आहे ते काही प्रमाणात तरी कळत होतं. माझ्यासाठी तेवढं पुरेसं होतं. पहिल्या ऑपरेशनच्या वेळी सकाळी नऊ ते संध्याकाळी पाचपर्यंत मी एकटी होते. तेव्हा सगळं अज्ञान होतं. आता बरंचसं अज्ञान कमी झाल्यामुळे किंवा अर्धवट ज्ञानामुळे बाहेर एकटीला अस्वस्थ वाटलं असतं.

आज चाळीस वर्षांनी असं मनात येतंयू की तेव्हा सारं सहन करण्याचं बळ आपल्याला कुणी दिलं. तसं बळ मिळालं नसतं तर आपण एकटीनं काय केलं असतं. आज अशी वेळ आली तर आपण सारं सहन करू शकू का? अलीकडे हॉस्पिटलमध्ये जाणंसुद्धा नको वाटतं. तेव्हा सारं कसं झेपलं असेल? या साऱ्या प्रश्नांचं एक उत्तर असं की, ज्या माझ्या माणसाला हे पहाडाएवढं शारीरिक दुःख, वेदना सहन कराव्या लागत होत्या ते माझं माणूस शांतपणे सारं सोसत होतं. कुठलीही तक्रार न करता, आरडाओरडा, चिडचिड न करता त्यांनी सगळं मान्य केलं. माझ्यावरच हे संकट का आलं? असा प्रश्नही कधी विचारला नाही. त्यांच्या

शांतपणामुळे मलाही सहनशक्ती मिळत होती. मला फक्त सेवा करायला लागत होती. ह्यांचं दुःख बघावं लागत होतं. माझं काम खूप सोपं होतं. पण यासाठीही जन्मदात्यांकडून मिळालेले संस्कार सोबतीला होते. तनामनाचं आरोग्य सुदृढ होतं. खिलाडूवृत्ती होती. यांच्या वेदना, संकट जरी घेता येत नसलं तरी ते माझंच आहे हा भाव मनात होता. डॉक्टर पेशंटच्या शरीरावर इलाज करून ते बरं करायला झटतात. पण आपल्या माणसाच्या मनाला, संकटकाळी उभारी देण्याचं काम आपणच प्रेमानं करू शकतो. ही माझ्या मनाची श्रद्धा होती. प्रेम करणं, मन जपणं, ते उत्साही ठेवणं व मनोभावे सहजवृत्तीनं सेवा करणं हे माझ्या हातात आहे. ते करणं हे माझं कर्तव्य आहे. ही माझी भूमिका होती. त्यात माझा आनंद व समाधान होतं.

ग्राफिटिंगचं ऑपरेशन डॉक्टरांच्या मते चांगलं झालं. आता जखमा लवकर भरून येतील असा विश्वास डॉक्टरांना वाटत होता आणि आमची त्यांच्यावर श्रद्धा होती. ग्राफिटिंग केल्यामुळे डाव्या पायाच्या मांडीला ९X९ इंचाची एक नवी जखम झाली. त्या जखमेवर बँडेज बांधून ठेवलं होतं. या नव्या जखमेची खूप आग व्हायची, कंड सुटायची. त्या पायाच्या हालचालीवर बंधनं आली. डाव्या कुशीवर वळणं जमेनासं झालं. खरंच रोज नवा प्रश्न, नवी समस्या, नवं उत्तर... सांगणार कुणाला? आपले प्रश्न आपलेच असतात. त्याचं भांडवलही करायचं नाही आणि ते कुरवाळतही बसायचं नाही. सहन करणं हा सर्व प्रश्नांवरचा रामबाण उपाय. तो उपाय यांच्याजवळ होता.

आज ऑपरेशनला आठ दिवस झाले. आज डॉक्टर स्वतः त्या ग्राफिटिंगच्या नव्या जखमेचं ड्रेसिंग करणार होते. जखम छान कोरडी असेल तर बँडेज, ड्रेसिंग या त्रासातून ती जखम मुक्त होणार होती. तसं व्हायला पाहिजे यासाठी मन प्रार्थना करत होतं. आम्ही सकाळपासून डॉक्टरांची उत्सुकतेनं, आशेनं वाट बघत होतो. तेवढ्यात सिस्टरबरोबर डॉक्टरांचा निरोप आला. तातडीने एक ऑपरेशन करावं लागतंय, ते झालं की ड्रेसिंगला लगेच येतो. सकाळी नऊ वाजता राऊंडला येणारे डॉक्टर बारा वाजले तरी आले नाहीत. हे मला म्हणाले, आरती तूच कर आता ड्रेसिंग. तुला सवयीनं, अनुभवानं नक्कीच ड्रेसिंग करता येईल. मी त्यांच्या बोलण्याला दुजोरा दिला नाही. पण सारखं लक्ष त्या डाव्या पायावरच्या नव्या जखमेकडे, म्हणजे जखमेवर बांधलेल्या बँडेजकडे जात होतं. एकदम माझा चेहरा बदलला. बँडेजच्या एका कडेला मला पिवळसर रंग दिसला. हात लावून बघितलं तर बँडेज त्या जागी ओलसर लागलं. मनात धस्स झालं. वाटलं त्या जीवघेण्या

पसची वक्रदृष्टी या नव्या जखमेकडेसुद्धा गेली वाटतं! आता काही खरं नाही. जखमा, पस, त्यामुळे येणारा ताप यांचा जाच काय असतो हे अनुभवल्यामुळे मन खूप जड झालं आणि माझं काळजीनं ग्रासलेलं मन मी लपवू शकले नाही. आपला चेहरा हा आपल्या भावभावनांचा आरसा असतो. हे मला म्हणाले, आरती तुला काय झालं? माझ्यापासून काही लपवू नकोस. इथे कॉटवर माझ्याजवळ बस आणि मला सांग. मी म्हटलं, डॉक्टरांना उशीर होतोय. त्यांची वाट बघतेय. त्यांना बोलावून आणू का? यांच्या आग्रहाखातर माझ्या मनातली भीती सांगितली. म्हटलं, मला बँडेज कडेने ओलं झाल्यासारखं वाटलं... पण नाही... ते बँडेज कोरडंच आहे.

यावर हे शांतपणे धीरगंभीर आवाजात मला म्हणाले, “आरती अग, जे व्हायचंय ते होऊ दे. माझ्यात अजून खूप सहनशक्ती आहे. तू दमली नाहीस ना? तू बरोबर असलीस ना की मी कितीही त्रास सहन करीन. तू कसलीही काळजी करू नको.”

खरंच अपघाताच्या क्षणापासून मूकपणे दोघे एकमेकांना धीर देत होतो. सहनशक्ती वाढवत होतो. आपल्या माणसाचं दुःख चोवीस तास इतक्या जवळून बघायचं यासाठी खूप मानसिक शक्ती लागते.

आम्ही बोलत होतो तोपर्यंत डॉक्टर आले. जखमेचं बँडेज सोडून ड्रेसिंग करू लागले. मी डोळ्यांत प्राण आणून ग्राफ्टिंगच्या जखमेकडे बघत होते. डॉक्टर मला म्हणाले, “आज ड्रेसिंगसाठी मदत करायचा मूड दिसत नाही.” मी काहीच बोलले नाही. डॉक्टरांनी जखम बघितली आणि पटकन म्हणाले, “वा! छान... जखम एकदम कोरडी आहे. चांगली भरून आली आहे. अजून महिना-दीड महिना आग होईल, कंड सुटेल, तडतडेल. होईल हळुहळू बरी. काळजीचं काही कारण नाही. मला काळजी आहे उजव्या पायाच्या जखमांची व मोडलेल्या हाडांची.”

डॉक्टरांच्या शब्दांनी जिवात जीव आला. मनातली शंका पार पसार झाली. मन हलकं झालं. हे माझ्या चेहऱ्याकडे बघत होते. माझ्या डोळ्यांनीच त्यांना उत्तर मिळालं. पण ते मिळताना माझे डोळे गळले. अर्थात ते आनंदाश्रू होते. डॉक्टरांपासून मी ते लपवत होते. पण त्यांना ते दिसले. म्हणाले, “प्रभा, अग मी तुला धीराची समजत होतो. त्याच्याकडे बघ, कसा योद्ध्यासारखा आहे.” इतक्या आत्मीयतेचे शब्द कानावर पडले आणि डोळे जास्तच पाझरले. डॉक्टरांनी खांद्यावर मायेनं थोपटलं आणि ते गेलेसुद्धा. डॉक्टरांचा तो आश्वासक आवाज,

वडीलकीच्या वात्सल्यातून झालेला प्रेमळ स्पर्श हे सारं शब्दांपलीकडचं आहे. अपघातापासून त्या क्षणापर्यंत कधी माझ्या डोळ्यांतलं पाणी कुणाला दिसलं नव्हतं कारण त्याला बाहेर यायला सवड मिळाली नव्हती किंवा ते पार आटून-गोटून गेलं होतं. अर्थात डॉक्टरांना दिसले ते आनंदाश्रू. नंतर आम्ही दोघं खूप बोललो. मळभ आलं होतं, ते गेलं. बहुधा परत न येण्यासाठी!

इतक्या वर्षांनंतर आजही डाव्या पायावरील ग्राफिटिंगच्या जखमेची खूप तशीच आहे. तो भाग अजूनही अति संवेदनशील आहे. (सीझन) ऋतुमान बदललं की ती जखम बिचारी कुरकुरते. पण कुरकुर फार तर माझ्यापर्यंत पोहोचते. घरी-दारी अन्य कुणाला त्या जखमेचं अस्तित्वही माहीत नाही. कितीतरी लोक लहानसं भाजल्या-कापल्याचं कौतुक करतात, ते पाहून खूप आश्चर्य वाटतं. ह्यांच्या वेदनेसाठी मी हळवी असले तरी यांच्या सहवासात माझी सहनशक्ती प्रचंड वाढली. सहनशक्ती, आशावाद व जिद्द या गोष्टी मी यांच्याकडून शिकले. रोज नव्यानं जाणीव व्हायची की, या नाजूक पायाच्या सगळ्या जखमा, हाडं बाहेर आल्याचे खड्डे, ऑपरेशनच्या टाक्यांच्या खुणा हीच आपली दौलत आहे. या दौलतीवर आयुष्यभर प्रेम करायला पाहिजे, हळुवारपणे फुंकर घातली पाहिजे. त्याची काळजी घेण्याचं व्रत आयुष्यभरासाठी आहे. हे समजून घेऊन तशी कृती करणारं माझं मन, भावना, देवानं नित्य तशाच ठेवण्याची कृपा करावी हेच माझं मागणं. सहन करणाऱ्या माझ्या माणसाबद्दलचा प्रेमाचा, कौतुकाचा, आदराचा भाव दिसामासी वाढत गेला. एका समर्थ माणसाला. खरं तर एका वादळाला आयुष्यभर साथ द्यायची आहे, ही नवी समज आली. हार मानायची नाही. आयुष्य जिंकण्यासाठी आहे, हरण्यासाठी नाही. असंख्य अनुभवांची शिदोरी आमच्याजवळ असल्यामुळे आम्ही खूप श्रीमंत होत होतो. ही श्रीमंती मनं अधिक अधिक जवळ आणत होती.

अनुभवासारखा दुसरा शिक्षक नाही. जो आधी आपली परीक्षा घेतो आणि नंतर अभ्यासक्रमानुसार अभ्यास करण्याची सुवर्णसंधी देतो. असाच एक अंतर्मुख करणारा, आयुष्य बदलवून टाकणारा अनुभव, श्रद्धेची परीक्षा घेणारा अनुभव, निर्णयक्षमता अधिक डोळस करणारा अनुभव मोठा नाट्यपूर्ण आहे.

अपघाताला एव्हाना साडेतीन-चार महिने होऊन गेले पण हाडं जुळून येण्याची प्रक्रिया अजिबात समाधानकारक नव्हती. हाडं जुळण्याची शक्यता डॉक्टरांना वाटत नव्हती. पसचं प्रमाण कमी होण्याऐवजी वाढत होतं. डॉक्टरांना सारं काही गंभीर वाटत होतं. पण ते काही स्पष्टपणे बोलत नव्हते कारण बोलायचं म्हणजे

माझ्याजवळ. वस्तुस्थिती सांगणं अत्यावश्यक होतं, पण मी एकटी असताना त्यांना ते गांभीर्य सांगायचं नव्हतं. माझे मामा डॉ. पी. बी. जोशी महिन्यातून एकदा मिरजेला हॉस्पिटलमध्ये यायचे. आम्हां दोघांनाही मामा येऊन गेले की फार मोठा आधार वाटायचा. माझे मामा डॉ. जी. एस्. कुलकर्णी यांचे स्नेही होते. त्यामुळे दर महिन्याला दोघांच्या भेटी स्नेही या नात्यापेक्षा डॉक्टर म्हणून व्हायच्या. आमच्या दृष्टीने त्या भेटी जास्त महत्त्वाच्या होत्या कारण मामांकडून यांच्या प्रकृतीतले चढ-उतार अधिक तपशीलातून समजायचे. प्रकृतीला उतार काहीच नव्हता. सतत चढाकडेच प्रवास सुरू होता. अनुकूलता एकच होती. यांची जिद्द, चिकाटी, आशावाद वाढत होता. निराशा, कंटाळवाणेपणा अजिबात नव्हता. पण बरी व्हायची घाई मनात नक्कीच होती.

एक दिवस पुण्याहून डॉ. जोशी आले. आमच्या खोलीत बराच वेळ बसले. मी सिस्टरकडून डॉ. कुलकर्णी यांना डॉ. जोशी आल्याचं कळवलं. त्यांचा लवकर येतो असा निरोप आला पण बराच वेळ झाला तरी त्यांना यायला जमलं नाही म्हणून मी डॉक्टरांना जोशी आल्याची आठवण करून देण्यासाठी खोलीच्या बाहेर पडले. डॉक्टरांच्या केबिनमध्ये गेले. तर डॉक्टर तिथे नव्हते. वहिनी म्हणाल्या, “तुमच्याच खोलीत गेले आहेत, डॉ. जोशींना भेटण्यासाठी. तू आलीच आहेस तर बस जरा इथेच. दातारांजवळ दोन डॉक्टर आहेत, काळजी नाही.”

मी थोडा वेळ वहिनींशी गप्पा मारून खोलीजवळ गेले. तेव्हा डॉ. जोशी व डॉ. कुलकर्णी आमच्या खोलीबाहेर बोलत होते. दोघांचे चेहरे जरा गंभीर वाटले. दोघांही ह्यांच्या केससंबंधी महत्त्वाची चर्चा करत होते. मी पण बाजूला थांबले. त्यांचं सगळं बोलणं मला समजत नव्हतं. मी तिथे पोहोचण्यापूर्वी काय काय बोलणं झालं ते मला माहीत नव्हतं. फक्त गांभीर्य लक्षात येत होतं. तेवढ्यात डॉ. कुलकर्णी म्हणाले, ‘अॅप्युटेशनचं नक्की करू या ना?’ त्यावर डॉ. जोशी म्हणाले, ‘तुम्ही घेतलेला निर्णय मला मान्य आहे.’ एवढं बोलून डॉ. कुलकर्णी घाईघाईने गेले. मी व मामा दोघं खोलीत आलो. आम्हां दोघांना काही महत्त्वाच्या सूचना देऊन, काळजी घ्यायला सांगून जावईबापूंच्या सहनशक्तीचं कौतुक करून मामा जायला निघाले. मी बाहेरपर्यंत पोहोचवायला गेले. थोडा वेळ आम्ही जिन्याजवळ बोलत उभे होतो.

मामा मला काय सांगणार मला कल्पना होती. मामा मला म्हणाले, “प्रभा, अपघाताची गुंतागुंत खूप वाढत आहे. डॉक्टर या नात्याने आम्हांला खूप गोष्टींची काळजी वाटतेय. हाडं मोडली आहेत. त्याला महत्त्व द्यायचं का भल्या मोठ्या

जखमांसाठी उपचार करायचे? पसमुळे येणारा ताप, न खाण्यामुळे प्रकृतीचं ढासळणं... डॉक्टर जरा काळजीतच आहेत. गॅगरिनची शक्यता मोठ्या प्रमाणावर वाढायला लागली आहे. मांडीपासून पाय कापावा लागेल अस वाटतंय. त्यात भलं आहे. तू तुझ्या मनाची तयारी कर आणि जावईबापूंना कसं-केव्हा सांगायचं ते ठरव. तू म्हणत असशील तर मी आत्तासुद्धा त्यांच्याशी बोलायला तयार आहे. निर्णय फार लांबविता येणार नाही. आधीच खूप मोठ्या प्रमाणात गुंतागुंत आहे. आणखी वाढायला नको.”

मी सगळं ऐकत होते. पाय कापावा लागणं हा आम्हां दोघांसाठी खूप मोठा धक्का होता. तशी गरजच असेल तर नक्की मनाची तयारी आहे. कसलीही मनात भीती नाही. पाय कापावा लागण्याचा मानसिक त्रास नक्की आहे, पण माझं माणूस वाचलं यापुढे बाकी साऱ्या गोष्टी गौण आहेत. जन्मतः एखाद्या गोष्टीची शारीरिक पातळीवर कमतरता असणं आणि अपघातानंतर त्या कमतरतेला सामोरं जावं लागणं यात नक्कीच फरक आहे. डोळ्यांनी दिसेनासं झालं की, डोळ्यांचं खरं महत्त्व समजतं. जन्मतःच अंधत्व असलं, तर त्यावर मात करणं कदाचित सोपं जात असेल कारण त्या डोळ्यांना दिसण्याची भावनाचं नाही. अर्थात सारे मनाचे खेळ. ‘पाय कापावा लागणार’ या वाक्याने मन ढवळून निघालं. फार मोठा धक्का बसला. अजून परीक्षा, संकटं संपत नाहीत असे अनेक विचार एकमेकांवर आदळत होते.

माझ्या विचारांच्या तंद्रीतून मी जागी झाले आणि मामाला म्हटलं, “आत्तापासून नको ह्यांच्याशी बोलायला. वेळ आली की सांगू. त्यांचं मन खूप घट्ट आहे. कुठलाही निर्णय मान्य करायला त्यांना फारसा वेळ लागणार नाही. बघू या कधी सांगायचं ते. मी तुला कळविते.”

मामा ठीक आहे असं म्हणाले, पाठीवर मायेनं थोपटलं. काळजी घे. घाबरू नकोस... धीर धर... असं सांगितलं आणि ते गेले.

आता मी जिन्यापाशी एकटीच उभी होते. धक्क्यातून बाहेर आले. स्वतःला पूर्ण सावरलं. मला समजलेली गोष्ट मनाच्या आतल्या कप्प्यात ठेवून दिली. एका निश्चयाने खोलीत आले. हे माझी वाटच बघत होते. त्यांनी डॉक्टर काय म्हणत होते याची चौकशी केली. महत्त्वाची गोष्ट सोडून ह्यांना बाकी सगळं सांगितलं. सत्य लपवून बाकी गोष्टी रंगवून रंगवून सांगताना माझ्यातील अभिनयगुण मदतीला आल्याचं समाधान मला वाटलं. पाय कापायला लागणार हे सत्य त्यांना सांगितलं नाही, सांगायचं नाही या निश्चयाला मनानं साथ दिली या आनंदात होते. संध्याकाळी

डॉक्टरांनी निरोप पाठविला... खाली माझ्या केबिनमध्ये येऊन जा. डॉक्टरांची O.P.D. संपल्यावर मी खाली गेले. वहिनी पण होत्या. थोडावेळ शांततेत गेला. डॉक्टर मला म्हणाले, “डॉ. जोशींनी सारं सांगितलं असेलच. हा निर्णय घेणं, त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष तशी कृती करणं सारं काही अवघड आहे, पण अत्यावश्यक आहे. त्यातच त्याचं कल्याण आहे. मला गॅंगरीनची शक्यता वाटतेय. जखमा भरून येणं अवघड होऊन बसलंय आणि हाडं पण जुळून येत नाहीत. वाढलेली गुंतागुंत आपल्या हाताबाहेर जाण्याच्या आत काळजी घेतलेली बरी. खरंतर या निर्णयाला थोडा उशीर झालाय की काय...”

डॉक्टरांचं बोलणं संपलं. मी काहीच बोलत नाही असं बघून वहिनी म्हणाल्या... “आरती, अग घाबरलीस का? अवघड वाटत असेल ना सगळं? पण परिस्थिती तशी आहे. तू काय विचार केलास?”

मी शांतपणे डॉक्टरांना म्हटलं, “डॉक्टर, मी खूप विचार केला. माझं मन मला सांगतंय की पाय कापायची वेळ येणार नाही. घाई करू नकोस. थोडे दिवस वाट बघ.”

डॉक्टर मला म्हणाले, “तुला भीती वाटते का...?”

मी म्हटलं, “डॉक्टर, भीतीचा प्रश्न नाही, पण माझं अंतर्मन मला कौल देतंय की महिनाभरात प्रकृतीत खूप उतार पडेल. जखम भरून येणं, हाडं जुळणं यात झपाट्यानं प्रगती होईल. म्हणून वाट बघावी असं वाटतं.”

डॉक्टरांचं म्हणणं होतं की एवढे मोठे निर्णय भावनिक पातळीवर घेणं धोक्याचं ठरेल. आपण दोघं आज दातारांशी बोलू या. मी चोवीस तास विचार करून मग डॉक्टरांना माझा निर्णय सांगायचं असं ठरलं आणि मी आमच्या खोलीत गेले.

डॉक्टरांनी मला कशासाठी बोलावलं ते समजून घेण्याची यांची उत्सुकता असणार असं वाटल्यामुळे त्यांना काय सांगायचं हे ठरवून मी त्यांच्याजवळ बसले. पण त्यांनी मला काहीच विचारलं नाही याचं मला खूप आश्चर्य वाटलं, पण त्याहून जास्त हायसं वाटलं. खरं सांगायला नको यासाठी खोटेही बोलायला नको... माझा भगवंत माझ्या मदतीला धावून आला याचं समाधान वाटलं. मी रात्रभर खूप विचार केला. स्वतःला तपासलं. भीतीपोटी आपण पाय कापायला नाही म्हणतोय का? खरंच मनाचा कौल तसा आहे. माझा निर्णय ठरला. तसं डॉक्टरांना सांगितलं. पाय न कापल्यामुळे जे-जे तोटे होतील, गुंता वाढेल, नुकसान होईन ते बघायची, सहन करायची माझी पूर्ण तयारी आहे. महिनाभर वाट बघू. नंतर निर्णय बदलावा लागला तर नक्की बदलू. डॉक्टर, माझ्या या निर्णयामुळे जर

परिणाम वाईट झाले तर तुम्हाला, तुमच्या ज्ञानाला कधीही दोष देणार नाही. मनात तसा विचारही येणार नाही याची मी खात्री देते. डॉक्टरांना वाटलं, मी ह्यांच्याशी बोलले आहे. पण वेळ आल्याशिवाय त्यांच्याशी न बोलण्याचा माझा निश्चय होता. तशी वेळ येणार नाही अशी माझी श्रद्धा होती. हिमालयाएवढी दुःख सहन करणाऱ्या जीवाला या गोष्टीची कुणकुणही लागू न देण्यात त्यांच्या मनाला जपण्याचा माझा भाव अत्यंत प्रामाणिकपणाचा होता. यावर आणखी विचार व चर्चा करण्याची मला गरज वाटत नव्हती.

यानंतर १५-२० दिवस खूप लवकर गेले असं मला वाटलं. या दिवसांत जखमांमधल्या पसचं प्रमाण कमी झालं. रोज येणारा ताप अधूनमधून गायब व्हायला लागला. दिवसभरात त्यांना थोडीशी झोप लागायला लागली. मुख्य म्हणजे पदार्थाची चव लागायला लागली आणि भूक वाढली. हे सारं अनुभवताना मनाला खूप आनंद होत होता. माझ्या खूप मोठ्या निर्णयाला अनुकूल असं सारं घडतंय हा दिलासा मिळत होता. यापेक्षा मोठं समाधान होतं, पाय कापायच्या डॉक्टरांच्या निर्णयापासून त्यांना लांब ठेवलंय याचं. या दिवसांत डॉक्टरही माझ्याशी त्या विषयावर काही बोलले नाहीत, पण पाय न कापण्याच्या निर्णयाला तीन आठवडे झाल्यानंतर डॉक्टर मला म्हणाले, आज आपण एक्स-रे काढू. जखमांना बऱ्याच प्रमाणात उतार पडतोय असं वाटतंय. तीन आठवड्यांत प्रगती झाल्याचं दिसतंय. एक्स-रे वरून जास्त चांगलं समजेल.

मी मनातल्या मनात प्रार्थना करत होते की हाडं जुळून येण्यासाठी प्रगतीचा प्रवास दिसू दे. चांगल्या विचाराने घेतलेला पाय न कापण्याचा निर्णय योग्य ठरू दे. आनंद, भाग्य आणि समाधानाची गोष्ट म्हणजे ज्या क्षणाची डोळ्यांत प्राण आणून मी वाट बघत होते... तो एक्स-रे चा क्षण आला आणि एक्स-रेच्या रिपोर्टवरून तो क्षण आयुष्यातला सोनेरी क्षण ठरला. मोडलेली हाडं जुळून येण्यासाठी आवश्यक असलेली प्रगती हरणाऱ्या गतीनं धावत होती. माझ्या भगवंतानं पाय न कापण्यासाठी दिलेला कौल अनुकूल ठरला. कित्येक दिवसांनी मन आनंदाच्या झुल्यावर डुलायला लागलं. विजय नियतीचा, पण आनंद, समाधान आमचं. मनात आलं, आपलं प्रत्येकाचं जीवन म्हणजे एक महाभारत आहे. मन हे कुरुक्षेत्र आहे. या लढाईत स्वधर्माचं पालन केलं तर जय आपला आहे.

हाडं जुळून यायला लागल्याचा आनंद यांच्याजवळ व्यक्त करता आला, पण त्या आनंदामागची पाय मांडीपासून कापण्याची कहाणी यांच्याजवळ व्यक्त करता येत नव्हती. ती कहाणी पुढे दोन-चार वर्षं उरी जपून ठेवली होती. ही

कहाणी वाटत होती तितकी सहज-साधी-सोपी नव्हती. त्याची मजा काही औरच होती.

त्याचं झालं असं, या कहाणीनंतर दोन वर्षांनी हे स्वतःच्या पायावर उभे राहिले. घरातल्या घरात वावरू लागले. माझ्या सहकार्याशिवाय बऱ्याच हालचाली आपल्या आपण स्वतंत्रपणे करायला लागले. यांचं स्वावलंबन सुरू झाल्यावर मी पूर्णवेळ नोकरीसाठी बाहेर पडू लागले. मी पूर्णपणे स्वावलंबी झाले. 'धरणीचा भार' काही अंशी हलका झाला. मिंधेपणा संपला. वैऱ्यावरमुद्धा अशी मिंधेपणाची वेळ येऊ नये, सासुरवाशिणीवर तर नाहीच नाही. नोकरीमुळे नवी धावपळ सुरू झाली. बाहेरची स्वच्छ हवा लागू लागली. आमच्या दोघांच्या गप्पांचे विषय बदलले. रोज रात्री दिवसभर काय घडलं ते एकमेकांनी एकमेकांना सांगण्याची आमची सवय होती. या संवादाच्या वेळी मी ह्यांच्या पायाला तेल लावून मसाज करायची.

त्या दिवशी त्यांच्या पायाला कितीही हलक्या हातांनी मसाज केला तरी सहन होत नव्हतं. ग्राफ्टिंगच्या जागी तर कापसाचा स्पर्शमुद्धा टोचत होता. त्यामुळे नुसतं तेल लावता येत होतं. तेल लावता लावता आमच्या संवादाला एकदम निराळं वळण मिळालं. मसाज करून घेताना यांना खूप संकोच व्हायचा. कधी तरी ते म्हणायचे, "आरती, तू मसाज करतेस तेव्हा खूप बरं वाटतं. सकाळी उठताना पाय खूप हलका वाटतो, पण इतर वेळा तो दुखतोच. हे दुखणं बरं होण्यासाठी नाही. माझा पाय मांडीपासून तोडून टाकला असता तरच ते पायाचं दुखणं कायमचं थांबलं असतं. आरती, तुला माहीत नसेल! डॉक्टरांनी पाय कापून टाकायचा निर्णय घेतला तेव्हा मला खूप मोठा धक्का बसला. पण तेव्हा वाटलं, पाय कापण्यामुळे खूप जाचातून आपली सुटका होईल, यमयातना थांबतील, त्यापेक्षा लंगडेपण चांगलं. मी मनाची तयारी केली होती. पण ती वेळ आली नाही. फार अवघड गेला तो क्षण. तुझ्याशी न बोलता तो क्षण प्रयत्नपूर्वक गिळला. तुला माझं लंगडेपण सहन झालं असतं का ग?"

मी जे ऐकत होते त्यावर माझा विश्वास बसत नव्हता. "म्हणजे तुम्हाला माहीत होती ही गोष्ट? डॉक्टर बोलले होते तुमच्याशी?"

तर म्हणाले, "आपल्या खोलीबाहेर उभं राहून डॉक्टर कुलकर्णी, डॉ. जोशींशी बोलत होते. त्यांच्या बोलण्यातून हे मला समजलं. समजलं तेव्हा ब्रह्मांड आठवलं, पण मनाशी निश्चय केला की तुझ्याशी यातलं काही बोलायचं नाही. तुला नाही सहन होणार हा धाव."

मी ह्यांचं सगळं बोलणं ऐकलं आणि सहजपणे तोंडातून शब्द बाहेर पडले, डॉक्टरांनी मला सगळ्याची कल्पना दिली होती आणि तेव्हा जे-जे घडलं ते सगळं सगळं यांना सांगितलं. मसाज करणारा माझा हात आपोआप थांबून गेला होता. मनं हळुवार होऊन गेली. दोघांना एकमेकांचं कौतुक वाटलं, अभिमान वाटला. नव्यानं एकमेकांची एक नवी ओळख झाली. कुठल्याही संकटाला धीरानं तोंड देऊ याची खात्री वाटली. सहजीवनाचा नवा अर्थ समजला. दोघांनी स्वतंत्रपणे, अति संयमानं, डोळसपणे एवढं मोठं संकट, अंतरीचा घाव समर्थपणे झेलला ते समजलं. चार वर्षं होऊन गेल्यानंतर उरी लपवलेल्या दुःखाला अश्रूंनी वाट मोकळी करून दिली. पण ते होते आनंदाश्रू! आज मनात येतं की ऐन पंचविशीत हे सगळं सहन करण्याची ताकद देणारी शक्ती कोणती होती? आयुष्याच्या संध्याकाळी आयुष्यातील काही त्रासदायक गोष्टी मान्य करणं अनुभवाअंती एक वेळ शक्य होतं. पण लहानवयात, सहजीवनाच्या सुरुवातीला हे कसं जमलं असेल? मला आज जे कर्मकठीण वाटतं ते तेव्हा खूप सहज शैलीत सोपं होऊन गेलं याचं आश्चर्य वाटतं. मनात येतं, एक अज्ञात शक्ती सतत सावलीसारखी आपली सोबत करत होती. तिची सोबत नसती तर... ही कल्पनासुद्धा करणं अवघड आहे. 'कर्ता करविता तोच' हे समजण्यासाठीच आपल्यावर संकटं कोसळतात. सुख-दुःखाला नित्य एकमेकांच्या सहवासात राहायला आवडतं हे सत्य आहे. या नाट्यपूर्ण अनुभवातून बाहेर पडून परत मिरजेच्या हॉस्पिटलमध्ये जाऊ या.

समस्या, चढ-उतार संपत नव्हते, ते खरोखर पिच्छा पुरवत होते. पायाच्या ऑप्युटेशनचं संकट टळलं आणि दुसरं संकट समोर ठाकलं. एका नव्या संकटानं घेरलं. अपघातात नडगीची टिबिया व फिब्युला ही दोन्ही हाडं वार्ईट प्रकारे मोडली होती. ही दोन्ही हाडं अपघातानंतर कातडी फाडून बाहेर आल्यामुळे तिथं कायम स्वरूपाची जखम, खड्डा आजही आहे. नडगी हा शरीरातील अति संवेदनशील भाग. नडगीला थोडासा मार बसला तरी कळ मॅदूपर्यंत जाते हा बऱ्याच जणांचा अनुभव आहे. त्या नडगीवरून एस्.टी. बसच्या मागील दोन चाकांपैकी एक चाक गेल्यामुळे झालेल्या वेदनांची आपण कल्पनाही करू शकत नाही. सारं काही अनाकलनीय, अद्भुत वाटतं.

एक दिवस डॉक्टरांचे सहकारी बापू आमच्या खोलीत गप्पा मारायला आले. ह्यांच्या ऑपरेशनच्या वेळच्या गोष्टी ते सांगायला लागले. एवढं मोठं ऑपरेशन रक्त न देता कसं पार पडलं याचं आश्चर्य त्यांनी व्यक्त केलं. अशा गप्पामधून आम्हाला अपघातानंतरच्या त्या मोठ्या ऑपरेशनचं गांभीर्य समजायचं. गप्पा

मारता मारता बापूंच्या एकदम लक्षात आलं की यांचं उजवं पाऊल गादीवर सरळ राहाण्याऐवजी आतल्या बाजूला वळलेलं आहे. बापू पावलापासून मांडीपर्यंत यांचा पाय सरळ करायला लागले, तेव्हा यांना त्या हालचालीमुळे झालेल्या वेदना सहन झाल्या नाहीत. बापूंना आश्चर्य वाटलं. दातार वेदना सहन करू शकत नाहीत म्हणजे वेदना गंभीर असणार. नडगीजवळील दोन हाडं सरळ जुळण्याऐवजी वाकडी जुळली होती. याचा त्रास आता फारसा जाणवला नाही, तरी पुढे आयुष्यभर चालताना पाय सरळ पडण्याऐवजी आतल्या बाजूला वळेल. चालताना त्या पावलाची ठोकर डाव्या पायाला बसेल. असं होऊन कसं चालेल. आत वळलेलं पाऊल सरळ करायलाच हवं.

बाप रे! काय गंमत आहे बघा, आत्तापर्यंत हाडं जुळत नव्हती... ती आता जुळायला सुरुवात झाली आहे तर ती परत मोडायची... मोडताना परत वेदना... आणि मुद्दाम मोडलेली हाडं परत जुळली नाहीत तर नवं संकट, नवी भीती! जे आहे ते उत्तम आहे, त्यात समाधान आहे.

बापूंना डॉक्टरांचा निरोप आल्यामुळे ते गेले आणि विषय तिथेच थांबला. पण ह्यांनी मात्र मनोमन निश्चय केला की हाडं वाकडी जुळल्यामुळे जो त्रास होईल तो सहन करायचा. पण आता नवीन वेदना नकोत. आम्ही दोघंही त्या विषयापासून निश्चयपूर्वक लांब गेलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी डॉक्टर राऊंडला आले. आज ते खूप वेळ घेऊन आले होते. त्यांच्याबरोबर बापू आणि इतर सहकान्यांचा ताफा होता. जखमांचं ट्रेसिंग करताना डॉक्टर रोज गप्पा मारायचे. यांना यांच्या शरीरसौष्टवाबद्दल विचारायचे. कधी माझ्याशी पुस्तकांसंबंधी गप्पा मारायचे. पण आज ते यांच्या वाकड्या जुळलेल्या पावलासंबंधी बोलू लागले. म्हणजे बापूंकडून वाकड्या जुळलेल्या हाडांची कहाणी डॉक्टरांना समजली होती तर... डॉक्टरांचं म्हणणं होतं, “हाडं नुकतीच जुळायला लागली आहेत. त्याच्याभोवती अजून फारसं कॅल्सफॉर्मेशन झालेलं नाही. त्याचा फायदा घेऊन आपण ती हाडं मोडू. मला खात्री आहे या मोडण्याचा फारसा त्रास होणार नाही. तुम्ही तो त्रास सहजी सहन करू शकाल इतका किरकोळ आहे. पाऊल आयुष्यभर आत पडणं हे फार धोकादायक आहे. दातार, तुम्ही मला पावला पावलाला दोष द्याल.”

हे म्हणाले, “डॉक्टर, मी तुम्हाला आयुष्यात कधीच दोष देणं शक्य नाही. तुमच्यामुळे माझा पाय वाचला, मी वाचलो. ही कृतज्ञता विसरणं शक्य नाही. तुम्ही असं मनातही आणू नका.”

दोघांचा संवाद चालू असताना... एकीकडे नडगीच्या खालच्या भागाचं प्लॅस्टर बापूंनी थोडंसं कापलं. तिथे एक लाकडी ठोकळा घातला. त्या ठोकळ्यावर पाय टेकविला. काय होतंयू ते समजायच्या आत डॉक्टरांनी पाऊल धरून पायाला असा एक झटका दिला, की जोडलं गेलेलं हाड मोडलं. मोडताना त्याचा आवाज आला. ती कळ मॅदूपर्यंत गेली आणि यांचं कण्हणं आम्ही सगळ्यांनी पहिल्यांदा ऐकलं. भूल न देता, गप्पा मारता मारता जणू डॉक्टरांनी एक छोटसं ऑपरेशन करून टाकलं. वेदना, कळ यामुळे हे थरथरत होते. मी जवळ उभी राहून सारं बघत होते. डोक्यावरून हळुवारपणे हात फिरवत होते; पण आज ह्यांना तो मायेचा आधार पुरेसा नव्हता. वेदना सहन होत नव्हत्या.

मला स्वतःच्या अगतिकतेचा खूप राग आला. डॉक्टरांनी पाय वाकडा न पडण्यासाठी जो कठोर इलाज केला त्याचा फारसा उपयोग व्हायचा नव्हता. आज चाळीस वर्षांनंतरही तो पाय आतल्या बाजूला वळलेला आहे. चालताना ते पाऊल आत पडतं, त्यामुळे अखंड सावधानता बाळगायला लागते, पण ह्यांनी कधी डॉक्टरांना दोष दिल्याचं मला आठवत नाही. त्या विषयावर बोललेलं आज त्यांना सहन होत नाही. केवढा मनाचा संयम, समजसंपणा!

या प्रसंगाने माझ्या जाणिवा जास्त परिपक्व झाल्या. आयुष्यभरासाठी एक डोळसपणा आला. ज्या माणसाला शारीरिक वेदना प्रचंड प्रमाणात सहन कराव्या लागतात, त्याचं मन जपणं आपल्या हातात असतं. शारीरिक यातनांमुळे मनाची सहनशक्ती कदाचित कमी होत असेल. ते मन जपण्यासाठी नित्य प्रयत्नशील राहायचं. त्यासाठी भगवंताकडे शक्ती-युक्ती मागितली. संकट माणसाला घडवतं हा विचार पटला.

डॉक्टरांचे प्रयत्न, ह्यांची सहनशक्ती व नियतीची अनुकूलता यामुळे शारीरिक प्रतिकूलता कमी-कमी होत गेली. जखमा पूर्ण बऱ्या झाल्या नसल्या तरी त्यांचं चिघळणं थांबलं. लवकरात लवकर हाडं पूर्णपणे जुळणार याची डॉक्टरांना खात्री पटली. आता नवनवीन गुंतागुंत निर्माण होणार नाही. ड्रेसिंगची जबाबदारी मी यथाशक्ती पार पाडू शकेन याची डॉक्टरांना खात्री होती. स्पायका प्लॅस्टरमधून यांना मुक्त करायला हरकत नव्हती. फक्त उजव्या पायाला कमरेपासून खाली प्लॅस्टर ठेवण्याचा डॉक्टरांचा विचार पक्का झाला. त्यानुसार प्लॅस्टरचं चिलखत उतरवलं. आता फक्त उजव्या पायाला प्लॅस्टर होतं. किती हलकं वाटलं ह्यांना. अपघातानंतर युद्धपातळीवर सर्व घटना घडत होत्या. लढाई फक्त ह्यांची नव्हती, तर डॉक्टरांचीही होती.

डॉक्टरांच्या या लढाईला एकदाचं यश आलं. लढाई काही प्रमाणात तरी जिंकली. खुब्याचं डिसलोकेशन जागेवर बसलं. एक मेजर ऑपरेशन बाकी होतं. पण ते सध्या तरी करायचं नाही असा निर्णय डॉक्टरांनी घेतला आणि डॉक्टर आम्हाला हॉस्पिटलमधून घरी पाठवायचा विचार करू लागले. घरी जायचं या कल्पनेनं अत्यानंद झाला, पण त्या आनंदाला काळजीची किनार होती. हॉस्पिटलमध्ये डॉक्टर, बापू, मार्था इ. माणसांची सतत ये-जा होती. घरी गेल्यावर मी एकटीच. काही धावपळ करायची वेळ आली तर... मदतीला कुणी नाही. घरात फोन नाही. सांगलीहून मिरजेला डॉक्टरांकडे जायचं म्हटलं तरी सात-आठ मैलांचं अंतर. अडचणी न संपणाऱ्या होत्या. त्याला तोंड देणं हातात होतं. सात महिन्यांनी घरी जाता येतंय हा फार मोठा आनंद होता. डॉक्टरांनी काय काय काळजी घ्यायची त्या सगळ्या सूचना दिल्या आणि घरी जायला परवानगी दिली. अपघाताच्या दिवशी मी घर सोडून हॉस्पिटलमध्ये आले ती घरी गेले नव्हते. त्यामुळे घरी जाऊन आवराआवर, स्वच्छता करण्याची गरज होती. घरात पलंग नव्हता. ती सोय करणं गरजेचं होतं. दोन दिवस दुपारची तीन-चार तास घरी जाऊन सगळी तयारी केली आणि घरी जायचा दिवस ठरला.

आता हॉस्पिटलमधला संसार आवरायला हवा. तो आवरणं फारच सोपं गेलं, कारण काही पसारा नव्हता. हे हॉस्पिटलमध्ये आले तेव्हा अपघाताच्या वेळेचे अंगावरील कपडे फाडून टाकून दिले होते. बूट होते ते हॉस्पिटलमध्ये काम करणाऱ्या अशोकला दिले. त्यामुळे यांचं सामान काही नव्हतं. माझं सामान म्हणावं तर अंगावर नेसलेली एक साडी व धुतलेली एक साडी. एका पिशवीत माझं सामान राहिलं. प्लॅस्टरचे पाच-सात डबे होते. सगळ्यात जोखमीचं भांडार म्हणजे एक्स-रे ची चवड. औषधांची एक छोटीशी यादी होती. सगळ्यात मोठं गाठोडं होतं काळजीचं. ड्रेसिंगसारख्या असंख्य गोष्टींची डोळ्यांत तेल घालून काळजी घ्यायची; पण काळजी करायची नाही हा डॉक्टरांनी दिलेला व अनुभवानं आत्मसात केलेला महान मंत्र होता. हॉस्पिटलमधील खोलीतला संसार पंधरा-वीस मिनिटांत आवरून झाला. आज या गोष्टींचं खूप आश्चर्य वाटतं. विश्वास बसत नाही की ७-८ महिन्यांच्या वास्तव्यातील हा सुटसुटीत संसार हे कशाचं लक्षण आहे. आज दोन दिवस कुठे जायचं झालं तरी केवढं सामानाचं ओझं आपल्याला लागतं! सगळ्या चैनीच्या गोष्टी गरजा होऊन बसल्यामुळे पसारा, व्याप किती वाढवून ठेवला आहे आपण? व्याप तेवढे ताप याची प्रचीती व्याप वाढल्यावर येते. तरी कळतं पण वळत नाही ही आपली दयनीय अवस्था!

हॉस्पिटलमधील वास्तव्य संपलं. सगळ्यांचा प्रेमानं निरोप घेतला. अँब्युलन्स उभी होती. डॉक्टरांसह सगळे आम्हांला निरोप द्यायला अँब्युलन्सपर्यंत आले. सहवासामुळे खूप प्रेमाची नाती हॉस्पिटलमध्ये जुळून आली होती. मंगल आया, सरदार आणि अशोक आमच्याबरोबर घरी यायला निघाले. हॉस्पिटल, डॉक्टर यांचा निरोप घेऊन आम्ही सांगलीच्या घरी यायला निघालो. प्रवासातील हिसेके ह्यांना खूप त्रासदायक होत होते. अखेरीस आम्ही आमच्या घरी आलो. घरापासून खूप लांब राहिल्यामुळे घराचं महत्त्व लक्षात आलं. घरी आल्यावर चहा केला. थोडा वेळ थांबून मंगल, सरदार, अशोक जायला निघाले. तिघांनाही जावंसं वाटत नव्हतं. मंगलची तर माझ्या मदतीला राहाण्याची तयारी होती, पण तशी आवश्यकता नव्हती. तिघांही अँब्युलन्सबरोबर गेली.

हॉस्पिटलमध्ये होतो तोपर्यंत एकमार्गी यांची सेवा करण्याशिवाय मला दुसरं व्यवधान नव्हतं, पण घरी आल्यानंतर भाजी-सामान आणण्यापासून स्वयंपाक करण्यापर्यंत सगळी जबाबदारी माझी होती. कामासाठी बाहेर जायचं म्हटलं की घराला कुलूप लावून, काहींच्या मते नवऱ्याला कुलूपात कोंडून, मला बाहेर जावं लागायचं, कारण ह्यांना उठून बसताही येत नव्हतं. रात्रीचा स्वयंपाक केला. जेवणं झाली. आता झोपायची तयारी. दिवसभराच्या दगदगीमुळे हे इतके थकून गेले होते, पाय खूप दुखत होता, त्यामुळे झोप येणं अवघड होतं. अर्थात एव्हाना दोघांनाही झोप न येण्याची सवय झाली होती. त्यांच्या वेदना डॉक्टर व मी सोडलो तर घरी-दारी कुणालाही समजल्या नाहीत. वेदना सांगायला ह्यांना कधी आवडलं नाही, तसं यांची वेदना जाणून घ्यायला कधी कुणाला आवडलं नाही. त्यामुळे कधी कुणी फारशी प्रेमानं चौकशी केल्याचं आठवत नाही. संकटात, दुःखात बरेचदा आपण आपले असतो या अनुभवानं आम्ही खूप शहाणे झालो. आपलं कोणाला म्हणायचं ते समजायला लागलं. घरी आल्यावर तीन-चार दिवसांनी खूप गोष्टी मार्गी लागल्या. आता यांचं खाणं थोडं थोडं वाढलं. रोज ह्यांना मी गव्हाचा चीक शिजवून द्यायला सुरुवात केली. रोज गहू भिजत घालायचे. उपसून ते वाटायचे. चीक शिजवायचा. शक्तीसाठी गव्हाचा चीक खूप चांगला. ते आवडीने थोडा तरी चीक खायचे. यांची प्रकृती किती खराब झाली आहे हे बघणाऱ्याला समजायचं. पण सतत झोपून राहिल्यामुळे त्यांना त्याची कल्पना नव्हती. अशक्तपणा खूप होता. पण आरशात त्यांनी स्वतःला न पाहिल्यामुळे उतरलेल्या प्रकृतीची जाणीव त्यांना नव्हती. प्रकृती किती ढासळली होती हे समजण्यासाठी एक गमतीचा प्रसंग सांगते.

घरी आल्यानंतर काही महिन्यांनी यांना संपूर्ण प्लॅस्टरमुक्त केल्यानंतर उजवा पाय न टेकविता कुबड्या घेऊन चालायची परवानगी डॉक्टरांनी दिली. इतक्या महिन्यांच्या प्लॅस्टरमुळे, हालचाली बंद असल्यामुळे पायाचे सांधे, स्नायू यांची ताकद व लवचिकता जवळजवळ सोडून गेली होती. उठून बसायची थोडीशी सवय एव्हाना झाली होती, पण पहिले काही दिवस उठून बसल्यावर डोळ्यांपुढे अंधारी यायची. बसलं की पाठीला, कंबरेला खूप रग लागायची. ताठ बसता यायचं नाही. उजवा पाय तर लाकडासारखा कडक झाला होता, पण या सगळ्या प्रतिकूलतेवर मात करून जमिनीवर उभं राहण्याची व चालण्याची ह्यांच्या मनाला घाई झाली होती.

एक दिवस मला म्हणाले, “आरती आज मी चालून बघतो. निदान उभा तरी राहातो. खूप उत्साह वाटतोय. पण असं कर... कितीतरी दिवसांत मी पॅट-शर्ट घातला नाही. मला पॅट घाल. म्हणजे मला खूप बरं वाटेल, उत्साह वाढेल.”

यांना पॅट घालणं म्हणजे एक दिव्य होतं हे घालायला लागल्यावर माझ्या लक्षात आलं. लाकडाच्या ठोकळ्यासारखा पाय कडक झाल्यामुळे ह्यांना त्यांचा पाय इंचभरही सरकविता, उचलता येत नव्हता. पायाला खूप ठिकाणी जखमा, काही जखमांवर केलेलं ग्राफ्टिंग. त्या ग्राफ्टिंगचा भाग अति संवेदनशील. त्याला कपड्याचा स्पर्श सहन होणं अवघड होतं. एका हातानं पाय उचलायचा व दुसऱ्या हाताने जखमांना, ग्राफ्टिंगला हाताचा, पॅटचा स्पर्श होऊ न देता पॅट पायातून वर चढवायची म्हणजे एक कसरत होती. कशीबशी पॅट घातली. हालचालीमुळे हे शरीरानं व मी मनानं थकले. जरा विश्रांती घेतली आणि माझ्या आधाराने हे कसेबसे उभे राहिले. कुणीतरी मदतीला असतं तर बरं झालं असतं असं वाटलं. यांना उभं केल्यावर... कुबड्या आणण्यासाठी भिंतीजवळ जाणार तो इतक्या उत्साहानं, कष्टानं घातलेली पॅट गळून खाली पडली, इतकं वजन कमी झालं होतं. ह्यांना पहिल्यांदाच कमी झालेल्या वजनाची तीव्रतेनं जाणीव झाली. प्रत्येक गोष्टीचा घाव शांतपणे हसून सहन करण्याची सवय लागली होती. त्यांना परत कॉटवर बसवलं, झोपवलं... पायजमा घातला. ह्यांची चालायची ऊर्मी कमी झाली नाही. मी आत्ता चालणारच ही जिद्द होती. ह्यांना जशी चालायची घाई झाली होती तशीच ह्यांना चाललेलं बघायची मला पण घाई झाली होती. पण चालताना कुबड्यांचं तंत्र जमलं नाही, चक्कर आली, तोल गेला तर मी एकटीच हा विचार मनात येत होता. त्यामुळे चालण्याच्या पहिल्या प्रयोगाच्या वेळी तरी कुणीतरी पुरुष माणूस हवं असं मला वाटत होतं. पण यांचा उत्साह, जिद्द व

आग्रह यापुढे माझी माघार होती. मला भीती वाटत होती तर भीती, माघार, निराशा हे शब्दच यांना माहीत नव्हते. चालताना उजवा पाय जमिनीला न टेकवता... डाव्या पायावर व कुबड्यांवर शरीराचा भार देऊन चालायचं होतं. अक्षरशः चार पावलं चालले आणि दमले. जरा थांबले. उलटं मागे येणं शक्य नव्हतं आणि जागच्या जागी वळून परत कॉटजवळ जाणं जमत नव्हतं. वळताना पायाची हालचाल कशी करायची ते समजत नव्हतं. तोल जात होता. घामाने डबडबले होते. अखेरीस कॉटजवळ आले. कॉटवर बसण्यासाठी परत वळायचं. वळताना तोल सांभाळणं अवघड जात होतं. सगळ्या अडथळ्यांची शर्यत जिंकली; पण जिंकण्याचा आनंद वाटला नाही, कारण चालणं खूप कष्टदायक व अवघड आहे याचा अनुभव आला.

पुढे दोन-चार दिवस उठून बसणं, उभं राहाणं याचा सराव केला. सरावामुळे प्रगती झाली. प्रगतीमुळे आत्मविश्वास वाढला आणि आज सप्तपदी करायचा निश्चय त्यांनी जाहीर केला. त्यासाठी मुहूर्ताची गरज नव्हती. गरज होती जिद्दीची. ती जिद्द सोबतीला असल्यामुळे, कुबड्यांच्या साक्षीनं, माझ्या सहकार्यामुळे आपण सात पावलांवर यशाचा स्वर्ग गाठू एवढा आत्मविश्वास व आशावाद त्यांच्या अंतरंगात होता. कुबड्यांना कुशनिंग नव्हतं त्यामुळे काखेत त्या टोचायच्या. त्याच्यावर घरच्या घरी मऊसूत गादी शिवली. उजवा पाय जमिनीवर टेकवायला परवानगी नसल्यामुळे तो गुडच्यात वाकवून वर घ्यावा लागायचा. पाय लाकडाच्या ओंडक्यासारखा कडक होऊन गेला होता. घोटा, गुडघा या सांध्यात हालचाल होत नव्हती. त्यामुळे गुडच्यात पाय वाकविताना गुडघा दुखायचा. अपघातात मोडलेल्या हाडांमुळे पाय थोडासा आखूड झाला होता, ते या प्रसंगी पथ्यावर पडल्यासारखं वाटायचं. सारा त्रास सहन करत, अडचणींवर मात करत करत चालण्यातून मिळणाऱ्या आनंदाचं पारडं खूप जड होतं. प्रयत्नांमुळे आता दहा पावलं टाकण्यापर्यंत प्रगती झाली. आता उंबरठा ओलांडून बाहेरच्या खोलीत जाण्याचा विचार पक्का झाला. एकदा ठरलं की ठरलं... त्यावर कुणीही आपलं मतसुद्धा व्यक्त करायचं नाही हा यांचा अलिखित नियम. त्यामुळे अडथळ्यांच्या शर्यतीचं रूपांतर घोडदौड करण्यात झालं.

सांगलीच्या घरी परत आलो आणि मनाला खूप बरं वाटलं. हॉस्पिटल, डॉक्टर कितीही चांगले असले तरी हॉस्पिटल ते हॉस्पिटल आणि घर ते घर. दोन्हीतला फरक घरी आल्यावर समजला. घरी आल्यावर वातावरणातील बदलामुळे मनाचा उत्साह वाढला. पण शारीरिक त्रास मात्र कमी होत नव्हते. रोज नवीन काहीतरी

घडत होतं. त्यासाठी मला सांगलीहून मिरजेला डॉक्टरांकडे धाव घ्यायला लागायची. जाण्याचा मला कधी त्रास, कंटाळा आला नाही. पण ह्यांना कुलपात बंद करून जायला लागायचं. त्या गोष्टीचं मला फार मोठं दुःख वाटायचं. गेले कित्येक दिवस स्पॅजिंग करताना उजव्या हिपवर हाताला काहीतरी टोचायचं. खूप दुखायचं, खुपायचं. पण कशामुळे दुखतंय ते समजायचं नाही. अपघातानंतरच्या मोठ्या पहिल्या ऑपरेशनच्या वेळी फीमरच्या (मांडीच्या) हाडात डॉक्टरांनी नेल घातला होता. त्या नेलचं टोक हिपजवळ होतं. हाडं नीट जुळल्यानंतर ऑपरेशन करून नेल काढून टाकायचा. पहिल्या ऑपरेशनच्यावेळी त्यांची प्रकृती उत्तम होती. परंतु ७-८ महिन्यांनंतर प्रकृती खूप खालावली होती, वजनात झपाट्याने घट झाली होती. साठ-सत्तर पौंड वजन कमी झालं होतं. हिपवरील मांस कमी झाल्यामुळे फीमरमध्ये घातलेल्या नेलचं धारदार असलेलं एक टोक हिपवर घासलं जायचं. त्या जागी एक मोठी जखम झाली. आता तर त्या जागी गळू झालं होतं. गळवामुळे त्यांना ताप येऊ लागला. बसताना, उठताना, झोपताना त्या नेलचं टोक कातडीवर घासलं जाऊन ती जागा हुळहुळी झाली होती. नव्या वेदनेसाठी नव्यानं सहनशक्ती वाढवणं... हा प्रवास कधी थांबणार, थांबला नाही तर वाढणारही नाही यासाठी काही करणं कुणाच्याच हाती नव्हतं. उजाडणारा उद्याचा दिवस कुठलं संकट, वेदना घेऊन येणार ते आल्यावरच समजायचं. भोग संपत नव्हते व ते भोग भोगूनच संपणार होते एवढंच समजत होतं.

एक दिवस सकाळी सकाळी हे मला म्हणाले, “आरती, आपल्याला घरी येऊन आता तीन आठवडे होतील. १५-२० दिवसांनी डॉक्टरांनी तुला एक्स-रे घेऊन बोलावलं होतं. हिपवरील जखमेचं व गळवाचं डॉक्टरांना सांगायला लागेल. तू आज दुपारी डॉक्टरांकडे जाऊन ये.”

मी हो म्हटलं आणि दुपारी जेवण झाल्यावर मी मिरजेला जायचं ठरवलं. जायचं म्हणजे घराला कुलूप लावून. सामान आणायला गेले तर १५-२० मिनिटांत परत यायची; पण मिरजेला जायचं म्हणजे तीन-चार तास तरी हवेत. जावंसं वाटत नव्हतं. ह्यांच्याजवळ कुणीतरी हवं असं वाटत होतं. तरीही जायला हवं होतं. हे म्हणाले, “आरती, अग तू काय फिरायला का जात आहेस? कामासाठी मिरजेला जात आहेस. माझ्याजवळ पाणी ठेव. आल्यावर मला चहा करून दे. स्टुलावर पंखा लावून जा. बाकी मला काय लागणार? मी पडून राहाणार. माझी काळजी करू नकोस. जाऊन ये.”

आणि मी दुपारी एक वाजता जायला निघाले. पाच वाजेपर्यंत येते असं सांगून

घराला कुलूप घालून निघाले. मी गेल्यावर काय काय घडलं ते यांच्या शब्दांत वाचूयात—

‘दुपारी एक वाजता आरती गेली तेव्हा कडक ऊन होतं. मला लागणाऱ्या गोष्टी माझ्याजवळ ठेवून आरती गेली. मला उठता येत नसल्यामुळे तिला घराला कुलूप लावून जायला लागलं. खूप उकाडा होता. त्यामुळे माझ्या पायाशी एका स्टुलावर पंखा ठेवून तो चालू करून आरती गेली. ती गेल्यावर म्हणजे तीनच्या सुमारास एकदम आकाश भरून आलं. जोरात वारं सुटलं आणि वादळ सुरू झालं. अजून पाऊस सुरू झाला नव्हता. पण वाऱ्यामुळे स्टुलावर ठेवलेला पंखा मात्र जोराने हालायला लागला. मला फक्त उताणं झोपता यायचं. उजव्या पायाला प्लॅस्टर होतं. मला काहीच हालचाल करता येत नव्हती. माझ्या उजव्या पायाजवळ स्टुलावर चालू पंखा वाऱ्यामुळे हालत होता. मी ज्या खोलीत झोपलो होतो त्या खोलीत पंख्याची सोय नव्हती. पंख्याचा स्वीच शेजारच्या खोलीत होता. त्यामुळे माझ्याजवळ दुगडुगत असणाऱ्या पंख्याची वायर खोलीच्या दारावरून ती शेजारच्या खोलीतील स्वीचबोर्डपर्यंत गेली होती. वारं मोठ्या प्रमाणात सुटलं होतं. त्यामुळे ज्या दारावरून पंख्याची वायर शेजारच्या खोलीत गेली होती ते दार आपटत होतं. त्या दाराच्या आपटण्याचे हिसके पंख्याला बसत होते. पंखा ज्या स्टुलावर होता ते स्टुल दुगडुगलं की चालू पंखा माझ्या पायावर पडणार अशी परिस्थिती निर्माण व्हायची. मी तो पंखा बंद करू शकत नव्हतो. पंख्यापासून पायाचं संरक्षण करण्यासाठी काँटवरून इंचभरही सरकू शकत नव्हतो. खिडकीतून शेजारी कुणाला हाका माराव्यात तर शेजारचा प्लॉट रिकामा होता. त्यातून कुणी आत यायचं ठरवलं तरी घराला कुलूप होतं. आरती आल्याशिवाय कुणी घरात येऊच शकत नव्हतं.

‘माझी अगतिकता खूप त्रासदायक वाटत होती. वादळामुळे पंखा जास्त जास्त डोलू लागला. जर फिरता पंखा पडला असता तर अपघातात जायबंदी झालेल्या पायावरच पडला असता. पाऊल प्लॅस्टरमध्ये नव्हतं. मला नव्या अपघाताला व वेदनांना सामोरं जावं लागलं असतं. मनाची तयारी करत होतो. शांत पडून होतो. आरतीची वाट बघत होतो. शॉर्टसर्किट होऊन एखादा शॉक बसला तर... असा विचार मनात चमकून गेला. त्याक्षणी विजेचा कडकडाट झाला. मी असहाय्यपणे सारं अनुभवत होतो. आरतीला यायला अजून खूप वेळ होता. पावसामुळे रहदारी विस्कळीत झाली तर तिला आणखी उशीर होणार या विचाराने जरा अस्वस्थ झालो. वादळ सुरू झालं की बरेचदा दिवे जातात किंवा वीज मंडळ मुद्दाम दिवे

बंद करते. तसं व्हावं असं वाटत होतं पण होत मात्र नव्हतं.

‘वादळाचं हे थैमान चार-साडेचारपर्यंत चालू होतं. एव्हाना जोरजोरात पाऊस पडायला लागला. वारं थांबलं आणि पावसाचा मारा सुरू झाला. खिडकीजवळ माझी कॉट होती. खिडकीतून पाऊस आत येत होता. सुरुवातीला हवेत गारवा आला. काही वेळापूर्वी डगडगणारा पंखा एव्हाना संथ फिरायला लागला. हवेतील गारवा, अंगावर येणारा पाऊस व पंख्याचं गार वारं... यातलं काहीच मला सहन होत नव्हतं. थंडी वाजत होती. पायाशी पांघरूण होतं. पण मला ते घेता येत नव्हतं. वादळाने डुलणारा पंखा पायावर पडण्याच्या भीतीपेक्षा थंडी सहन करणं सोपं वाटत होतं. प्रत्येक गोष्टीत आपण आरतीवर अवलंबून आहोत. अपघाताच्या क्षणापासून आरतीच्या असण्याची सवय जडली होती. तिच्या जवळ असण्याचं महत्त्व अनुभवलं होतं. अनुभवत होतो, पण ती जवळ नसण्याचा हा भीषण अनुभव आणखीनच भयावह वाटला.’

मी मिरजेला गेले. डॉक्टरांना भेटले. पंधरा-वीस दिवसांतले चढ-उतार सांगितले. हिपवर झालेल्या नव्या जखमेची, गळवाची कहाणी सांगितली. डॉक्टरांनी नवी औषधं सांगितली. बापू व इतर सहकाऱ्यांना भेटले आणि निघणार तो वादळी पाऊस सुरू झाला. जवळ छत्री नव्हती. डॉक्टर म्हणाले की, पाऊस थांबल्यावर जा. वर घरी जाऊन कॉफी पिऊन, गप्पा मारून जा. सगळ्यांना तुमच्या दोघांची आठवण येते.

पण मला घरी जायची घाई झाली होती. कारण घरी हे एकटे, घराला कुलूप... सांगलीला पण पाऊस असला तर खिडकीतून पाणी येत असणार. सगळी घरची दृश्यं समोर दिसत होती. त्यामुळे मी काम संपल्या संपल्या लगेच निघाले. मोठा पाऊस होता. पण बस लवकर मिळाली. स्टॉपपासून घर पाच-सात मिनिटांच्या अंतरावर. पावसात भिजत घरी पोहोचले. यांना थंडी वाजत होती. आधी पंखा बंद केला. मी कपडे बदलले. ह्यांच्या गादीवरची चादर पावसामुळे ओली झाली होती ती बदलली आणि ह्यांच्याजवळ बसले. डॉक्टर काय म्हणाले ते सांगणार... तर हे म्हणाले, आरती आधी चहा-कॉफी कर. चहा घेता घेता मला सारं सांग.

त्यानुसार चहा-कॉफी केली. सगळा मिरजेचा वृत्तांत सांगितला. डॉक्टर दोन दिवसांत तुम्हाला बघायला घरी येणार असल्याचं सांगितलं. त्याहून महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पंधरा दिवसांनी तुम्हाला मिरजेला बोलावलं आहे. एक्स-रे काढून बघू. हाडं जुळली असली तर लगेच प्लॅस्टर काढून टाकू असं म्हणाले. या बातमीनं ह्यांना खूप आनंद झाला. प्लॅस्टरची कैद संपण्याची वेळ जवळ

आल्यासारखं वाटलं. नंतर चालता येणार. जखमा बऱ्या झाल्या, हाडं जुळली की लवकर स्वावलंबन सुरू होणार. आर्थिक स्वावलंबनाचा मार्ग मोकळा होणार... कॉटवर पडल्या पडल्या मनाचा प्रवास किती वेगानं चालू असतो. त्यामुळे जगण्यात राम वाटतो.

रात्रीची जेवणं झाली. त्यानंतर गप्पा मारताना ह्यांनी वादळ, डगडगणारा पंखा... हे सारं भीषण नाट्य सांगितलं. ऐकतानासुद्धा अंग शहारलं. तर ते अनुभवताना ह्यांचा ठोका कसा चुकला असेल या विचारानं माझं मन अंतर्मुख झालं. मिरजेला जायला नको होतं. आपण चुकलो असं मनात यायला लागलं. माझ्या चेहऱ्यावरचे भाव बदलले.

माझी समजूत घालताना हे म्हणाले, “अग आरती, पंखा पायावर पडला असता तर, या कल्पनेपेक्षा पंखा पडला नाही हे वास्तव किती समाधान देणारं आहे. तू उगाचच काळजी करतेस. मी सुखरूप आहे याचा आनंद मान!”

सारं काही सोसणाऱ्या स्वभावाचं, सहनशक्तीचं मला अपार कौतुक होतंच. या प्रसंगाने स्वभावाचा आणखी एक पैलू समजला व कौतुकाचा भाव आणखी वाढला. मनात आलं, आयुष्यात कितीही वादळं आली तरी ह्यांच्या सोबतीनं त्या वादळांना तोंड देण्याची शक्ती आपल्या माणसाकडून आपल्याला नित्य मिळणार आहे. झोपून असलेलं आपलं माणूस आजही आपलं सामर्थ्य आहे. थकायचं नाही, कंटाळायचं नाही, नकारात्मक विचार करायचे नाहीत, नित्य उत्साही, आनंदी राहायचं हा जगण्याचा मंत्र मी यांच्याकडून शिकले आणि तो प्रत्यक्षात आणला त्यांच्याच सहवासामुळे. तरीसुद्धा आजही त्या प्रसंगाच्या नुसत्या आठवणीनं मन कातर होऊन जातं.

सांगलीचं आमचं घर म्हणजे आगगाडीचे तीन डबे होते. मधल्या खोलीत खिडकीजवळ कॉट होती. बाहेरच्या खोलीला सरकणाऱ्या खिडक्या होत्या. त्याला ग्रिल होतं. रात्री झोपताना बाहेरचा दरवाजा बंद करून त्या खिडक्या मी लावायची. ह्यांच्या कॉटजवळ खाली गादी घालून मी झोपायची. रात्री बारा-साडेबारांनंतर दरवाजावर कुणीतरी टक् टक् करतंय असा आवाज यायचा. पहाटेपर्यंत तो आवाज यायचा. त्या आवाजाची मला भीती वाटायची. बाहेर खोलीत जाऊन कोण आहे... असं विचारायचं धाडस माझ्यात नव्हतं. हे बाहेरच्या खोलीत जाण्याचा प्रश्न नव्हता. त्या आवाजाच्या भीतीमुळे रात्री झोप यायची नाही. हे म्हणायचे, आरती घाबरतेस कसली? शांत झोप. कुणीही आत येणार नाही आणि आलं तरी आपल्याकडे चोरी करून त्याला काय मिळणार आहे? पहाटे चार-पाच वाजेपर्यंत

तो आवाज यायचा व नंतर थांबायचा. मला हा भुताटकीचा प्रकार वाटायचा. या प्रकारात महिना तरी गेला असेल. एक दिवस अचानक श्याम आला. श्याम म्हणजे माझा मोठा आधार. प्लॅस्टरचा वनवास भोगणाऱ्या यांचा जणू लक्ष्मण. यांच्यावर श्यामचा अति जीव. श्याम आला आणि मी निर्धास्त झाले. रात्री झोपण्यापूर्वी त्याला तो भुताटकीचा प्रकार सांगितला. श्याम बाहेरच्या खोलीत झोपला. दार उघडं होतं तरी दारावर टक् टक् केल्याचा आवाज येत होता. हे कसं शक्य आहे. अखेर त्या आवाजाचं रहस्य श्यामला उलगडलं. सरकत्या खिडक्यांपैकी एक खिडकी सैल होती. रात्री वारं सुटलं की ती खिडकी वाजायला लागायची. पहाटेच्या वेळी वारं कमी झालं की तिचा आवाज बंद व्हायचा. दिवसा वारं सुटलं तरी खिडक्या उघड्या असल्यामुळे आवाजाचा प्रश्न यायचा नाही. श्यामनं आवाजाचं रहस्य सांगितल्यावर हसू आलं. मजा वाटली.

ह्यांच्या अपघातानंतर थोड्याच दिवसांत ह्यांच्या एका मित्राचा अपघात झाला. तो डोक्यावर आपटल्यामुळे डोक्याला, मेंदूला मार लागला होता. तो बरा झाल्यावर तो यांना भेटायला घरी आला. पटकन त्याला ह्यांनी ओळखलं नाही. कारण अपघाताचा परिणाम त्याच्या डोळ्यांवर, चेहऱ्यावर झाला होता. अपघातामुळे त्याचा चेहरा जरा विद्रूप झाला होता. अपघातानंतर त्याचं डोकं खांद्याएवढं मोठं झाल्याचं तो सांगत होता. अपघाताच्या आधी काही दिवस त्याचा साखरपुडा झाला होता. अपघातानंतर दोन महिन्यांत तो हिंडाफिरायला लागला. पण स्मरणशक्तीवर, बोलण्यावर जो परिणाम झाला तो म्हणे कायमस्वरूपी टिकणारा होता. त्यामुळे त्याचं लग्न मोडलं होतं. नाराज दिसत होता. आम्हांलाही वाईट वाटलं. माझ्या मनात आलं, ह्यांच्या अपघाताच्या खुणा पायावर आहेत. ज्या कधी कुणाला दिसणार नाहीत. बाकी शरीरावर, मनावर अपघाताचा ओरखडाही नाही. भगवंताच्या लीला समजणं अवघड आहे.

डॉक्टरांकडे पंधरा दिवसांनी जायचंय या ओढीनं पंधरा दिवस लवकर गेले. मनाला आशा होती की डॉक्टर प्लॅस्टरमुक्त करणार. त्यामुळे प्लॅस्टर काढल्यानंतरचं स्वप्नरंजन सुरू झालं. प्लॅस्टरमुक्त झालो की महिन्याभरात पूर्वीसारखं दैनंदिन जीवन सुरू होईल. आपण लवकर स्वावलंबी होऊ, कामाला सुरुवात करू. या आशावादी विचारांच्या सुखद प्रवासात मिरजेला डॉक्टरांकडे जाण्याचा दिवस उजाडला. घरात मी एकटी असल्यामुळे मिरजेला हॉस्पिटलमध्ये अँब्युलन्स पाठविण्यासंबंधी फोन केला. तास-दीड तासात अँब्युलन्स आली. आम्ही मिरजेला जाऊन पोहोचलो. डॉक्टर व त्यांचे सगळे सहकारी भेटले. सगळ्यांनी प्रेमानं

चौकशी केली. बरं वाटलं. यांचा एक्स-रे काढला. डॉक्टरांनी तो बघितला. डॉक्टरांना वाटलं होतं त्यापेक्षा निराळंच घडल्याचं ते म्हणाले. मांडीच्या हाडात नेल घातल्यामुळे ते लवकर जुळेल याची डॉक्टरांना खात्री होती. नडगीच्या हाडांना जरा वेळ लागेल असं डॉक्टरांचं मत होतं. पण बरोबर उलटं झालं होतं. नडगीची मोडलेली दोन्ही हाडं उत्तम जुळली होती. मांडीच्या हाडात नेल घातल्यामुळे त्याची काळजी डॉक्टरांना नव्हती. त्यामुळे त्यांनी प्लॅस्टर काढण्याचा निर्णय घेतला आणि यांना प्लॅस्टरमुक्त केलं. यांना उठून बसायला सांगितलं. एकट्याला उठता येणं शक्य नव्हतं. माझ्या मदतीने ते उठून बसले. उठून बसण्याचा आनंद क्षणार्धात संपला. पुढचा बराच वेळ धक्के पचवण्यात गेला. हा सारा वृत्तांत त्यांच्या शब्दांत ऐकू या—

‘माझा पाय अपघातानंतर मी पहिल्यांदा बघत होतो. पाय बघून मी खलास झालो. माझा तो पाय गुडघ्यापासून पावलापर्यंत मनगटाएवढा लहान दिसत होता. हाडं आणि त्यावर कातडी एवढंच शिल्लक राहिलं होतं. मांडी तर इतकी बारीक झाली होती की माझ्या डोळ्यांत अश्रू तरळले. लहानपणापासून अति मेहनत घेऊन, अघोरी व्यायाम करून मी शरीर कमावलं होतं. माझ्या मांड्या चौवीस इंच होत्या, मस्क्युलर होत्या. पोटरी तांब्याएवढी, चांगली सोळा इंच होती आणि आत्ता एखाद्या मुडदूस झालेल्या मुलाच्या पायासारखा मला माझा पाय दिसला. अति दुःखानं मी डॉक्टरांना म्हटलं, ‘डॉक्टर हा माझा पाय नाही. तुम्ही दुसऱ्या कुणाचा तरी पाय मला बसविला आहे.’ डॉक्टरांनी वस्तुस्थिती सांगितली. ‘हा पाय तुझाच आहे. अजून तरी एकाचा पाय दुसऱ्याला बसविण्याचा शोध लागलेला नाही.’ डॉक्टरांवर श्रद्धा असूनही मला त्यांचं म्हणणं पटत नव्हतं.

‘मी अवाक् झालो. थोडा वेळ तसाच बसलो. शरीरसौष्टव स्पर्धांच्या वेळी माझ्या पायांवर बेहद खूश असलेले परीक्षक, माझे गुरू मला आठवले. जरा वेळानं मी त्या धक्क्यातून बाहेर आलो. डॉक्टरांनी मला उभं राहायला सांगितलं. बापू, आरती यांच्या मदतीनं मी उभा राहिलो. बापूनं वजनाचा काटा आणला. कसाबसा मी काट्यावर उभा राहिलो आणि मला दुसरा धक्का बसला. माझं वजन फक्त नव्वद पौंड होतं. अपघाताच्या वेळी मी चांगला एकशे पंचाहत्तर पौंडांचा होतो. माझ्या आठवणीत माझं इतकं कमी वजन कधी नव्हतं. माझा कशावरच विश्वास बसेना. मी जरा कावराबावरा झालो. दोन-चार मिनिटांच्या उभ्या राहाण्याने थकून गेलो. आरती व बापूच्या मदतीने टेबलावर झोपलो. डॉक्टरांना त्यांचा वजनाचा काटा चुकीचा असल्याचं सांगितलं, त्यावर डॉक्टरांनी

स्मित केलं.

‘डॉक्टर माझ्या पायाची, जखमांची, ग्राफ्टिंगची बारकाईनं तपासणी करत होते. आता काय काय काळजी घ्यायची, कुबड्यांच्या साहाय्याने उजवा पाय न टेकविता कसं चालायचं हे समजावत होते. मनात चालण्याची, धावण्याची जिद्द होती; पण डोळ्यांसमोरून तो बारीक झालेला पाय जात नव्हता. पाय सतत गादीवर टेकल्यामुळे टाचेला मोठी जखम झाली होती. उजवं पाऊल आत पडत होतं. पायाची उंची कमी झाली होती. नडगीवरची हाडं जिथे मोडली होती त्या जागी पाय थोडासा वाकडा झाला होता, हाडं तशी जुळली होती. डॉक्टरांना हे वाकडं जुळणं पटत नव्हतं, वाईटही वाटत होतं. ते मला म्हणाले, ‘अरुण, अजून मांडीच्या हाडात पाहिजे तेवढी ताकद आलेली नाही. ते हाड समाधानकारक जुळलेलं नाही. ते जुळायला अजून महिना-दीड महिना तरी लागेल. त्यात नेल घातल्यामुळे कसलाही धोका नाही. आपण असं करू या, नडगीवरची जुळलेली हाडं भूल देऊन मोडू या, सरळ करू या, गरज वाटली तर नेलिंग करू या आणि परत प्लॅस्टर घालू या. महिन्या-दीड महिन्यात ती हाडं सरळ जुळतील. तुमचा पाय पूर्ण सरळ होईल.’

डॉक्टरांचं म्हणणं ऐकताना माझ्या अंगावर काटा आला. प्लॅस्टरमुक्त झालेल्या मला परत प्लॅस्टरचं जोखड नको वाटत होतं. प्लॅस्टरचे अनेक तोटे मी अनुभवले होते, अनुभवत होतो. प्लॅस्टरमुळे संपूर्ण पायाला, पायाच्या सांध्यांमध्ये आलेला कडकपणा (स्टिफनेस), पायाची हालचाल न करता येणं, शक्तिपात होणं, मसलचा टोन जाणं, पायाला पाणी न लागणं, सतत कंड सुटणं हे आणि यासारखे किती तरी त्रास. त्यामुळे मी डॉक्टरांना निश्चून सांगितलं. ‘पाय थोडासा वाकडा पडणं मी सहन करीन. अगदी भुतासारखा पाय उलटा पडला तरी चालेल. तुम्ही मला माझा पाय परत दिलात, माझा जीव वाचवलात. पाय तोडून टाकून, आयुष्यभर लाकडी पाय लावून शारीरिक, मानसिक दुःख सहन करण्यापेक्षा मी वाकड्या जुळलेल्या पायाचं दुःख आनंदानं मान्य करतो.’

डॉक्टर फारसं काही बोलले नाहीत. थोडा वेळ आम्ही हॉस्पिटलमध्ये थांबलो आणि ॲंब्युलन्सनं घरी परत आलो. येतानाच हे म्हणाले, ‘आता मी माझ्या पायावर उभा राहीन. परत कधी त्या ॲंब्युलन्समध्ये जीव गेला तरी बसणार नाही.’

ॲंब्युलन्समधून जाण्या-येण्याचा प्रवास, हॉस्पिटलमधली दगदग त्यांना पुढे दोन-तीन दिवस पुरवली. दोन-तीन दिवसांच्या विश्रांतीनंतर मात्र यांनी पायाच्या

प्रगतीसाठी काय, किती कष्ट घ्यायचे हे मनाशी ठरवलं. डॉक्टरांच्या ज्ञानामुळे, प्रयत्नांमुळे प्लॅस्टरमुक्त होण्याची वेळ आली. आता पुढची प्रगती सर्वस्वी आपल्या हातात आहे. त्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करायला पाहिजे. हा पाय पूर्वीसारखा करायचाच असा निर्धार त्यांनी केला. परंतु व्यायामाशिवाय ते शक्य नव्हतं. त्यामुळे व्यायाम करताना पाय कितीही दुखला, थकला तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून तो पाय कणखर करायचा असा ह्यांनी निश्चय केला. पंधरा-वीस दिवसांनी डॉक्टरांकडे जायचं ते ॲंब्युलन्समधून नाही. गाडीतून जाण्याइतकी प्रगती व्हायलाच पाहिजे. प्रगती होणारच होणार. प्रगतीच्या गोष्टी आता आपल्या हातात आहेत.

ह्यांच्या मूळ आशावादी स्वभावानुसार विचारांचा व त्यानुसार कृतीचा प्रवास प्रत्यक्षात आला. मनाच्या कृतनिश्चयामुळे अवघड गोष्टी सोप्या होऊ लागल्या. पंधरा दिवसांनी मिरजेच्या हॉस्पिटलमध्ये गाडीने गेलो, डॉक्टरांना प्रगती आश्चर्यकारक वाटली. डॉक्टरांनी यांचं अभिनंदन केलं. म्हणाले, “पुण्याचा प्रवास आता तुम्हाला शक्य होईल. पुण्याला जायला माझी परवानगी आहे. तुम्ही खुशाल पुण्याला जा. आता या पुढच्या प्रगतीत काहीही अडथळा येणार नाही.” प्रगतीसाठी, अपघातापूर्वीसारखं आयुष्य जगण्यासाठी डॉक्टरांनी शुभेच्छा दिल्या. डॉक्टरांच्या बोलण्याने आम्हांला नवा उत्साह आला.

हॉस्पिटलमधून निघताना डॉक्टरांना मला काही गोष्टी सांगायच्या होत्या, म्हणून मी एकटी डॉक्टरांना भेटले. डॉक्टरांनी माझी पाठ थोपटली. म्हणाले, “असा सेवाभाव क्वचित बघायला मिळतो. मनापासून, जबाबदारीने त्याला साथ दिलीस. तो जिद्दी आहे, उत्साही आहे, प्रयत्नशील आहे. अपघाताची तीव्रता लक्षात घेता, माझ्या अपेक्षेपेक्षा जास्त सुधारणा त्याच्या पायात झाली आहे. त्याला स्वतःच्या पायावर उभं राहाता येईल की नाही, चालता येईल की नाही याची मला खात्री वाटत नव्हती. अजूनही मला पूर्ण खात्री नाही. तुला कल्पना असली की बरं होईल. त्याच्या उत्साहाला लगाम घालू नकोस पण तो पूर्वीसारखा परत होईल अशी अपेक्षा ठेवू नकोस. अजून एक मेजर ऑपरेशन राहिलं आहे. पाय गुडघ्यात वाकण्याची शक्यता नाही. त्यातून तो वाकडा जुळला आहे. या गोष्टी लक्षात ठेव. तू समजूतदार आहेस. वस्तुस्थिती सांगणं माझं काम आहे. पुण्याला कामासाठी आलो की भेटून जाईन.”

डॉक्टरांनी सांगितलेल्या गोष्टी मी मनात साठवून ठेवल्या. ह्यांच्यात प्रगती होणार याचा मला विश्वास होता. मुंगीच्या पावलानं प्रगती झाली तरी काळजीचं कारण नव्हतं. मुख्य गोष्ट ह्यांच्या मनाची ऊर्मी, आशावाद, स्वावलंबनाचा ध्यास

यांचा अनुभव मी रोज घेत होते. मनाच्या उभारीमुळे सगळ्या प्रतिकूलतेवर प्रयत्नांनी मात करतील ही माझी डोळस श्रद्धा होती. फक्त त्यांच्यातील अंगार सतत फुलते ठेवण्याचं काम मला करायला लागणार होतं. त्यासाठी देवानं मला बळ द्यावं अशी मी मनापासून प्रार्थना करत होते. प्रार्थनेमुळे मनाला आधार वाटत होता.

तो राजहंस एक

पुण्यनगरीत येण्याचा दिवस ठरला. सांगलीचा संसार गुंडाळून पुण्याला येताना खूप भावभावनांची गर्दी झाली होती. पुण्याला गेल्यानंतर नवीन डॉक्टरांच्या हाती ही गुंतागुंतीची केस सोपवायची. पुण्यात भेटणारा डॉक्टर कसा असेल? मिरजेला भेटलेला धन्वंतरी देवमाणूस, हे स्वतःच्या पायावर उभे राहीपर्यंत यांच्याजवळ असणं आवश्यक होतं. पण सगळ्या गोष्टी मनासारख्या घडणं शक्य नव्हतं. कधी ना कधीतरी पुण्याला जावं लागणार हे नक्की होतं. तशी मनाची तयारीही होती. आता यांना सांगली-पुणे प्रवास झेपण्याइतपत प्रकृतीत स्थिरता, सुधारणा होती. त्यामुळे जाणं श्रेयस्कर होतं. मिरजेच्या हॉस्पिटलमधून सांगलीच्या घरी येताना हॉस्पिटलमधला संसार आवरायला पंधरा मिनिटंसुद्धा लागली नव्हती, कारण एका पिशवीत सगळा संसार राहिला. आता पुण्याला कायमचं परत जायचं म्हणजे सांगलीचा संसार आवरायचा होता. तो आवरायला-गुंडाळायला अर्धा दिवससुद्धा लागला नाही. दोन लाकडी पेट्या, एक पोतं व दोन ट्रंका यात सारं मावलं. यावेळी माझ्या मदतीला माझा दीर प्रभाकर आला होता. प्रभाकर म्हणजे अखंड गप्पा. त्यामुळे मदतीपेक्षा करमणूक खूप झाली. त्या विरंगुळ्याची आम्हांला

गरज होती. श्याम सांगलीला येऊन खूप दिवस झाले होते. तो तर आल्या दिवसापासून रोज ताजं मटण आणायचा. मटण साफ करून ठेवायचं हे त्याचं आवडतं काम. मटण खाणं म्हणजे त्याच्यासाठी मेजवानी. पण त्या काळात त्यानं एकदाही ते खाल्लेलं मला आठवत नाही. मटण आणणं व प्रेमानं, शिस्तीत साफ करणं एवढंच काम त्यानं स्वीकारलं होतं. आम्ही दोघं त्याला म्हणायचो की, श्याम अरे थोडंसं खा... पण त्यानं कधी उष्टावलंसुद्धा नाही. प्रभाकरला श्यामबरोबर मोटरसायकलवरून सांगलीला गावात जाऊन येण्यात खूप मजा वाटायची. लहान होता त्यामुळे हिंडावंसं वाटायचं, श्याम म्हणजे त्या काळी असंख्यांचा हिरो होता. मानेपर्यंत रुळणारे केस, कमावलेलं शरीर, हाताला शोभेसं कडं, पॅटला तीन-चार ठिकाणी तरी मोठे मोठे खिसे, जीन्सवर शोभेल असा झकास शर्ट, बूट तर मोठे रुबाबदार. अशा श्यामबरोबर बाहेर जाताना प्रभाकरला कोण आनंद व्हायचा. सगळ्यात लुडबुड करणारा हा प्रभाकर म्हणजे चिंटूकार प्रभाकर वाडेकर. चाळीस वर्षांनंतर आजही त्याच्या मनात एक खोडकर, निरागस, दांडगी निरीक्षणशक्ती असलेला बुद्धिमान चिंटू दडला आहे, मग चाळीस वर्षांपूर्वीचा चिंटू तेव्हा आम्हा दोघांना किती आनंद देऊन गेला असेल ते सांगण्याची गरज नाही.

आपण गाडीत बसून पुण्याला जाणार, ॲव्युलन्सची गरज नाही याचा ह्यांना खूप आनंद झाला होता. आम्ही दोघं व प्रभाकर गाडीतून पुण्याला यायला निघालो आणि श्याम ह्यांच्या मोटरसायकलवरून निघाला. प्रभाकर व ड्रायव्हर पुढे. हे मागच्या सीटवर उजवा पाय पसरून, गाडीच्या दाराला टेकून बसले. मी ह्यांच्या पायाशी. डिक्रीत आमचं सामान. साताऱ्याला चहा-पाण्यासाठी थांबलो. अर्धा तास विश्रांती ह्यांना पुरेशी होती. अर्ध्या तासाने साताऱ्याहून निघालो ते तडक पुण्याला घरापाशीच थांबलो. प्रवासाचा फारसा त्रास झाला नाही तरी यांना शीण खूप झाला. अशक्तपणा जाणवू लागला. त्यात पुण्याच्या घराचा जिना चढायचा म्हणजे यांच्यासाठी एक दिव्य होतं. प्रवासातील धक्क्यांनी जखमांवरचं बँडेज ओलं झालं होतं. कुबड्या घेऊन उजवा पाय जमिनीला न टेकवता थोडी थोडी चालायची सवय झाली होती, पण जिना चढताना कसं करायचं हा प्रश्न नवा होता. स्ट्रेचरवरून कुणाच्या खांद्यावर बसून जायचं नाही हा निश्चय होता. ह्यांनी चांगल्या प्रकारे प्रश्न सोडवायचं ठरवलं. श्याम व प्रभाकर यांच्यापेक्षा उंच होते. त्या दोघांच्या खांद्यावर यांनी हात टाकले की यांचे पाय जमिनीला टेकायचे नाहीत. श्यामची तर एकट्याची ह्यांना उचलून नेण्याची मानसिक व शारीरिक

तयारी होती; पण ह्यांना ते मान्य होणं शक्य नव्हतं. त्यापेक्षा दोघांच्या खांद्यावर हात टाकून लटकत जाणं सोपं वाटलं... त्याशिवाय दुसरा इलाज नव्हता. दोघांच्या खांद्यावर आपलं ओझं टाकून जिना चढून जाण्याचं दिव्य पार पडलं. पुण्याच्या घराला एकदाचे पाय लागले. कुबड्या घेऊन कॉटपर्यंत गेले आणि कॉटवर जाऊन बसले. कोणाशी बोलायचीसुद्धा ताकद नव्हती. खरं तर जखमांचं ड्रेसिंग करायला हवं होतं, पण अति थकव्यामुळे, पाय प्रचंड दुखत असल्यामुळे ड्रेसिंगचा जाच सहन होणं शक्तीपलीकडचं होतं. कॉटवर आडवे झाले... पण झोप येणं शक्य नव्हतं. चहा पिण्याचीसुद्धा ताकद नव्हती. पुढे दोन-तीन दिवस लागले प्रवासाचा शीण जायला. नंतर पुण्याच्या घरातील रुटिन सुरू झालं. मिरजेला व सांगलीला घरी एकमार्गी चांगला जम बसला होता. सगळ्याची सवय होऊन गेली होती. आंधोळीची परवानगी नव्हती. पाय वाकत नसल्यामुळे व टेकायला परवानगी नसल्यामुळे साऱ्या आवश्यक गोष्टींत स्वावलंबन नव्हतं. पुण्याचं घर खूप मोठं होतं. पुढच्या हॉलमध्ये एका टोकाला ह्यांचा पलंग होता. माझा वावर कामांच्या निमित्ताने घरभर. कधी कधी ह्यांनी हाक मारलेली ऐकू यायची नाही. मिरजेला, सांगलीला मी सतत ह्यांच्या आसपास असायची. त्यामुळे हाका मारायचा प्रश्न यायचा नाही. २४ तास झोपलेल्या माणसाला सतत काही ना काही लागायचं. सारखं ह्यांच्या खोलीत जायचा मला संकोच वाटायचा. सासुरवाशिणीला आपल्याला काय वाटतंय यापेक्षा कोण काय म्हणेल याचा धाक फार मोठा असतो. पुण्याला आल्यावर माझा मोकळेपणा कमी कमी होत गेला. कामंही खूप वाढली. भेटायला येणाऱ्या माणसांचं जाणं-येणं वाढलं.

पुण्याला आल्यानंतर सगळ्यात महत्त्वाचा प्रश्न होता, निष्णात डॉक्टरांच्या हाती यांची केस सोपविणं. पुण्याला येऊन आता आम्हांला आठ-दहा दिवस झाले. डॉ. पी. बी. जोशी (माझे मामा) एक दिवस पुण्यातील एका प्रतिष्ठित अस्थिरोगतज्ज्ञ डॉक्टरांना घेऊन घरी आले. डॉ.जी.एस्.कुलकर्णी यांनी पुण्यातील डॉक्टरांसाठी पत्र व इतर आवश्यक गोष्टींची माहिती लिहून दिली होती. अपघातापासूनचे सर्व एक्स-रे, ऑपरेशन्सचा तपशील यावरून पुण्याच्या नामवंत डॉक्टरांनी एक नजर टाकली. डॉ. पी. बी. जोशी आतापर्यंतच्या यांच्या प्रवासातील एक चांगले माहितगार होते. त्यांनीही नामवंत डॉक्टरांना बरीच माहिती दिली होती. या सगळ्या शिदोरीच्या जोरावर डॉक्टरांनी ह्यांची परीक्षा घ्यायला सुरुवात केली. ज्या परीक्षेचा ह्यांना शारीरिक व मानसिक खूप त्रास झाला. जो त्रास फक्त मला एकटीला, काही प्रमाणात डॉ. जोशींना समजला.

पुण्याच्या त्या नामांकित डॉक्टरांचा अनुभव फारसा सुखकारक नव्हता. कदाचित अर्धवट केस हाती घेण्यात त्यांना रस नसेल. यांच्या दृष्टीनं नवा गडी नवं राज्य... हा खेळ त्यांना नको होता. अजून खूप दिवस डॉक्टरांची गरज पडणार हे सत्य समजत होतं. मन मिरजेच्या डॉक्टरांकडे ओढ घेत होतं. पण कटू वास्तवाला सामोरं जाण्याखेरीज काही इलाज नव्हता. रोजच्या रोज डॉक्टरांची गरज नव्हती. पण वेळोवेळी डॉक्टरांच्या सल्ल्याची मात्र गरज पडणार होती. डॉक्टर कुठला ते ठरवायला हवं होतं. त्यामुळे डॉ. जोशींनी त्या डॉक्टरांना आणलं होतं तेच नाव नक्की केलं. अधूनमधून मिरजेला डॉ. जी. एस्. कुलकर्णी यांच्याशी संपर्क ठेवायचा असं ठरवलं आणि आम्ही निर्धास्त झालो. डॉक्टरांनीही मिरजेहून निघताना आम्हाला आपणहून सांगितलं होतं की पुण्याला येईन तेव्हा तुम्हाला नक्की भेटून जाईन.

पुण्याला आल्यावर खूप गोष्टीत बदल वाटला. रोज संध्याकाळी माई-भाऊ म्हणजे माझे आई-वडील यायला लागले. यायचं, यांच्या तब्येतीची चौकशी करायची, जरा वेळ बसायचं आणि घरी परत जायचं. बाकी भेटायला येणाऱ्या नातेवाईकांची, सुहृदांची वर्दळ वाढली. प्रत्येकाला अपघात कसा झाला ते समजून घ्यायचं असायचं आणि हे फारसे सांगायला उत्सुक नसायचे. हे सगळ्यापासून लांब जायला बघत होते आणि सगळे त्याच विषयावर बोलायला उत्सुक असायचे. कधी कधी भेटायला येणाऱ्यांची गर्दी इतकी व्हायची की हे थकून जायचे. येणारा प्रत्येकजण स्वतःच्या सोयीनुसार यायचा. ती वेळ पेशंटची जेवायची, झोपायची, व्यायामाची आहे याचा विचार करायची त्यांना गरज वाटायची नाही. मिरजेला हॉस्पिटलमध्ये अनेक मित्र येऊन भेटून गेले. परत येतो असं सांगून व्यापांमुळे त्यांना परत येता आलं नव्हतं. आम्ही पुण्याला आल्याचं त्यांना समजलं होतं. त्यामुळे हे मित्रमंडळींची मनापासून वाट बघायचे. पण कुणीही फारसं भेटायला येऊ शकलं नाही. प्रत्येकाची न येण्याची कारणं निरनिराळी असणार. पण जे मिरजेला हॉस्पिटलमध्ये येऊन भेटून गेले, त्यांनी पुण्यातल्या पुण्यात भेटायला का येऊ नये हे आजपर्यंत न सुटलेलं कोडं आहे. दहा-दहा वर्षे रोज भेटणाऱ्या मित्रांची मैत्रीतली गुंतवणूक एवढी कमी असते? अनेक मित्रांना फिरायला, गावाला जाताना हे नित्य बरोबर लागायचे. त्या मित्रांनी अपघात झाला म्हणून इतक्या लवकर पान काढून फेकून दिलं. मैत्री इतकी वरवरची असते. आपल्या गळ्यात जबाबदारीची माळ नको पडायला... या भितीनं त्यातले काही न आल्याचं समजलं आणि खूप वाईट वाटलं. 'असतील शितं तर जमतील भुतं' याचा अनुभव आला.

वास्तविक ह्यांचा अति मानी स्वभाव खूप वर्षांच्या सहवासामुळे त्या मित्रांना चांगला माहीत होता. तरी असं का... या गोष्टीचा सुरुवातीच्या काळात ह्यांना खूप मनस्ताप झाला. पण नंतर त्यांनी आयुष्यातून त्या मित्रांकडे पाठ फिरवली ती आजपर्यंत! संकटकाळी आपलं कुणी नसतं हा अनुभव घेतला. मैत्रीवरचा विश्वास उडाला. मैत्री हे खातं काही अपवाद वगळता बंद करून टाकलं.

पुण्याला आल्यानंतरचा एक आयुष्यभर स्मरणात राहिल असा आमचा अनुभव सांगावासा वाटतो. तो ह्यांच्याच शब्दात जास्त परिणामकारक वाटेल.

‘पुण्याला आल्यावर डॉक्टरांकडे जायची वेळ आली तर श्याम, दिलीप, रवी, प्रभाकर मदतीला असायचे. त्यामुळे अॅब्युलन्सची गरज पडायची नाही. अॅब्युलन्समधून जाणं मला अति त्रासदायक वाटायचं. दोघा-चौघांनी उचलून स्ट्रेचरवर ठेवायचं म्हणजे मला जिवंतपणी तिरडीवर ठेवल्यासारखं वाटायचं. सांगलीला आरती एकटीच असल्यामुळे अॅब्युलन्समधून जावं लागायचं. पण पुण्याला आल्यावर माझ्या भावांमुळे बाहेर जाणं अगदी सोपं होऊन गेलं. आमच्या मिरजेच्या डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार Disability Certificate ची गरज लागली तर ते आपल्याजवळ असणं अत्यावश्यक होतं. माझ्या स्वभाव धर्मानुसार ते मी आयुष्यात कधीही वापरलं नाही. कारण त्याचा फायदा उठवणं हे मला पटणार नव्हतं.

‘एकदा मला ससूनमध्ये Disability Certificate आणायला जायची वेळ आली. खरं म्हणजे मला त्या काळात बाहेर जाणं नको वाटायचं. हातात कुबड्या, प्रकृती ढासळलेली, कुणाच्या तरी खांद्यावर आपलं ओझं टाकायचं या सगळ्या गोष्टी त्रासदायक वाटायच्या. मिंधेपणाचा वीट आला होता. सगळेजण प्रेमानं सहकार्य करीत होते. तरी मला सगळ्या गोष्टी अपमानारूपद वाटायच्या. स्वभावाला, आवडी-निवडीला मुरड घालून मी श्याम, दिलीप व आरतीबरोबर ससूनमध्ये गेलो. Disability certificate घेण्यासाठी ज्या अस्थिरोगतज्ज्ञ डॉक्टरांकडे जायचं होतं, त्या डॉक्टरांचा अनुभव फारसा चांगला नव्हता. तरी जुना अनुभव विसरून त्यांच्याकडे जाऊन धडकलो. ऑर्थोपेडिक ओ.पी.डी.मध्ये तपासणी टेबलापर्यंत श्याम व दिलीप यांच्या खांद्यावर लटकून गेलो. मी टेबलाकडे पाठ करून उभा राहिलो. ते टेबल ३। ते ४ फूट उंच होतं. मला एकट्याला त्या टेबलावर चढून बसणं शक्य नव्हतं. माझ्या उजव्या पायात ताकद नव्हती. आरतीने माझा पाय धरला व श्याम-दिलीपच्या खांद्यावर हात टाकून मी टेबलावर चढायला लागलो. तेवढ्यात डॉक्टर आले. ते गरजले... ‘तुम्ही सगळे बाजूला व्हा. पेशंटला

त्याचं त्याला टेबलावर चढू दे.'

दिलीप बाजूला झाला. आरतीनं डॉक्टरांना माझ्या पायाची अवस्था सांगितली. पण डॉक्टर आरतीचं म्हणणं ऐकून घ्यायला तयार नव्हते. 'ज्यांच्याकडे कुणीच मदतीला नसतं ते पेशंट काय करतात? तुम्ही पेशंटला परावलंबी करताय. बाजूला व्हा.' डॉक्टरांच्या सांगण्यानुसार आरती नाईलाजानं बाजूला उभी राहिली, पण श्याम मात्र तसाच उभा होता. मला मदत करत तो म्हणाला, 'अरुण, तू हळुहळू वर चढ. मी आहे तुझ्याजवळ.' डॉक्टर श्यामवर ओरडले. तुम्ही आधी बाजूला व्हा. पेशंट माझ्या ताब्यात आहे. मी बघतो काय करायचं ते. तरी श्याम बाजूला व्हायला तयार नव्हता. त्याला माझी काळजी वाटत होती. डॉक्टर त्याच्या अंगावर परत एकदा ओरडले. मला टेन्शन आलं. श्याम माझ्याशिवाय कुणाचंही ऐकणार नाही हे ओळखून मी त्याला बाजूला व्हायला सांगितलं.

अखेरीस श्याम बाजूला जाऊन उभा राहिला. तो रागारागाने डॉक्टरांकडे बघत होता. त्याच्या डोळ्यांत रक्त उतरलं होतं. श्यामचा स्वभाव, त्याचा राग मला माहीत होता. प्रसंगी मारामारी होण्याची शक्यता. म्हणून मी श्यामला शांत करत होतो. दोन्ही हात टेबलावर ठेवून मी चढायचा प्रयत्न करत होतो. पण माझ्या हातात तेवढी ताकद नव्हती. पूर्वी व्यायाम करताना माझ्या वजनाचा जोडीदार पाठीवर बसवून मी जोर मारायचो. पण आता मला माझं अशक्त झालेलं शरीरसुद्धा उचलता येत नव्हतं. उडी मारून टेबलावर चढणं तर शक्यच नव्हतं. तरी मी निकराचा प्रयत्न करत होतो. मला ८-१० इंच वर जायचं होतं. हळुहळू मी वर सरकत होतो. पण सरकताना दुखावलेल्या पायाची मागची बाजू टेबलाच्या कडांवर घासली जात होती. तेथेच पायाला जखमा होत्या. सरकताना जखमांवरचं बँडेज सुटलं. जखमांतून रक्त यायला लागलं. भयानक वेदना होत होत्या. डॉक्टर सारं काही बघत होते. आरतीला दर क्षणाला मदतीला यावंसं वाटत होतं. अखेर घामाघूम झालेला मी एकदाचा टेबलावर चढलो. पार थकून गेलो होतो. टाचेच्या जखमेपासून हिपवरील जखमेपर्यंत सगळ्या जखमा चिघळल्या. त्याच अवस्थेत डॉक्टरांनी मला तपासलं आणि जायला सांगितलं. माझं लक्ष श्यामकडे होतं. तो एकटक डॉक्टरांकडे बघत होता. डॉक्टरांनी जर श्यामकडे बघितलं असतं तर ते जळून गेले असते. परिस्थिती हाताबाहेर जाऊ नये असं मनोमन वाटत होतं. हातात सर्टिफिकेट पडणं आवश्यक होतं.

डॉक्टरांचं पेशंटशी वागणं माणुसकीला सोडून असतं याचा यापूर्वी कधी अनुभव नव्हता. तपासताना त्यांनी माझी अघोरी परीक्षा घेतल्याचं मी आजही विसरू

शकत नाही. तपासणी करताना त्यांनी मला माझा उजवा पाय वर उचलायला सांगितला. मला माझा पाय वर उचलता येत नव्हता. सवयीनं आरती मदतीसाठी धावली. तोपर्यंत डॉक्टरांनी माझा पाय धरून ४५ अंशांपेक्षा जास्त वर उचलला आणि एकदम सोडून दिला. मला हे सारं अगदी अनपेक्षित होतं. असं होणार हे माहिती असतं तरी माझा पाय मी कंट्रोल करू शकलो नसतो. पण शेजारी उभ्या असलेल्या आरतीनं पाय धरला असता आणि सावकाश टेबलावर ठेवला असता. टेबलावर आपटल्या गेलेल्या पायाच्या वेदना सहन करण्यापलीकडे मी काही करू शकत नव्हतो. पायाच्या वेदनेपेक्षा मला माझ्या अगतिकतेच्या वेदना असह्य होत होत्या.

डॉक्टरांनी मला उजवा पाय गुडघ्यात वाकवायला सांगितला, पण पाय गुडघ्यात वाकत नव्हता. मग डॉक्टरांनी मला डाव्या कुशीवर झोपायला सांगितलं. प्रयत्न करूनही मला तसं झोपता येईना. अर्धवट स्थितीत मी डाव्या कुशीवर वळलेला असताना त्यांनी माझा उजवा पाय वर उचलला व तसाच सोडून दिला, परत एकदा माझा जायबंदी पाय टेबलावर जोरात आपटला. नडगीच्या मोडलेल्या हाडांजवळ जोरात कळ आली. ती कळ मेंदूपर्यंत जाऊन पोहोचली. मेंदूला झिणझिण्या आल्या. मला समजेना की डॉक्टर माझ्या जीवघेण्या वेदनांची परीक्षा बघत आहेत का दुखावलेल्या पायाची? माझ्या वेदनांपेक्षा माझा राग बोलणार असं मला वाटू लागलं, पण मी राग आवरला. श्यामचं अस्वस्थपण वाढत होतं. एव्हाना डॉक्टरांची अघोरी तपासणी संपली. त्यांनी माझं मला टेबलावरून खाली उतरायला सांगितलं. सर्कस करत, वेदना, पायाचे हाल सोसत मी खाली उतरलो आणि डॉक्टर निघून गेले. पेशंटच्या मनाचा विचार न करणारे डॉक्टर आधी माणूस असतात किंबहुना माणूसच हवेत हे डॉक्टरांना सांगायला हवं होतं असं वाटून आम्ही निघालो. टॅक्सीत बसलो. आरती एकटीच सर्टिफिकेट घेण्यासाठी थांबली. तासाभराने तिच्या हातात ते आलं. तिचा जीव भांड्यात पडला. ती टॅक्सीत बसली आणि आम्ही घरी आलो.'

ह्यांचं पाय दुखणं या तपासणीनंतर सात दिवस बोलत होतं. पुढे महिनाभरात असं लक्षात आलं की फीमरमध्ये जो नेल घातला आहे, तो शरीराला पूरक नाही. त्यामुळे पस थांबत नाही. पसमुळे ताप येतो, जखमा बऱ्या होत नाहीत, अशक्तपणा कमी होत नाही. लवकरात लवकर नेल काढून टाकला पाहिजे. म्हणजे परत ऑपरेशन आलं. आम्ही उरवलं की ऑपरेशन पुण्यात करायचं नाही. तर त्यासाठी मिरजेला जायचं. घरच्यांना आमचं मत अजिबात मान्य नव्हतं. पण आम्ही

पुण्यातील डॉक्टरांकडून ऑपरेशन करून घ्यायला तयार नव्हतो. आमची श्रद्धा डॉ. जी. एस्. कुलकर्णी यांच्याकडे धाव घेत होती. पुण्याच्या डॉक्टरांचा कटू अनुभव गाठीशी होता. आमच्या श्रद्धेचा जय झाला. आम्ही दोघं व दिलीप ऑपरेशनसाठी मिरजेला गेलो. पहिल्यांदाच ऑपरेशनच्या वेळी आमच्याबरोबर कुणीतरी होतं.

आम्ही मिरजेला गेलो त्याच्या दुसऱ्या दिवशी ऑपरेशन झालं. डॉक्टरांच्या मते ऑपरेशन उत्तम झालं. नेल काढला. जादूची कांडी फिरविल्यासारखा पस लगेच थांबणार नाही हे माहित होतं; पण नेल काढून टाकल्यानंतर हळुहळू का होईना पस थांबण्याची प्रक्रिया सुरू होईल हे नवं स्वप्न उरी बाळगून तीन आठवड्यांच्या आत आम्ही पुण्याला परत आलो. येण्याजाण्याच्या प्रवासाचा थोडा त्रास झाला पण बदल झाल्यामुळे नवा उत्साह आला. पॅरोलवर सुटका झालेल्या कैद्याला माहित असतं की मुदत संपल्यावर परत चार भिंतीत बंदिस्त व्हायचं आहे. तरी बदल मनाला आनंद देणारा असतो. तशी ह्यांची मानसिक अवस्था झाली.

मिरजेहून निघताना डॉक्टरांनी यांना बजावलं होतं की, आता तुमचा खरा प्रगतीचा प्रवास सुरू झाला आहे. अंगात खूप शक्ती हवी. त्यामुळे खाणं खूप वाढवायला हवं. पस थांबला की हळुहळू जखमा बऱ्या होतील, ताप येणं थांबेल, तबबेत सुधारेल. व्यायामाला हळुहळू सुरुवात करा. महिन्या-दोन महिन्यांत बाहेर पडायला सुरुवात करा.

डॉक्टरांच्या या आश्वासनामुळे नवा हुरूप आला. खूप बरं वाटलं होतं. पण त्यावेळी मला डॉक्टरांनी पूर्वी जाणीव करून दिलेल्या एका गोष्टीची आठवण झाली. तेव्हा डॉक्टरांनी मला सांगितलं होतं की, दातारांच्यात कितीही सुधारणा झाली तरी आयुष्यभर चालताना त्यांना कशाचा तरी आधार घ्यावा लागेल. खरंतर तो स्वतःच्या पायावर उभा राहिल का नाही याची मला अजून शंका वाटते आहे. त्यामुळे तुझी धडपड, धावपळ आयुष्यभरासाठी आहे ही मनाशी खूणगाठ बांधून ठेव. माझं माणूस वाचलं हे माझं समाधान आयुष्यभरासाठी आहे या भांडवलावर मी वाटेल ती गोष्ट करायला तयार होते. ही माझी मला झालेली ओळख कधी विसरली जाणार नाही असा शब्द मी तेव्हा डॉक्टरांना दिला होता. या शब्दाचं आयुष्यभर स्मरण ठेवून, त्या स्मरणानुसार कृती करण्याचं मानसिक, शारीरिक सामर्थ्य माझ्या ज्ञानेश्वर माऊलीनं मला द्यावं ही माझी अंतरंगीची प्रार्थना! या नित्याच्या प्रार्थनेमुळे माझं मन एकाग्र होतं. एकाग्र मनाला प्रेमानं स्वकर्तव्य

पार पाडण्याची ऊर्मी मिळते. माझ्या माऊलीच्या व बजरंगाच्या आश्वासक सोबतीमुळे आमचा खडतर प्रवास सोपा वाटला. माऊलीवरची श्रद्धा हा माझ्या सहजीवनाचा कणा आहे.

नेल काढल्यामुळे पस थांबणार हे गणित मनात घर करून बसलं. प्रगतीचा प्रवास आता खऱ्या अर्थाने सुरू होणार याची खात्री वाटायला लागली. वर्षभर भगवंतांनी आम्हां दोघांकडून एकाच ध्येयासाठी जणू साधना करवून घेतली, त्याला फळ यायची वेळ आली. पण नियतीला ही प्रगती मान्य नव्हती. त्यामुळे परत तीन महिने यांना प्लॅस्टर घालून झोपून राहाण्याची कठोर शिक्षा भोगावी लागली.

प्रगतीचा प्रवास सुरू झाल्यानंतर परत अधोगतीचा अनुभव स्वीकारणं जरा अवघड गेलं, पण मान्य करण्याशिवाय इलाज नव्हता. त्याचं झालं असं — स्नायूंची ताकद वाढविण्यासाठी, सांध्याची लवचिकता येण्यासाठी डॉक्टरांनी व्यायाम करायचा सल्ला दिला होता. घोट्याजवळ वाळूच्या पिशव्या बांधून दिवसातून तीन-चार वेळा पाय गुडघ्यात वाकविण्याचा सराव करायला सांगितला होता. हे मनापासून नियमित व्यायाम करायचे. एक दिवस गुडघ्यासाठी व्यायाम करत होते. मी शेजारी उभी होते. नडगीवर दाब देऊन पाय जास्तीत जास्त वाकविण्याचा हे प्रयत्न करत होते. मी माझ्या स्वभावानुसार सारखी म्हणत होते की फार दाब देऊ नका. ह्यांच्या दृष्टीने हे अत्यंत काळजीपूर्वक सारं काही करत होते. पाय गुडघ्यात वाकल्याशिवाय नीट उठता-बसता येत नाही. त्यामुळे निकराचे प्रयत्न करायला हवेत. आता ह्यांना घरात बसून सारखं झोपून खूप कंटाळा आला होता. स्वावलंबनाचा ध्यास मनाला लागला होता. गुडघ्याचं लॉक सुटणं महत्त्वाचं होतं. त्यासाठी त्यांचे प्रयत्न चालू होते. प्रयत्नांच्या या प्रवासात मांडीचं हाड मोडण्याचा प्रसंग आला. ह्यांचा व्यायाम चालू होता. तेवढ्यात कडू कडू असा आवाज आला. आनंदाने यांच्या तोंडून शब्द बाहेर आले, 'आरती, अग माझ्या गुडघ्याचं लॉक सुटलं बघ. माझा पाय गुडघ्यात वाकला.' मी बघितलं... पण मला निराळीच शंका आली. पाय गुडघ्यात वाकत नव्हता, तर तो मांडीतून वाकत होता. ह्यांनी वाकणाऱ्या पायाचं निरीक्षण केलं आणि वस्तुस्थिती लक्षात आली. त्यांचा चेहरा एकदम बदलला. मी घाबरले. एका क्षणात मनात असंख्य विचार चमकून गेले. त्यांना कुबड्या दिल्या. उभे राहिले तर लटपटत होते. कसेबसे खोलीत कॉटपर्यंत गेले आणि गादीवर आडवे झाले. पाय खूप दुखत होता. थोडंसं पाणी प्यायले. त्यांना म्हटलं तुम्ही शांत पडून राहाणार असलात तर

मी दुकानात जाऊन डॉक्टरांना फोन करून येते. तर कळवळून म्हणाले, 'आरती, नको ग डॉक्टरांना बोलावूस. परत ऑपरेशन, परत प्लॅस्टर, परत झोपून राहाण्याची शिक्षा. मला नाही सहन होणार तो त्रास. वीट आलायू सगळ्याचा. नको डॉक्टर. काय व्हायचं असेल ते होऊ दे.'

त्यांची मानसिकता समजत होती, पण पटत नव्हती. जी मोडतोड झाली आहे त्यावर इलाज करायलाच हवा. कंटाळा येऊन काय उपयोग? 'आलिया भोगासी असावे सादर.' जरा वेळ त्यांच्याजवळ बसले. समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला आणि डॉक्टरांना फोन करण्यासाठी बाहेर पडले. मलाही सगळ्याचं उसनं अवसान आणावं लागत होतं. यांना शारीरिक यातना सहन करणं जेवढं अवघड होतं, तेवढं नाही तरी त्यांच्या यातना बघणं मला पण खूप त्रासदायक वाटत होतं. डॉ. जोशी म्हणजे माझे मामा यांना फोन केला. मला जे समजलं होतं ते सारं सांगितलं. त्यावरून त्यांनी खात्रीनं सांगितलं की मांडीचं हाड मोडलं आहे. ॲब्युलन्स बोलव. बाजीराव रोडला हॉस्पिटलमध्ये जा. उशीर करू नका. डॉक्टरांना फोन करून येतोय असं सांग. लगेच ॲब्युलन्स बोलावली. बाजीराव रोडवरील हॉस्पिटलमध्ये डॉक्टरांना येत असल्याचं कळवलं आणि घाईघाईनं घरी परत आले. ह्यांना सगळं सांगितलं. ॲब्युलन्सचं नाव काढल्याबरोबर हे चिडले. त्यांना शांत केलं आणि आम्ही हॉस्पिटलमध्ये गेलो. एवढ्या गडबडीत दोन-तीन दिवस हॉस्पिटलमध्ये राहावं लागेल हे लक्षात आल्यामुळे तयारीनिशी गेले, कारण आता अनुभव गाठीशी होता. हे वरकरणी शांत दिसत होते पण भयंकर अस्वस्थ होते. शारीरिक यातनांपेक्षा परत प्लॅस्टर हा त्रास सहन करणं त्यांना अवघड जात होतं. तासाभरात डॉक्टरांनी प्लॅस्टर घातलं. दोन दिवस आम्ही हॉस्पिटलमध्ये राहिलो आणि घरी परत आलो.

ह्यांच्या मांडीचं हाड परत मोडलं तो दिवस होता दसऱ्याचा. सीमोल्लंघन करण्याचा दिवस. २५ ऑक्टोबर म्हणजे माझा वाढदिवस. त्या दिवशी हे सारं घडलं याचं ह्यांना फार वाईट वाटलं. वाढदिवसाची भेट तर काही नाही उलट तीन महिने माझी सेवा करण्याची शिक्षा असं त्यांना वाटत होतं. माझ्या मनात तशी भावना नव्हती, पण त्यांची समजूत काढणं अवघड होतं. त्यांची मानसिकता मला समजत होती, त्यामुळे सारं काही ऐकून गप्प बसणं हा उपाय होता. अपघाताच्या वेळी यांनी दुःख, वेदना, झोपून राहाणं एका क्षणात मान्य केलं. त्यामुळे अवघड गोष्टी सोप्या झाल्या. मला खात्री होती आताही हे सारं मान्य करतील... कदाचित थोडा वेळ लागेल. तसंच झालं. दोन दिवसांत यांनी मन

स्थिर केलं. पूर्ण शांत झाले. तीन महिने झोपून राहाण्याची शिक्षा लवकर संपेल असं म्हणाले आणि आमच्या दोघांचं काम सोपं होऊन गेलं. रोजचा दिवस लवकर संपत नव्हता पण दोन महिने लवकर संपल्यासारखं वाटलं. परत वाचन सुरू केलं. 'दासबोध' ग्रंथ सोबतीला आला. दोन-तीन तास त्यात रमणं सुरू झालं. बरेचदा काय वाचलं हे नंतर लक्षात राहात नव्हतं. पण वाचताना ते आवडत होतं, कंटाळा येत नव्हता. वेदना, दुःख सोसायला त्या वाचनाची मदत होत होती.

काळ कोणासाठी थांबत नाही. जानेवारी महिना उजाडला. संक्रात जवळ आली. अडीच महिन्यांनंतर प्लॅस्टर काढलं तर चालेल हे डॉक्टरांचं म्हणणं आठवलं. मी डॉक्टरांना फोन केला. तर म्हणाले आठ-दहा दिवसांनी येतो मग ठरवू. हे आठ दिवस फार वाईट गेले. आता आपण लवकर प्लॅस्टरमुक्त होणार या आशेच्या वाटेवर एक नवं संकट उभं होतं. मांडीच्या आतल्या बाजूला, गुडघ्याखाली खूप वेदना व्हायला लागली. त्या भागाला प्लॅस्टर सहन होत नव्हतं. एकदम अंगात खूप ताप भरला. वेदना सहन करणं अशक्य होऊन बसलं. हे सारखे म्हणायला लागले 'ते प्लॅस्टर आता काढून फेकून घ्यायला हवं. आरती तू डॉक्टरांना फोन कर. त्यांना म्हणावं प्लॅस्टर फार आवळलं गेलंय, ते काढून टाका.'

मी डॉक्टरांना फोन केला तर म्हणाले, 'आठ दिवस त्रास सहन करा. मी येऊन काय करू?' ह्यांच्या पायाचा ठणका इतका वाढला होता की एक सेकंदही ते शांत राहू शकत नव्हते. त्यांच्या वेदना, अस्वस्थपण मी बघत होते, डॉक्टरांना रोज फोन करत होते, डॉक्टर येऊन जातो म्हणत होते पण येत नव्हते. काय करावं काही समजत नव्हतं. अखेरीस मी डॉक्टरांना निर्वाणीचा फोन केला. तुम्ही येणार नसाल तर मी दुसऱ्या डॉक्टरांना बोलविते. तेव्हा ते म्हणाले, 'दोन दिवस त्रास सहन करा... सहनशक्ती वाढवा... मी दोन दिवसांनी येतो.'

डॉक्टरांचा निरोप ह्यांना सांगायची माझ्यात हिंमत नव्हती. कितीही साखरेचं आवरण घालून त्यांना डॉक्टरांचा निरोप सांगायचा म्हटलं तरी भडका उडणार हे मला माहित होतं. त्यांना सहनशक्तीबद्दल कुणी उपदेश करणं हास्यास्पद ठरलं असतं. मिरजेचा हॉस्पिटलमधला एक प्रसंग आठवतो. एकदा रात्री त्यांना वेदना सहन होत नव्हत्या म्हणून मी रात्रपाळीच्या सिस्टरला म्हटलं की डॉक्टरांना निरोप सांगा. दातार बोलावत आहेत. ती म्हणाली, रात्रीचं डॉक्टरांना उठवलं की डॉक्टर चिडतात. मी म्हटलं, मी डॉक्टरांना बोलावून आणते. तेव्हा ती डॉक्टरांकडे गेली.

निरोप सांगितला. डॉक्टर नाईट ड्रेसमध्ये आमच्या खोलीत आले. ह्यांच्याकडून काय होतंय ते जाणून घेतलं. इंजेक्शन दिलं. पंधरा-वीस मिनिटं थांबले. त्यांच्या वेदनेला जरा उतार पडतोय असं बघितल्यावर जायला निघाले. जाताना मला बजावलं की, परत जेव्हा एवढा त्रास होतोय असं वाटेल तेव्हा मला हाक मारायचा संकोच करू नकोस. अरुण वेदना सहन होत नाही असं जेव्हा म्हणतो तेव्हा ती वेदना महाभयानक असली पाहिजे. अशावेळी दुर्लक्ष करणं चुकीचं आहे. मी येणं हे माझं कर्तव्य आहे. अपार सहनशक्ती असलेल्या ह्यांना, त्या वारंवार फोन करूनही न येणाऱ्या डॉक्टरांचा 'थोडं सहन करा,' हा निरोप मी सांगू शकत नव्हते. यांचं अस्वस्थपण ओळखून मी परत दुपारी चार वाजता डॉक्टरांना ताबडतोब या असा फोन केला. ते येतो म्हणाले. फोन करून घरी आले. डॉक्टर येत आहेत असं ह्यांना सांगितलं. थोडा वेळ डॉक्टरांची वाट बघितली. ते आले नाहीत. हे मला म्हणाले, 'आरती वाट्टेल ते कर आणि ते प्लॅस्टर तू कापायला लाग. तुला तरी माझं दुःखं समजतंय ना. गुडघ्याखाली भयानक वेदना होताहेत. सारख्या कळा येत आहेत. कळ मॅदूपर्यंत जातेय. ते प्लॅस्टर भयंकर टोचतंय. कुणी तरी करवतीनं माझा पाय कापतंय असं मला वाटतंय. आरती, कात्री, सुरी, चाकू घे हातात आणि माझं प्लॅस्टर तोडून टाक. मला उठता येत नाही म्हणून... नाहीतर मीच ते तोडून फेकून दिलं असतं.'

अखेरीस मी सुरीच्या साहाय्यानं प्लॅस्टर कापायला सुरुवात केली. अर्धा तास खटपट केल्यानंतर ते प्लॅस्टर थोडंसं कापलं गेलं, सैल पडलं आणि ह्यांना हायसं वाटलं. वेदना थोडी कमी झाली... तसे हे पण थोडे शांत झाले. माझे प्रयत्न चालू होते. मी घामाघूम झाले होते, तरी त्यांच्यासाठी प्रयत्न करत होते. माझ्या तासाभराच्या खटाटोपीला थोडंसं यश आलं.

तेवढ्यात डॉक्टर आले. नशीब प्लॅस्टर कापण्याच्या तयारीनं आले होते. बरोबर प्लॅस्टर कापण्याचं मशीन घेऊन आले. आमची धावपळ, ह्यांचा त्रास त्यांनी ओळखला आणि प्लॅस्टर कापायला लागले. ह्यांच्या डोळ्यातला राग त्यांच्या लक्षात आला. ते मनातल्या मनात घाबरले होते, पण वरकरणी काही दाखवत नव्हते. पंधरा-वीस मिनिटांत प्लॅस्टर निघालं. डॉक्टरांच्या लक्षात आलं की गुडघ्याच्या मागच्या बाजूला एक भलं मोठं गळू झालं आहे. तोच त्रास ह्यांना होत होता. गळवामुळे अंगात ताप होता. ह्यांचा संताप व डॉक्टरांचं घाबरणं यात कशाची तीव्रता जास्त होती ते समजत नव्हतं. मला वाटलं आता शाब्दिक लढाई जुंपणार, पण थोडक्यात निभावलं. स्वतःची चूक डॉक्टरांच्या लक्षात आल्यामुळे

ते फार वेळ न थांबता सटकले म्हणून बरं झालं.

ते गेल्यावर त्यांचा उद्धार झाला. ज्याला वेदना भोगायला लागते त्यानं गरळ ओकरणं साहजिक होतं. माझ्या मनात आलं की चार-पाच दिवसांपूर्वी मी डॉक्टरांना फोन केला तेव्हा आले असते तर अनर्थ टळला असता. मांडीचं मोडलेलं हाड जुळवलं की नाही या प्रश्नापेक्षा गळूचा प्रश्न मोठा होता. ते गळू खूप ठणकत होतं. त्याला तोंड नव्हतं. ते एवढं मोठं होतं की उशीवर पाय ठेवला तरी गादीला टेकत होतं. दोन उशांवर पाय ठेवल्यावर ते गादीला घासलं जायचं नाही, पण उशांवर पाय ठेवला की पायाला रग लागायची. नडगीवरील हाडं मोडलेल्या जागी प्रचंड दुखायचं. सतत उताणं झोपून पाठ, कंबर यांना रग लागायची. काहीच सहन होत नव्हतं. अपघातानंतर मी कधी त्यांना इतकं अस्वस्थ बघितलं नव्हतं.

दोन रात्री तीन दिवस फार वाईट गेले. अखेरीस ते गळू एकदाचं फुटलं. रक्त, पू यांनी अर्धी गादी चिकट झाली. सगळा निचरा झाला. यांना खूप हलकं वाटलं. अशक्तपणा खूप होता. ताप होताच. हालचाल फारशी करता येत नव्हती, पण खराब झालेली चादर बदलणं अत्यावश्यक होतं. चादर बदलणं म्हणजे एक सर्कस होती. अशा वेळी मला वाटायचं की मला चार हात हवेत, नाहीतर कुणीतरी मदतीला तरी हवं. हॉस्पिटलमध्ये जेव्हा ह्यांचा प्लॅस्टरचा पुतळा होता तेव्हा चादर बदलताना ब्रह्मांड आठवायचं, पण मदतीला सिस्टर असायची. आपल्या माणसात आपली गुंतवणूक असल्यामुळे, चादर बदलताना त्यांना त्रास होऊ नये या भावनेमुळे अशी कामं माझ्या मनाला त्रासदायक वाटायची. अशा वेळी हे म्हणायचे, आरती मला काही त्रास होत नाही. तुझ्या मदतीला मी आहे ना. माझ्या दोन्ही हातांना काहीच त्रास नाही. मी हात टेकून शरीर उचलतो म्हणजे तुझं काम सोपं होईल. खरंच त्यांची सहनशक्ती, जिद्द, उत्साह, समंजसपणा, शांतपणा यामुळेच खूप अवघड गोष्टीतला अवघडपणा कमी झाला. यांच्या या गुणांमुळे मी सेवा करू शकले. त्रास देणारा पेशंट असला की बरोबरच्या माणसाला कंटाळा येत असेल, चिडचिड होत असेल. माझा उत्साह त्यांनी टिकवला, वाढवला.

गळू फुटल्यानंतर ताप उतरला. हळूहळू अशक्तपणा कमी झाला. आठ दिवसांनी घरातल्या घरात कुबड्यांच्या मदतीने एखादी फेरी मारू लागले. स्वावलंबन सुरू झालं. त्या आनंदात डॉक्टरांवरचा राग विसरले. परत रुटिन सुरू झालं. प्रगतीचा मार्ग मोकळा झाला असं वाटत होतं तोपर्यंत परत गळवानं डोकं वर काढलं. परत त्याच जागी नारळाएवढं गळू झालं. परत तसाच त्रास.

अपघातावेळच्या जखमा, हाडं मोडणं या त्रासांपेक्षा हा गळवाचा ससेमिरा हात धुऊन मागे लागला. गळवाचा त्रास भयंकर होता. तो जाच सहन करणं अवघड जात होतं. दोन-तीन वेळा हा त्रास सहन केल्यावर चौथ्यांदा गळू झाल्यावर त्रासाच्या वळणावर डॉ. शरद चौधरी या देवमाणसाची भेट झाली. त्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये जाऊन गळू कापून दोन दिवस मुक्काम करून आम्ही घरी आलो. महिन्याभरातील त्या गळवांच्या जाचामुळे अशक्तपणा भरून निघत नव्हता. प्रगती राहिली बाजूला अधोगतीचा प्रवास काळजी करणारा वाटला. यांचा कमालीचा सोशिकपणा, शांतपणा बघणं त्रासदायक होत होतं. मी डॉक्टर जोशी यांच्याशी एकदा बोलावं असं ठरवलं. आम्ही दोघं डॉक्टर चौधरींशी बोललो. दीड वर्षं त्रास सहन करणाऱ्या माणसाची मानसिकता मी डॉक्टरांना सांगितली. मिरजेच्या डॉ. कुलकर्णी यांचा सल्ला घेतला. सगळ्यांनी गांभीर्याने परिस्थितीचा विचार केला.

दोन दिवसांनी डॉ. चौधरी व डॉ. जोशी सकाळी सकाळी घरी आले. येताना डॉ. चौधरी मनाशी काहीतरी ठरवून आले होते, निश्चय करून आले होते. डॉक्टरांचा तो निश्चय म्हणजे ह्यांच्यासाठी एक प्रकाशकिरण होता. प्रकाशकिरण नाही तर प्रकाशाची एक दिशा होती. डॉ. चौधरी म्हणाले, 'पेशंटला किती दिवस असं झोपवून ठेवायचं. हाडं कमकुवत आहेत म्हणून त्याला झोपवून ठेवणं हा मार्ग नाही. त्या पायावर वजन न घेता अरुणला आता चालवायला हवं. त्याला बाहेरची मोकळी हवा लागायला हवी. दीड वर्षं होऊन गेलं आपण त्याला झोपून राहाण्याची शिक्षा दिली आहे. मला हे सारं बघवत नाही, पटत नाही. आणखी काही दिवस हा तरुण माणूस असाच झोपून राहिला तर त्याच्या मनावर परिणाम होईल. आपण असं करू, अरुणला कॅलिपर देऊ. म्हणजे तो कितीही चालला तरी शरीराचं वजन पायावर येणार नाही. कॅलिपरचा थोडा त्रास होईल पण हिंडण्या-फिरण्याचा, बाहेर जाण्याचा खूप आनंद मिळेल. त्याला आनंदापासून लांब ठेवणं हा गुन्हा आहे.' डॉक्टर पोटतिडकीने बोलत होते.

डॉ. जोशी म्हणाले, 'आनंदाची गोष्ट आहे. ससूनमध्ये आजच कॅलिपरची ऑर्डर देऊ. तीन-चार दिवसांत कॅलिपर येईल. जावईबापू कॅलिपर घालून चालायला लागतील. चांगल्या गोष्टीला मुहूर्त कशाला?'

दोघा डॉक्टरांनी मनावर घेतलं. दुसऱ्या दिवशी ससूनमधून माणूस आला. त्यानं माप घेतलं. बूट करणारा माणूसही येऊन गेला. ह्यांचं नाजूक झालेलं पाऊल आता चामड्याच्या जड बूटात बंदिस्त होणार याचं दुःखं मानायचं का चालता

येणार याचा आनंद मानायचा? माप घेताना त्या पावलाला त्या माप घेणाऱ्याच्या हातांचा स्पर्श सहन होत नव्हता. वेदनेला दीड वर्षांचा इतिहास होता. आनंदाचा प्रवास सुरू झाला की वेदनेचा इतिहास पुसला जाणार हा आशावादी विचार उत्साह वाढवत होता. प्रगतीचा, स्वावलंबनाचा ध्यास लागलेल्या मनाला दिवसाही स्वावलंबनाची स्वप्न पडायची. आठवड्यात बूट, कॅलिपर इ. दागिने आले. ते दागिने अंगावर चढवताना खूप यातना झाल्या; पण जमिनीवर दोन्ही पाय टेकून उभं राहाणं, चालणं याचा स्वर्गीय आनंद अनुभवता आला. कॅलिपरची सवय व्हायला खूप वेळ लागला. कारण कॅलिपरची गोल रिंग, त्याच्या लोखंडी पट्ट्या, बूट यामध्ये पायाच्या जखमांची रांगोळी होती. कॅलिपरच्या आधाराने दोन्ही पाय टेकून हे घरच्या घरी खूप चालायला लागले. चालण्याचा आनंद काय व किती असतो ते दोन वर्षे झोपून राहिल्याशिवाय कसं समजणार? डॉक्टरांनी तर कॅलिपर घालून बाहेर जायलाही परवानगी दिली. जेवढे बाहेर जाल, हिंडाल तेवढे लवकर बरे व्हाल असा त्यांचा सल्ला होता. पण बाहेर जायचं कसं? रिश्कात बसणं शक्य नव्हतं. घरी चारचाकी गाडी नव्हती. चढउताराच्या या प्रवासात रोज रात्री आमच्या सोबतीला माझा दीर रवी झोपायला यायचा. त्याच्या येण्यानं मला खूप निर्धास्त वाटायचं. रात्री धावपळ करायची गरज पडली तर हक्काचं, प्रेमाचं कुणी तरी घरी आहे हा आधार रवीमुळे मिळाला. खूप सहजपणे व आनंदाने तो न चुकता किती तरी दिवस सोबतीला यायचा. रवी, श्याम यांच्या निरपेक्ष सहकार्याबद्दल लिहिणं केवळ अशक्य आहे. नित्य त्यांच्या ऋणात राहाणं म्हणजे नात्याला जागणं आहे.

कॅलिपरच्या साहाय्याने घरभर फिरू लागलेल्या जावयाला भेटायला माझे मोठे मामा-मामी आले. माझे मामा येरवडा जेलला सुपरिंटेंडेन्ट होते. आम्ही त्यांच्या प्रेमळ आग्रहाखातर त्यांच्या ब्रिटिशकालीन भव्य बंगल्यात महिना-दीड महिना बदल म्हणून गेलो. जाण्याचं मुख्य कारण असं होतं की त्याच्या बंगल्याच्या बाहेर ह्यांना फिरण्यासाठी खूप मोठी बाग, मोकळी जागा होती. झाडांभोवती बांधलेले पार होते. घरच्या माणसांशिवाय ह्यांना ओळखणारं कुणी नव्हतं. डॉक्टरांनी भरपूर हिंडा असं सांगितलं होतं. पण ज्या पुण्यात हे 'बिल्डर' म्हणून रुबावात हिंडले; तिथेच कुबड्या, कॅलिपर, काठी या दयनीय अवस्थेत हिंडायचं ही गोष्ट त्यांना मान्य नव्हती. फिरणं तर आवश्यक होतं. पुण्याला पावला पावलाला कुणीतरी भेटणार. प्रकृतीची चौकशी करणार. या चौकशीचा ह्यांच्या स्वभावाला आत्यंतिक मनस्ताप होणार. आपल्या स्वभावधर्मानुसार व शारीरिक मर्यादेनुसार त्यांनी स्वतःला इतकं बंदिस्त करून घेतलं होतं की त्या चौकटीबाहेर जायचं

नाही, भविष्यकाळात जाणार नाही हा त्यांचा बाणा होता. हा बाणा ही त्यांची जगण्याची शक्ती होती. तो बाणा चांगला की वाईट यापेक्षा तो त्यांचा बाणा होता हे सत्य आम्ही दोघांनी स्वीकारलं होतं.

फिरायचं आहे- पण आपल्या आळीत, पुण्यात फिरणार नाही. ही कोंडी फुटणार कधी-कशी या विचारात असतानाच येरवड्याला यायची सुवर्णसंधी मिळाली. सकाळ-संध्याकाळ मोकळ्या हवेत हे बागेत मनसोक्त फिरू लागले. दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे झोपायच्या खोलीत कमोडची सोय होती. आज या गोष्टींचं कुणालाच अप्रूप वाटणार नाही; पण चाळीस वर्षांपूर्वी ही सोय असणं आणि या सोयीमुळे यांना पूर्ण स्वावलंबनाचा आनंद मिळणं महत्त्वाचं होतं. वातावरणातला बदल व या सुखसोयी यामुळे महिन्या-दीड महिन्यात त्यांची खूप प्रगती झाली. माहेरपण झालं, मोकळं वाटलं, आत्मविश्वास वाढला. स्वावलंबनामुळे नोकरी-व्यवसायाचे विचार मनात गर्दी करायला लागले. हे दिवस आता फार लांब नाहीत असा दिलासा मिळाला. प्रगतीचा मार्ग खुला झाला. वेदनेशिवाय आपण काही वेगळा विचार करू शकतो याचा शोध लागला. येरवड्याला जाताना पेशंट म्हणून गेलो, पण पुण्याच्या घरी परत येताना स्वतःची एक नवी ओळख घेऊन परत आलो. येरवड्याच्या मामाच्या घराच्या वास्तव्यात आम्हां दोघांनाही मानसिक, कौटुंबिक, शारीरिक सर्व आघाड्यांवर सुखावह बदल झाला. ज्या बदलाची दीड-दोन वर्षांच्या ह्यांच्या तुरुंगवासानंतर नितांत गरज होती. स्वावलंबन, आनंद, विरंगुळा अशा वातावरणात मन उत्साही झालं.

या वास्तव्यातील दोन महत्त्वाचे प्रसंग कायमचे लक्षात राहिले. माझा मामेभाऊ शेखर तेव्हा शाळेत होता. (शेखर म्हणजे पुण्यनगरीतील बेहेरेज कॉमर्स क्लासेसचे सर्वेसर्वा... चंद्रशेखर बेहेरे) त्याच्या एका मित्राला कावीळ झाली होती. काविळीचं प्रमाण खूप जास्त होतं. फक्त डोळे नाही तर त्याचं शरीरही पिवळसर दिसायचं. मामा जेलचा अधिकारी होता. जेलमधील एका कैद्याला मंत्राने कावीळ उतरविण्याचं ज्ञान होतं किंवा त्याच्यात ती शक्ती होती. कैद्याला मामाच्या हॉलमध्ये आणलं. कावीळ झालेल्या मुलालाही मामाकडे आणलं. एक मोठी परात घेतली. त्या परातीत कावीळ झालेल्या मुलाचा हात चुना लावून चोळून चोळून धुवायला सांगितलं. कुणी तरी त्याच्या हातावर पाणी घालत होतं. त्याच्या हातावरून परातीत पडणाऱ्या पाण्याचा रंग पिवळसर दिसत होता. तो हात चोळून धुवत असताना तो कैदी काहीतरी मंत्र म्हणत होता. दोन-तीन दिवस असा प्रयोग केल्यावर त्या मुलाच्या काविळीचं प्रमाण खूप कमी झालं. हे सारं बघून आम्ही

अवाक् होऊन गेलो. मनात आलं, अशी शक्ती असणाऱ्या त्या आगळ्या-वेगळ्या माणसाच्या हातून असा काय गुन्हा घडला असेल की ज्यामुळे तो अनेक वर्षे जेलमध्ये बंदिस्त आहे?

दुसरा एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रसंग... एक दिवस मामाकडे डॉ. संवत्सर नावाचे एक सिद्धी प्राप्त झालेले सदगृहस्थ आले. दिसायला अगदी साधा माणूस. ते येणार म्हणून मामाने काही शारीरिक व्याधी असलेल्या स्नेही लोकांना बोलावले होते. मामा त्यांच्याजवळ ह्यांच्या अपघाताबद्दल बोलत होता. आलेल्या सर्व लोकांवर उपचार करून ते लोक घरी गेल्यावर ह्यांची व डॉ.संवत्सर यांची भेट झाली. त्यांनी ह्यांच्याकडून अपघातापासूनच्या सर्व घडामोडी, ऑपरेशन्स, सध्या होणारा त्रास, अपघातामुळे आलेली disability समजून घेतली. त्यावर विचार केला. ह्यांना म्हणाले, 'तुमचा घोटा, खुबा, गुडघा या सांध्यात स्टीफनेस आहे. त्यामुळे चालताना त्रास होतो. पाय वाकत नाही, वेदना तर आहेतच. कॅलपर कुबड्यांशिवाय चालता येत नाही. पायाची उंची कमी झाली आहे. पाऊल आतल्या बाजूला वळलं आहे त्यामुळे चालताना त्या पावलाला दुसऱ्या पायाची ठोकर बसण्याची शक्यता वाटते. तुमच्या या सर्व अडचणी एकदम बऱ्या होण्याची शक्यता कमी आहे. पण चालताना पाय आत्ता आहे त्यापेक्षा जास्त वाक्याला लागला, लॅम्पिंग थोडं कमी झालं तर तुम्हाला समाधान वाटेल का?' हे म्हणाले, 'जी सुधारणा होईल त्यात मी समाधानी आहे.' त्यांनी त्यांच्या उजव्या पायावर ह्यांना ह्यांचा उजवा (जायबंदी झालेला) पाय ठेवायला सांगितला. यांच्या पायात कॅलपरसाठी आवश्यक असलेला लेदरचा वजनी बूट होता. त्यामुळे त्यांच्यासकट संवत्सरांच्या पायावर आपला पाय ठेवायचा यांना खूप संकोच वाटला, पण त्यांच्या परत परत सांगण्यामुळे ह्यांना त्यांच्या पायावर आपला उजवा पाय ठेवावा लागला. ह्यांनी त्यांच्या पायावर पाय ठेवल्यावर ते म्हणाले की अंगातील सर्व शक्तीनुसार तुमचा पाय जोरात दाबा. परत संकोच वाटला. परत त्यांचा आग्रह. आग्रहानुसार ह्यांनी ताकद लावून पाय त्यांच्या पायावर दाबला आणि यांच्या त्या दुखऱ्या पायातून वीजेचा प्रवाह गेल्यासारखा यांना जाणवलं. काही क्षणात त्यांनी ह्यांना पाय बाजूला करून सुट्टे चालायला सांगितलं आणि हे झपाटल्यासारखे झपाझप, कशाच्याही आधाराशिवाय चालू लागले. चालताना आपल्याला अपघात झाला होता. पाय पूर्वीसारखा शक्तिमान नाही, आपल्या हातात कुबड्या, काठी काहीही नाही... या सगळ्या गोष्टी पूर्णपणे विसरून गेले. अगदी अपघातापूर्वी जसं चालायचे तसेच चालत सुटले. मला समजेना काय जादू झाली ते. क्षणभर

त्यांना डौलानं चालताना बघून आनंद झाला... पण दुसऱ्या क्षणी आधाराशिवाय चालताहेत... पडणार तर नाहीत ना... या काळजीनं मन हळवं झालं. काय होतंयू तेच समजेना. एका विलक्षण आनंदात, मंतरल्यासारखे हे उलटे फिरून संवत्सरांजवळ परत आले. खरंच, दुखऱ्या पायाचा त्यांना विसर पडला होता. मनात आलं, ह्यांची सहनशक्ती, सोसणं या तपश्चर्येला फळ आलं. पण हा चमत्कार काही तासांपुरताच टिकला. हळूहळू तो कमी कमी होत गेला आणि पूर्वीचे पाढे सुरू झाले. परत कधीच ते सद्गृहस्थ भेटले नाहीत. परत परत त्यांचा सहवास व ट्रीटमेंट मिळाली असती तर... पण जीवनाचं गणित इतकं सोपं नसतं हेच खरं! तसं असतं तर जीवन मिळमिळीत झालं असतं का? संघर्षाशिवाय जीवनात मजा नाही.

१९७५नंतर प्रगतीचा मार्ग दिसायला लागला. १९९५पर्यंत बहुतेक आघाड्यांवर आम्ही स्थिर झालो. १९७५नंतर जवळजवळ दहा वर्षं, अपघातानंतरचं दोन-अडीच वर्षांतील मागं जाणं भरून काढायला लागली, त्या अंधार कोठडीतले ताण विसरण्यात गेली. पुढच्या दहा वर्षांत आम्ही सर्वार्थानं स्वतंत्र झालो. मनासारखं दान पडायला लागलं. कार्यामुळे समाजात प्रतिष्ठा मिळू लागली. कार्याला खूप गती आली. कष्टाला यश मिळाल्याचा आनंद झाला. भविष्यात आणखी प्रगती करण्यासाठी आत्मविश्वास वाढला. सहजीवनाच्या एका आनंदाच्या, कृतार्थतेच्या वळणावर भविष्याचं स्वप्नरंजन सुरू झालं. स्वप्नरंजनाच्या या वळणावर परत ह्यांना दीड-दोन महिने सक्तीची विश्रांती घ्यावी लागली. घरातल्या घरात पाय घसरून पडल्यामुळे मांडीचं हाड तिसऱ्यांदा मोडलं. हा दीड-दोन महिन्यांचा काळ अपघातानंतरच्या दीड-दोन वर्षांच्या काळापेक्षा खूप सुखावह वाटला.

वीस वर्षांत आपल्या परिस्थितीत किती चांगला बदल झाला याची प्रचिती या काळात आली. या वीस वर्षांत गाठीशी अनुभवाचं शहाणपण होतं, आर्थिक स्वातंत्र्य होतं, जोडलेलं प्रेमाचं गोकुळ होतं. सकाळी ५॥-६ पासून रात्री १०॥-११ पर्यंत माणसांची ये-जा होती. एकटेपणा कधी वाटला नाही. दोन महिने घराच्या बाहेर न पडता मित्र-मैत्रिणी-विद्यार्थी यांच्या निरपेक्ष सहकार्यामुळे घरात कसलीही कमतरता भासली नाही. हाक न मारता धावून येणारी असंख्य माणसं होती. असंख्यांची आमच्यात प्रेमाची, आदराची गुंतवणूक होती. वीस वर्षांपूर्वी वय लहान होतं. कितीतरी गोष्टींचं अज्ञान होतं. पण एका अज्ञात शक्तीची सोबत असल्यामुळे ती लढाई सोपी करता आली...झाली. त्या पार्श्वभूमीवर आत्ताची

ही लढाई असंख्याच्या सहकार्यामुळे अगदी लुट्टुपुट्टूची वाटली.

या अपघाताचं कारण इतकं साधं होतं. १६ एप्रिलचा दिवस. माझ्या कॉलेजच्या सुट्टीचा पहिला दिवस. म्हणून मी पहाटे ५॥ ला टेकडीवर फिरायला गेले आणि हे आंधोळीला गेले. हे आंधोळ करत असताना फोन वाजला. इतक्या सकाळचा फोन कामाचा असणार म्हणून हे आंधोळ करता करता फोन घ्यायला खोलीत आले. पायाला साबण लावलेला होता. त्यामुळे फोनजवळ येण्यापूर्वीच पाय घसरला. तसेच उठले फोन घेतला, आंधोळ पूर्ण केली. आवरून जिमला जायला निघायचं अशा विचारात असताना एकदम पायातून कळा यायला लागल्या. उभं राहाता येईना. ६। वाजता मी घरी आले. ह्यांना झोपलेलं बघितलं. मला आश्चर्य वाटलं. काय झालं विचारल्यावर मला पडल्याचं समजलं. तासाभरात पाय सुजला. असं वाटलं, हाड मोडलं असणार. डॉक्टरांना फोन करायचा तर ह्यांनी मला फोन करू दिला नाही. आरती, मला फारसं काही झालेलं नाही. थोडा वेळ विश्रांती घेतली की बरं वाटेल. सकाळी दहा वाजेपर्यंत मी वाट बघितली. वेदना वाढल्या होत्या. जागचं हलता येत नव्हतं. तरी त्यांनी मला फोन करू दिला नाही. स्वयंपाक नाही, जेवण नाही. हे झोपले होते, मी त्यांच्या शेजारी बसून होते. मी फोन करते असा आग्रह धरल्यावर मला म्हणाले, 'डॉक्टरांकडे गेलं की परत ऑपरेशन, प्लॅस्टर. मला यातलं काही नको आहे. कुत्र्या, मांजरांचे पाय मोडतात. ती कुठे डॉक्टरांकडे जातात? नैसर्गिकरीत्या मोडलेली हाडं काही काळानंतर जुळतात. फार काय होईल मांडीचं हाड वाकडं जुळेल. मला चालेल वाकडं जुळलेलं. अजिबात डॉक्टरांकडे जायचं नाही.'

त्यांचं बोलणं मी ऐकून घेतलं. शांतपणे म्हटलं की, त्या कुत्र्या-मांजरांच्या वेदना, त्रास बघायला त्यांची बायको त्यांच्याजवळ नसते. मला तुमचा शारीरिक त्रास बघवत नाही. उपाययोजना करायलाच हवी. डॉक्टरांकडे जाण्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही. फार उशीर करून चालणार नाही. तरी त्यांचा नकार होता.

दुपारी आमचे फॅमिली डॉक्टर निगुडकर येऊन गेले. त्यांनी सांगितलं, लवकर अस्थिरोगतज्ज्ञांकडे जा. डॉ. चौधरींना तुमची केस माहिती आहे. ते योग्य सल्ला देतील. तो संपूर्ण दिवस तसाच गेला. रात्रभर पाय प्रचंड दुखत होता. सकाळी मात्र मी ह्यांच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून डॉ. चौधरींना वृत्तांत सांगितला. ते घरी आले ते अॅब्युलन्स घेऊनच. ताबडतोब हॉस्पिटलमध्ये गेलो. डॉ. चौधरींनी ऑपरेशन न करता केवळ ट्रॅक्शन देण्याचा निर्णय घेतला. एक दिवस हॉस्पिटलमध्ये राहिलो. घरी परत आलो. ह्यांच्या मनात जी भिती होती ती ऑपरेशनची, प्लॅस्टरची

वेळ आली नाही. मागच्या वेळेस व्यायाम करताना मांडीचं हाड मोडलं तेव्हाचा तीन महिन्यांचा त्रासदायक अनुभव आणि १९९५चा डॉ. चौधरींचा अनुभव यात जमीनअस्मानाचा फरक होता. तिसऱ्यांदा मांडीचं हाड एकाच ठिकाणी मोडल्यामुळे मनात थोडी साशंकता होती. पण दोन महिन्यांनंतर म्हणजे जून अखेरपासून हे स्वतः गाडी चालवत व्यायामशाळेत जाऊ लागले.

१९९५ चा अपघात काही बाबतीत ह्यांच्यासाठी वरदान ठरला. पूर्वी असंख्य वेळा ह्यांनी चालण्याचा व्यायाम करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण पायाने त्यांना चालण्यासाठी कधी प्रतिसाद दिला नव्हता. या अपघातापूर्वी वारंवार पायात क्रॅम्पस यायचे; पण या अपघातानंतर फिरण्याच्या व्यायामात ह्यांना यश आलं. पायात क्रॅम्पस येण्याचं प्रमाण खूप कमी झालं. चार पावलं चालता न येणारा त्यांचा पाय सात-आठ किलोमीटर चालायला लागला. चालण्याचा ह्यांना खूप फायदा झाला. पण या अपघातापासून जिमच्या आठ-दहा पायऱ्या चढताना ह्यांना कुणाच्या तरी खांद्यावर हात टाकायची गरज वाटू लागली, ती अगदी आजपर्यंत. डॉक्टरांनी शक्यतो जिना चढू नका अशी सूचना दिली. रोजच्या दैनंदिन जीवनात जिमच्या पायऱ्या सोडल्या तर सूचना पाळली जात होती. पण सज्जनगडावर समर्थांच्या समाधीच्या दर्शनाला जाताना मी डोलीत बसणार नाही हा अड्डास पाळून, त्यांनी गड चढण्याचा आनंद लुटला. रोजचा तास दीड-तासाचा वर्क आऊट, दोरीच्या उड्या, सूर्यनमस्कार घालताना डॉक्टरांनी दिलेल्या सूचनांचा सहज विसर पडतो, कारण नियमित व्यायामामुळे आपण उभे आहोत या गोष्टीचा त्यांना कधी विसर पडला नाही. 'व्यायाम प्रत्येकासाठी' व 'व्यायाम नाही तर जेवण नाही' या त्यांनीच तयार केलेल्या कायद्यांचं बंधन त्यांनी स्वतःवर घालून घेतलं आहे. या बंधनाआड कुठलीही गोष्ट येऊ द्यायची नाही हा स्वभाव. पर्वताएवढ्या वेदना सहन करणारा हा माणूस रोजच्या व्यायामात व्यत्यय आलेला सहन करू शकत नाही.

यांच्या सहनसिद्धीला म्हणजे सहन करण्याच्या तपश्चर्येला फळं येणार हा आशावाद नित्य मनात होता. आता हा आशावाद प्रत्यक्षात अनुभवाला यायला लागला. जखमांमधील पसने हॅराण केलं होतं. तो छळणारा, शारीरिक प्रगतीच्या आड येणारा शत्रू एक दिवस सोडून गेला. खरंच चमत्कार झाला. जखमांचा जीवघेणा जाच दोन वर्षांनी का होईना पसार झाला. ह्यांचा उत्साह वाढला. भूक वाढली. पदार्थांना चव लागायला लागली. हालचाली वाढल्यामुळे, शारीरिक प्रगतीमुळे स्वावलंबनाचा अलौलिक आनंद मिळू लागला. काही मोजक्या

गोष्टींसाठी मी लागायची. पण काही कारणांमुळे मी नसले तरी त्या गोष्टीसुद्धा वेळप्रसंगी आपण आपल्या करू शकू हा आत्मविश्वास त्यांना वाटू लागला. त्यामुळे मी बाहेर पडले तरी चालेल ही परिस्थिती आल्यानंतर, आता मी नोकरीचा, आर्थिक स्वावलंबनाचा विचार करू लागले. दोघंही अशी वेळ येण्याची वाट बघत होतो. तीन-चार तास मी घराबाहेर राहू शकेन याची खात्री पटली. घरासमोर कॉलेज असल्यामुळे मी विद्यापीठांच्या परीक्षेच्या काळात सुपरव्हिजनची कामं पत्करली. तीन तासांचा पेपर संपला की, कॅलिपर काढण्यासाठी घराकडे धाव घ्यायला लागायची. मनात असूनही कॅलिपर काढणं त्यांना शक्य व्हायचं नाही. बूट घालण्या-काढण्यासाठी हात पावलापर्यंत पोचायचा नाही. चार-पाच तासांपेक्षा अधिक वेळ कॅलिपर ठेवून चालायचं नाही. कॅलिपरच्या लोखंडी पड्ड्या पायाच्या जखमांवर यायच्या. पाऊल तर इतकं नाजूक होऊन बसलं होतं की, कॅलिपरसाठीचा चामड्याचा जड बूट पायाला टोचायचा. बुटामुळे पायाला जखमा व्हायच्या. टाचेच्या जखमेला बुटाचा स्पर्श सहन व्हायचा नाही. या सगळ्या त्रासांपेक्षा आपण कॅलिपरच्या साहाय्यानं घरात हिंडायला स्वावलंबी झालो आहोत हा आनंद त्रास सहन करायला मदत करायचा. दोन वर्षं झोपून राहिल्यामुळे या आनंदाची लज्जत जास्त वाटली.

कामानिमित्तानं घराबाहेर पडण्याची माझ्या मनाला सवय लागणं आवश्यक होतं. दोन वर्षं घरात बसण्याचा काळ खूप मोठा होता. ह्यांच्या भोवती अहोरात्र फिरणं एवढंच माझं विश्व होतं. एकाच व्यवधानाला मी वाहून घेतलं होतं. आता चांगली नोकरी मिळवणं हे माझं ध्येय होतं. मी एम्.ए. झाल्याबरोबर मला अध्यापनाची नोकरी मिळत होती. पण पीएच्.डी.चा अभ्यास एकमार्गी करता यावा म्हणून मी ती जबाबदारी स्वीकारली नव्हती. महत्त्वाचं कारण म्हणजे तेव्हा नोकरीचं महत्त्व जाणवलं नव्हतं. नोकरी करायचा स्वभाव नव्हता, गरज नव्हती, योग नव्हता. आता गरज आहे, गुणवत्ता आहे, इच्छा आहे तर नोकरी नक्की मिळेल याची खात्री वाटत होती. वडील संस्कृतचे प्राध्यापक असल्यामुळे लहानपणापासून त्यांच्या व्यासंगाचा, प्रामाणिकपणाचा मनावर कळत न कळत संस्कार झाला होता. शिक्षण क्षेत्रात मन रमेल असं वाटत होतं. त्यामुळे महाविद्यालयांमध्ये अर्ज देऊन ठेवले होते. ओळखी होत्या. मनाशी एक गोष्ट ठरवली होती. शिक्षणक्षेत्र मिळालं तर उत्तम; पण त्याचा अड्डाहास धरायचा नाही. कोणत्याही प्रकारच्या नोकरीत, कष्टात कमीपणा मानायचा नाही. प्रसंगी आपलं शिक्षण, गुणवत्ता विसरून नोकरीची संधी मिळाली तरी त्या संधीवर स्वार

व्हायचं. माझ्या दृष्टीने मी कुठे नोकरी करते यापेक्षा मी मिळवती झाले. परावलंबन संपलं ही गोष्ट महत्त्वाची होती. स्वावलंबनामुळे माझ्या मनाचा गेलेला मोकळेपणा परत येईल याची खात्री होती. दुसऱ्यावर अवलंबून राहाणं, दुसऱ्याच्या ओंजळीनं पाणी पिणं हा मिंधेपणा किती अपमानास्पद, आपलं खच्चीकरण करणारा आहे याचा खूप अनुभव गाठीशी असल्यामुळे माझ्या मनाला आता स्वावलंबनाची अत्यंतिक घाई झाली होती. स्वतःला विसरून, मान-अपमान गिळून दोन वर्षं जगले असले तरी तो काळ मला स्वावलंबनाने पुसून टाकायचा होता. त्या अवघड काळाची नावनिशाणी ठेवायची नव्हती. या मानसिकतेतून मी नोकरीसाठी प्रयत्न करत होते.

मधल्या काळात मी टायपिंग, शॉर्टहॅन्ड, प्रूफरीडिंग शिकले होते. वडिलांच्या ओळखीमुळे मी घरच्याघरी प्रूफ तपासण्याची कामं करायला लागले होते. भरतकाम, पेंटिंगची कला अवगत असल्यामुळे साड्या भरून देत होते. प्रत्येक कामातून आनंद व पैसा मिळवत होते. माझा नोकरीचा ध्यास ओळखून हे दै. सकाळमधल्या छोट्या-मोठ्या जाहिराती वाचून मला त्याबद्दल सांगायचे. मला नोकरी मिळण्यासाठी तेही प्रयत्नशील होते, कारण अपघातानंतर आलेल्या त्यांच्या शारीरिक मर्यादेनुसार त्यांना नोकरीसाठी बाहेर पडण्यासाठी अजून बराच काळ जाणार याची त्यांना जाण होती.

एक दिवस अति उत्साहानं त्यांनी मला एक जाहिरात वाचून दाखवली. 'एका सुशिक्षित, संस्कारित शिक्षिकेला आजारपणामुळे दुपारी चार ते सहा या वेळात जोडीदारीण हवी.' मला म्हणाले, आज दुपारी जाऊन भेटून तर ये. नंतर जायचं की नाही ते ठरविणं आपल्या हातात आहे. बाजीरावरोडचा पत्ता आहे. म्हणजे आपल्या घरापासून चालत जाता येईल. मी त्याच दिवशी जाऊन आले. मेजर ठोसर या एका प्रतिष्ठित माणसाची भेट झाली. त्यांची पत्नी पक्षाघाताने आजारी होती. त्यांना ज्ञानेश्वरी वाचून दाखविणं, त्यांच्याशी गप्पा मारणं यासाठी जोडीदारीण हवी होती. बाई मोठी रुबाबदार व मानाची वाटली. मेजर ठोसर यांनी माझी ओळख करून घेतली. वय, शिक्षण, घरचा पत्ता, सासर-माहेरची माहिती करून घेतली. मला म्हणाले की, आम्हाला एवढी शिकलेली मुलगी नको आहे, कारण तेवढा पगार देणं शक्य नाही. माझं मन जरा खट्टू झालं. मी घरी परत आले. हे वाट बघत होते. ह्यांना सगळा वृत्तांत सांगितला. पैसे कमी म्हणजे किती हे मी विचारलं नव्हतं. विचारायचं माझ्या लक्षातच आलं नव्हतं.

दुसऱ्या दिवशी मला मेजर ठोसर यांच्याकडून, 'आज दुपारी येऊन जा,'

असा निरोप आला. मला खूप आनंद झाला. दुपारी मी त्यांच्याकडे जायला निघाले तेव्हा ह्यांनी मला बजावलं... नीट सगळी चौकशी करून ये. रविवारी जमणार नाही असं सांगं. तुला आज बोलावलं आहे त्या अर्थी तुझी निवड झाली आहे. ह्यांच्या सूचना लक्षात ठेवून मी त्यांच्या घरी जाऊन पोचले. दोघंही माझी वाट बघत होते. मेजर म्हणाले, 'कधीपासून यायला जमेल? लवकरात लवकर यायला सुरुवात करा. रविवारी सुट्टी घ्या. सणावाराला आलात तर आवडेल... पण सुट्टी घेतली तरी हरकत नाही. महिना पंचवीस रुपये देऊ. यायचं, गप्पा मारायच्या, ज्ञानेश्वरी वाचायची. आपली वेळ झाली की जायचं. तुम्ही आल्यानंतर मला माझ्या कामांसाठी बाहेर जाता येईल. उद्यापासून आम्ही वाट बघतो तुमची.'

मला बोलायची त्यांनी संधी दिली नाही. घरी परत येताना मी मनाशी निश्चय केला की, ही संधी सोडायची नाही. ही नोकरी आयुष्यभरासाठी नाही. दुसरी शोधायची. नोकरीचा अनुभव नाही. बाहेर वावरायचं जरा शहाणपण येईपर्यंत अशा प्रतिष्ठित माणसांच्या सहवासात राहायला हवं. घरी आले. उत्साही मनानं ह्यांना सांगितलं की, उद्यापासून त्यांनी मला बोलावलं आहे. पंचवीस रुपये देणार आहेत. हे पटकन म्हणाले, म्हणजे रोज एक रुपयासुद्धा नाही. हे ऐकून मी नाराज झाले. मी म्हटलं, माणसं खूप चांगली आहेत. मला जावं असं वाटतं. दोन वर्षांत मी स्वतःची ओळख विसरून गेलीयू. बुद्धीला गंज चढलायू. माझी मानसिकता बदलण्यासाठी, कामासाठी रोज ठराविक वेळेला बाहेर पडण्याची सवय, शिस्त लागण्यासाठी ही संधी सोडू नये असं मनात आहे. पुढे खूप आवडती कामं करायची आहेत, कष्ट करायचे आहेत, त्याचा श्रीगणेशा श्री ज्ञानेश्वरीच्या वाचनानं होत असेल तर ते भाग्य आहे. तुम्ही नाही म्हणू नका.

ह्यांना माझं म्हणणं पटलं. दुसऱ्या दिवसापासून मी जायला सुरुवात केली.

दोन दिवस एकमेकींची ओळख, आवड-निवड समजण्यात गेली, नंतर मात्र श्री ज्ञानेश्वरीच्या वाचनाला सुरुवात केली. वाचनात माझं मन व श्रवणभक्तीत त्यांचं मन रमू लागलं. वेळ छान जायला लागला. सहवासानं मी त्या घरची सभासद होऊन गेले. मेजर ठोसर यांचं अनुभवविश्व समृद्ध होतं. कधीकधी ते त्यांचे अनुभव सांगायचे. पुण्यनगरीला पानशेतच्या पुराचा तडाखा बसला तेव्हा त्यांनी खूप कार्य केल्याचं माहीत होतं. आम्हा दोघांना व माझ्या आईवडिलांना मी त्यांच्या घरी जाते याचा आनंद व अभिमान वाटायचा. सगळ्या गोष्टी पैशांनी मिळत नाहीत. मोठ्या माणसांचा सहवास पैशापेक्षा मौल्यवान असतो.

एक दिवस मी ज्ञानेश्वरीचं वाचन करत असताना दारावरची बेल वाजली.

मेजरसाहेब घरी नसल्यामुळे मी दार उघडलं. माझ्या शाळेतल्या मैत्रिणीचे आईवडील आले होते. त्यांना मला बघून आश्चर्य वाटलं. आम्ही आत आलो. जरा गप्पा झाल्या. ठोसरबाईंनी मला आई-नानांसाठी चहा करायला सांगितलं. मी चहा केला. तोपर्यंत माझी जायची वेळ झाली. मी निघणार तर ठोसरबाई म्हणाल्या, जरा वेळ थांब. चहा पिऊन झाला की, कपबशा विसळून जा. मी हो म्हटलं. चहा पिऊन झाला. कपबशा आत घेऊन गेले, तर माझ्या पाठोपाठ आई आत आली. मला म्हणाली, तू जा मी आवरते सगळं. तरी मी सगळं आवरून निघाले. घरी आले. ह्यांना सुलभाचे आई-नाना भेटल्याचं, ठोसरबाई म्हणजे सुलभाची आत्या असल्याचं सांगितलं.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी नाना माझ्या घरी आले. बरोबर मेजर ठोसर होते. दोघांच्या येण्याचं मला आश्चर्य वाटलं, आनंद झाला. दोघांची ह्यांच्याशी ओळख करून दिली. ठोसरसाहेब म्हणाले, घर बघायला, तुझ्या घरच्यांना भेटायला आलो. ओळख झाली की बरं असतं. तेवढ्यात नाना म्हणाले, काल तुला ताईनं चहा करायला सांगितला, नंतरचं सगळं आवरायला सांगितलं. मला ती गोष्ट आवडली नाही. तू कोण आहेस ते मी दोघांना सांगितलं. ताई तुला परत अशी कामं सांगणार नाही. मेजर ठोसरानी नानांच्या म्हणण्याला दुजोरा दिला. आज ये, आम्ही वाट बघतोय, असं म्हणून दोघांही गेले. मेजरसाहेबांच्या मोठ्या मनाचं कौतुक वाटलं. ह्यांना यातलं काहीच माहीत नव्हतं. त्यांना ठोसरबाईंचं वागणं अजिबात आवडलं नाही. परत त्यांच्याकडे जाऊ नकोस म्हणाले. मला खात्री होती की, जरा राग शांत झाला की मला जा म्हणतील. त्याप्रमाणे मी दुपारी त्यांच्याकडे गेले आणि जातच राहिले.

महिन्याभरात ठोसरबाई बाहेर पडू लागल्या. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या गाडीतून चार ते सहा या वेळात मी बाहेर जाऊ लागले. ओळखी वाढल्या. त्यांच्या शेतावर जाऊन आले. एक दिवस ठोसरबाईंनी माझं व्याख्यान त्यांच्या मंडळात ठेवलं. ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास करून मी बोलू शकते. मंडळातील बायकांना ते आवडतं. ही माझी मला ओळख झाली ती केवळ ठोसरबाईंमुळे. त्यांचं हे ऋण आयुष्यभरासाठी आहे. ठोसर पती-पत्नींना माझ्या भावविश्वात खूप आदराचं स्थान आहे. मी कायमस्वरूपी त्यांच्याकडे जाणार नाही हे त्यांना व मला माहीत होतं.

त्यांच्याकडे जात असतानाच एक दिवस मला 'जिज्ञासा' या रात्र महाविद्यालयातून भेटायला या असा निरोप आला. बी.ए.ला साहित्यशास्त्र हा

विषय शिकविण्यासंबंधी विचारणा झाली. साहित्यशास्त्र म्हणजे आवडता विषय. एम.ए.ला मला त्या विषयात उत्तम गुण मिळाले होते. शिक्षणक्षेत्रात काम करायचं मनात होतं. बी.कॉम.चं मराठी शिकवायचं कामही होतं. 'जिज्ञासा'ची वेळ होती रात्री सात ते नऊ. ठोसरबाईकडेची वेळ संध्याकाळी चार ते सहा. मला एवढा वेळ बाहेर राहाणं शक्य नव्हतं. मी 'जिज्ञासा' महाविद्यालयात जायला लागल्यावर ठोसर पती-पत्नीकडे जाणं बंद करावं लागलं. कधीतरी येईन असं सांगून त्या पती-पत्नीचा निरोप घेतला. त्यांचं प्रेम, त्यांचे आशीर्वाद मला आयुष्यात उपयोगी पडले.

'जिज्ञासा' महाविद्यालयात अध्यापन करण्यात मी रमले. वाचन, अभ्यास, मनन, चिंतन यातून खूप आनंद मिळाला. नवीन ओळखी झाल्या. विद्यार्थ्यांच्यात मन रमू लागलं. 'जिज्ञासा'त नोकरी करून शिकणारे खूप विद्यार्थी होते. शाळेत नोकरी करणारे काही शिक्षक होते. बरेचसे माझ्याहून वयानं मोठे होते. त्यांच्यापैकी एका बाईच्या ओळखीनं मी आकाशवाणी पुणे केंद्रात गेले. आकाशवाणीच्या खूप कार्यक्रमांत सहभागी झाले. आकाशवाणीत निवेदिकेची जागा खाली होती. त्यासाठी अर्ज केला. रीतसर मुलाखत झाली. निवड झाली. खूप आनंद मिळाला. वक्तृत्व, लेखन, अभिनय यात विद्यार्थीदशेत खूप बक्षिसे मिळविली होती. असं वाटलं, मनासारख्या क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळाली. पण योग नव्हता. नियतीला माझी निवड मान्य नव्हती. पुणं सोडून बाहेर जावं लागणार होतं. ते मला कुठल्याही दृष्टीनं शक्य नव्हतं. मनाला वाईट वाटलं, पण ते मान्य केलं. 'जिज्ञासा'तलं काम चालू होतं.

एक दिवस ह्यांचे एक बॉस डॉ. जी. आर्. मराठे ह्यांना भेटायला घरी आले. ह्यांचा अपघात झाला तेव्हा दोघं एका कंपनीत एकत्र काम करत होते. ती नोकरी सोडून डॉ. मराठे पुण्यातील एका औषध कंपनीत मोठ्या हुद्द्यावर होते. त्या कंपनीत नवी माणसं घ्यायची होती. ह्यांनी त्या कंपनीत नोकरी स्वीकारावी म्हणून ते घरी आले होते. पण ह्यांना ऑफिसमध्ये जाणं-येणं, चार-पाच तास खुर्चीवर बसून काम करणं केवळ अशक्य होतं. डॉक्टरांनी मला विचारलं. ह्यांनी होकार दिला आणि मी दहा ते पाच त्या कंपनीत जायला लागले. त्यासाठी टायपिंग, शॉर्टहॅन्डचा उपयोग झाला. कुठलीही गोष्ट वाया जात नाही हा अनुभव आला. आता मी पूर्ण वेळ नोकरी करायला मोकळी होते. कारण हे पूर्णपणे स्वावलंबी झाले होते. मी मनापासून या नव्या नोकरीत, कामात रमले. पण अध्यापनाकडे, शिक्षकीपेशाकडे पाठ फिरवायला मन होत नव्हतं. त्यामुळे ही नोकरी सांभाळून

मी शनिवार-रविवार 'जिज्ञासा'त जात होते. शिकविण्यात मन जास्त रमत होतं. तेच आपलं खरं क्षेत्र आहे असं वाटत होतं. सगळ्या जबाबदाऱ्या सांभाळताना खूप धावपळ होत होती. मी दिवसभर कामात व्यस्त राहिला लागल्यावर ह्यांना थोडं एकटेपण जाणवायचं, कंटाळा यायचा, पण माझ्या कामाला त्यांनी कधी विरोध केला नाही. आपणही दिवसभर कार्यरत राहावं असं त्यांना मनापासून वाटत होतं, पण अजून तो योग येत नव्हता, येईल याची खात्री होती.

वर्षभर मी औषध कंपनीत नोकरी केली. त्या नोकरीत असतानाच गरवारे कॉमर्स कॉलेजमध्ये तीन महिन्यांसाठी मराठी विषयासाठी प्राध्यापक हवा आहे असं समजलं. मी अर्ज घेऊन भेटायला गेले आणि त्यांनी दुसऱ्या दिवसापासून तास घ्या असं सांगितलं. रोज शेवटचे दोन तास मला घ्यायचे होते. चार ते साडेपाच अशी वेळ होती. आधीच्या नोकरीचं काय करायचं? कॉलेजची अर्धवेळ नोकरी स्वीकारायचा निर्णय आम्ही दोघांनी घेतला होता. औषधाच्या कंपनीत अर्धवेळ नोकरी करायची तयारी होती, पण त्यांनी तशी परवानगी दिली नाही. कॉलेजची नोकरी फक्त तीन महिन्यांसाठी होती. पहिली नोकरी कायमस्वरूपी व पूर्णवेळ. निर्णय घेणं अवघड होतं. आम्ही दोघांनी एकमताने कॉलेजची नोकरी स्वीकारायचा निर्णय एका रात्रीत घेतला. विचारपूर्वक घेतलेल्या निर्णयाचा पश्चात्ताप करून घ्यायचा नाही असं ठरवलं. 'जिज्ञासा' व प्रूफरीडिंगचं काम मात्र सुरू ठेवायचं ठरलं. एकदा पुढे जायचा निर्णय घेतला की, मागे वळून बघायचं नाही हा निश्चय केला. गरवारे कॉलेजमध्ये कनिष्ठ महाविद्यालयात काम सुरू केलं. नव्या ओळखी झाल्या, गुणी विद्यार्थी मिळाले. अभ्यास करताना, अध्यापन करताना आनंद मिळाला. माझे वडील माझे शिक्षणक्षेत्रातील मार्गदर्शक गुरू होते. त्यांच्या अनुभवी मार्गदर्शनानुसार मी प्राध्यापिका म्हणून काम सुरू केलं. त्यांनी सुरुवातीलाच सांगितलं की, वर्गात विद्यार्थ्यांना शिकविताना अभ्यासाची बैठक पक्की हवी. रोज आपली वर्गात परीक्षा असते, याचा कधीही विसर पडू द्यायचा नाही.

मी गरवारे कॉलेजमध्ये अध्यापनाची जबाबदारी स्वीकारून दहा-पंधरा दिवस होत होते, तेवढ्यात फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये मराठी विषयासाठी पूर्णवेळ शिक्षक नेमायची बातमी मला घरबसल्या समजली. अर्ज घेऊन विभागप्रमुखांना भेटा असा निरोप आला आणि मी मराठी विभाग प्रमुख डॉ. वि. रा. करंदीकरांना भेटायला गेले. करंदीकर सरांची मी एम.ए.ची विद्यार्थिनी होते. सर म्हणाले, अर्ज द्या... आणि उद्यापासून काम सुरू करा. खूप आनंद झाला. सरांना म्हटलं, सर,

मला इथे काम करायला आवडेल. पूर्णवेळ कामाचा अनुभव मिळेल, पण नुकतंच मी गरवारे कॉलेजमध्ये बारा तासांचं काम स्वीकारलं आहे. तीन महिन्यांची बोली आहे. करंदीकर सर म्हणाले, ते काम सांभाळून तुम्हाला नियमाप्रमाणे आमच्या इथे काम करता येईल. मला वाटतं, धावपळ झाली तरी ही संधी सोडू नका. घरी येऊन ह्यांना सांगितलं, त्यांचं प्रामाणिक मत होतं की, मी सर्व जबाबदारी स्वीकारावी. यथाशक्ती ही जबाबदारी पार पाडता येईल. फक्त आता 'जिज्ञासा' व प्रूफरिडिंगचं काम बंद करायचं. महाविद्यालयात शिकवायचं म्हणजे खूप अभ्यास करावा लागणार. कितीही आर्थिक गरज असली तरी दोन महाविद्यालयांत शिकविण्याचं काम खूप आहे. प्रत्येक निर्णय दोघं मिळून घेत होतो. प्रचंड धावपळ होत होती. पण धावपळ करण्याचे दिवस आहेत. आता मागे वळून बघायचं नाही. दोन वर्षांपूर्वी संकटं हात धुवून मागे लागली होती. प्रकाशकिरण दिसत नव्हता. हे दिवस पालटतील हा आशावाद होता. आज सर्व बाजूंनी नोकरीच्या संधी घरबसल्या चालून येत होत्या. भूतकाळाचा विसर पडत होता. स्वतःची नवी ओळख होत होती. आत्मविश्वास वाढत होता. स्वतःला सिद्ध करून दाखविण्याची संधी दवडायची नाही हा निश्चय होता. एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बाहेरच्या नोकरीतील जबाबदाऱ्या प्रामाणिकपणे पार पाडताना घरातील सासुरवाशिणीची भूमिका चोखपणे पार पाडायची होती. माझी नोकरी ही माझी जबाबदारी. ह्यांच्या अपघातामुळे माझ्यावर नोकरीची वेळ आली ही वस्तुस्थिती होती. त्यामुळे सहकार्याची अपेक्षा ठेवायची नाही हे मी अनुभवातून शिकले.

फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये वर्षभर नोकरी केली. विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचा आनंद मिळाला. आर्थिक पातळीवर स्थैर्य आलं. पण हे स्थैर्य, हा आनंद फार काळासाठी नव्हता. माझी काहीही चूक नसताना, महाविद्यालयातील राजकारणामुळे मला नोकरी सोडावी लागली. खूप वाईट वाटलं. पण ह्यांच्या सोबतीमुळे खचले नाही. दुसऱ्या महाविद्यालयात नोकरीसाठी अर्ज करून ठेवले. दोन-तीन महिने प्रतीक्षेत गेले. खूप मानसिक ओढाताण झाली. खात्री होती, नवी चांगली नोकरी मिळणार. जुलै महिन्यात आबासाहेब गरवारे महाविद्यालयात मला मराठी विभागात नोकरी मिळाली. कनिष्ठ महाविद्यालयात मी अध्यापन सुरू केलं. नव्या मैत्रिणी मिळाल्या. दोन वर्षे कनिष्ठ महाविद्यालयात नोकरी झाल्यावर वरिष्ठ महाविद्यालयाच्या मराठी विभागात माझी निवड झाली. जे घडतं ते आपल्या भल्यासाठी असतं याचं प्रत्यंतर आलं. जुन्या महाविद्यालयातून मी बाहेर पडले नसते तर निवृत्तीपर्यंत कनिष्ठ महाविद्यालयात अध्यापन करत बसले असते. नव्या महाविद्यालयात मला

विविध पदांवर काम करण्याची संधी मिळाली. या महाविद्यालयाने, माझ्या विद्यार्थ्यांनी खऱ्या अर्थानं मला घडवलं. वयाच्या साठव्या वर्षी मी नियमानुसार निवृत्त झाले. ३३ वर्षांच्या माझ्या नोकरीच्या प्रवासात खूप चढउतार अनुभवावे लागले. सगळ्यातून तावून सुलाखून निघाले. यश, आनंद, समाधान या गोष्टींचं पारडं जड असल्यामुळे त्रास वाटणाऱ्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करता आलं. संकटांनी मला घडवलं, परिस्थितीनं बदलायला शिकवलं. विद्यार्थ्यांनी प्रतिष्ठा दिली, अनुभवांनी शहाणपण दिलं, कष्टांनी जगणं शिकवलं, संस्कारांनी तना-मनाचं आरोग्य राखलं, जोडीदाराची समर्थ सोबत मिळाली. त्यामुळे मनासारख्या गोष्टी मिळाल्या.

प्रत्येकाला आपल्या आवडत्या क्षेत्रात नोकरी करण्याची संधी मिळते असं नाही. मला ती मिळाली हे माझं भाग्य. आवडतं क्षेत्र मिळाल्यामुळे मन रमलं. शिक्षक होण्यासारखं भाग्य नाही. आपले विद्यार्थी ही खरी आपली संपत्ती. आपला स्वभाव, आपली तत्त्वं, ध्येय न बदलता तीस वर्षांहून अधिक काळ शिक्षण क्षेत्रात रमता आलं, कार्य करता आलं याचं समाधान आहे. नोकरीमध्ये कामातून भरपूर आनंद मिळाला, निवृत्तीनंतर आनंदासाठी नित्य काम करण्याची प्रवृत्ती जागी आहे. त्यामुळे समाधान, आनंद यांची सोबत आहे. निवृत्तीनंतर आयुष्याच्या संध्याकाळी सुखा-समाधानानं जगायला जे जे लागतं ते ते सगळं आहे. त्यामुळे 'संध्याछाया सुखविती हृदया' या अनुभवाची श्रीमंती मिळाली.

ह्यांच्या अपघातामुळे जीवनाची वाट चुकली. या चुकलेल्या वाटेवर संस्कारांची सोबत होती. त्यामुळे संकटकाळात मन दुःखी झालं, पण कधी शोक केला नाही. वर्तमानात आनंदानं जगण्याचं डोळस भान असल्यामुळे गतकाळाचा विचार केला नाही, भविष्याची चिंता वाहिली नाही. त्यामुळे हातात असणारे क्षण सोनेरी करता आले. अपघाताच्या मोडतोडीतून हे स्वावलंबी झाल्यावर माझा स्वावलंबनाचा, नोकरीचा, आनंदाचा प्रवास सोपा होता, पण माझ्या मनात ह्यांच्या स्वावलंबनाच्या प्रवासाचा विचार जास्त होता. कारण ह्यांचा स्वाभिमानी स्वभाव, परखडपणा, नोकरी न करण्याचा बाणा, स्वभावाच्या मर्यादा, अपघातामुळे आलेल्या शारीरिक-मानसिक मर्यादा या सर्वांना पूरक असा मनोजोगता व्यवसाय सुरू झाल्याशिवाय मला कुठल्याच स्वातंत्र्याचा, स्वावलंबनाचा आनंद वाटत नव्हता. नोकरीनिमित्त मी बाहेर जाणं या स्वावलंबनापेक्षा ह्यांचं घरात बसणं त्रासदायक होतं. अर्थात घरात बसणाऱ्या ह्यांचं मन अत्यंत पारदर्शी असल्यामुळे माझी मानसिक ओढाताण कधीही झाली नाही.

ह्यांच्या गुणांना स्वभावाला पूरक व्यवसाय, उद्योग सापडण्यासाठी ह्यांना स्वतःची खरी ओळख होण्याची नितांत गरज होती. त्यांच्यात लपलेला राजहंस त्यांना कधी दिसतोय याची मी वाट बघत होते. दिसणार, कडकडून भेटणार याची खात्री होती. अपघातातून बरे झाल्यापासून 'सूर्या' जिमचा यज्ञ पेटवेपर्यंतचा त्यांचा प्रवास त्यांच्याच शब्दातून बोलका झाला आहे—

अपघातानंतर गेल्या दीड-दोन वर्षातलं माझं आयुष्य म्हणजे सक्तीची विश्रांती, वेदनांशी मैत्री, आरतीची सोबत यात गेलं. अंधार कोठडीतल्या शिक्षेचा हा खडतर प्रवास होता. खूप दुःख सहन केल्यानंतर सुखाची खरी किंमत समजते. अपघातामुळे घ्याव्या लागणाऱ्या विश्रांतीचा अतिरेक झाला होता. शारीरिक प्रगती मुंगीच्या पावलाने गती घेत होती, पण मन स्वावलंबनाच्या ध्यासामागे धावत सुटलं होतं. आरतीच्या सहकार्याशिवाय मला बऱ्याच गोष्टी करता येत होत्या. पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ती माझ्याबरोबर नसण्याची सवय मला लावून घ्यायला हवी होती. त्याशिवाय माझं स्वावलंबन सुरू होणार नव्हतं. मी स्वावलंबी झाल्याशिवाय तिच्या स्वावलंबनाचा म्हणजे नोकरीचा मार्ग मोकळा होणार नव्हता. माझ्या अपघाताच्या आधी तिला महाविद्यालयात लेक्चररशिप मिळत होती. पण मी नोकरी करतोय, तुला नोकरीची आवश्यकता नाही. तू पीएच्.डी.चा अभ्यास एकमार्गी कर, असा माझा आग्रह होता. अपघातानंतर तिचा हा अभ्यास थांबला. माझ्या अपघातानंतर माझे बाबा वर्षभरात निवृत्त झाले. आजपर्यंत त्यांनी संपूर्ण आर्थिक जबाबदारी प्रेमानं सांभाळली. आम्हा दोघांना लवकरात लवकर आर्थिक स्वातंत्र्याची गरज होती. पाण्यासारखा पैसा खर्च होत होता आणि मिळकत काही नव्हती. आरतीनं पुण्यातील सर्व महाविद्यालयांत नोकरीसाठी अर्ज केले होते. आकाशवाणीच्या मुलाखतीत निवेदिका म्हणून निवड होऊनही ती परगावी जाऊ शकत नव्हती. पुण्याबाहेरील एका महाविद्यालयात प्राध्यापिका व रेक्टर म्हणून एक जागा होती, पण मला सोडून ती जाऊ शकत नव्हती. पुण्यात नोकरीचा शोध घेणं सुरू होतं. तिची कुठेही नोकरीची तयारी होती. त्यानुसार ती लहान-मोठ्या नोकऱ्या करत होती. कष्ट, प्रयत्न हा तिचा स्वभावधर्म होता. कुठल्याही कामाचा तिला कधी कमीपणा वाटला नाही, पण ते काम करताना तिनं स्वत्व सोडलं नाही.

अजून मी पूर्ण स्वतंत्र झालो नव्हतो. घरातल्या घरात एकटा वावरण्याचा मला आत्मविश्वास होता. पण एकटा बाहेर जाऊ शकत नव्हतो. माझ्या एकट्याने बाहेर जाण्याची आरतीला भिती वाटायची. तुम्ही नोकरीसाठी बाहेर पडण्याची

घाई करू नका. तुम्ही पूर्ण बरे व्हा. बाहेरची आघाडी सांभाळायला मी समर्थ आहे. तुम्हाला आयुष्यभर कष्ट करायचे आहेत. पण अजून थोडे दिवस थांबा. योग्य वेळ आली, उत्तम संधी मिळाली की, त्यावर स्वार व्हा. तिच्या म्हणण्यानुसार एकाच वेळी दोन-चार ठिकाणी तिने नोकरी केली. अपार मेहनत घेतली. दमणं, कंटाळणं, चिडणं तिला माहीत नव्हतं. अत्यंत शांतपणे, धीरगंभीर वृत्तीने नोकरी, घरातील कामं, माझ्याकडे लक्ष देणं या गोष्टी ती करत होती. तिची तारेवरील कसरत बघणं मला त्रासदायक वाटायचं. माझ्या अपघाताच्या दीड-दोन वर्षांच्या काळात माझ्या बरोबरीने तिलाही खूप भोगावं लागलं होतं. पण तिनं आजपर्यंत मला एका शब्दानेसुद्धा जाणीव करून दिली नाही. तिच्या समर्थ सोबतीशिवाय हा खडतर प्रवास मला शक्य नव्हता.

कॅलिपरमुळे मला चालताना खूप आधार वाटायचा. कॅलिपरमध्ये पाय ताठ ठेवावा लागायचा. पाय ड्रॅग करून चालावं लागायचं. कॅलिपर व लेदरच्या जड बुटाचं वजन ओढायला लागायचं. चालताना खूप वेदना व्हायच्या. या वेदना होत्या शारीरिक. त्यापेक्षा मनाचा आनंद कितीतरी जास्त होता. आता माझ्या पायाच्या जखमांचं चिघळणं कमी झालं होतं. दिवसातून एकदाच आरतीला ड्रेसिंग करायला लागायचं. मांडीच्या मागच्या बाजूला गुडघ्याजवळ एक जखम होती. त्याचा खूप त्रास व्हायचा. मांडीच्या मध्यापासून त्या जखमेपर्यंत आतून पसचा एक ट्रॅक तयार झाला होता. सकाळी उठल्यापासून पायाला दूसदूस लागायची. ड्रेसिंग करताना आरती दाबून दाबून पस काढायची. मग मला खूप हलकं वाटायचं. आता ती जखम पूर्ण बरी व्हायची वेळ आली होती. आरतीच्या नोकरीच्या, घरातील कामाच्या धावपळीत तिचं हे ड्रेसिंगचं जोखमीचं काम कमी व्हावं अशी माझी इच्छा होती. तिच्या धावपळीत मी तिला काही मदत करू शकत नाही, तर निदान तिचं एखादं काम हलकं करू शकलो तर बरं असं वाटायचं. तिनं कधी कंटाळा, तक्रार केली नाही. माझ्या अपघाताच्या क्षणापासून एक मिशन, चॅलेंज म्हणून ती धीरानं उभी राहिली. त्यासंबंधी मी कधी व्यक्त झालेलं तिला आवडलं नाही.

अपघातानंतर दीड-दोन वर्षांच्या प्रवासात चढ-उतार, प्रगती-अधोगती यांना तोंड द्यावं लागलं. या प्रवासात माझा बजरंग मला खूप शक्ती देत होता. त्यामुळे संकटं झेलता आली. बजरंगाच्या कृपेनं मी बरा होण्यासाठी धडपडणारी थोर माणसं भेटली. Thoughts transfusion ची उपचार पद्धती शोधून काढणारे प्रा. जहागीरदार यांची भेट झाली. त्यांनी या उपचारपद्धतीने कितीतरी असाध्य

रोग बरे केले होते. जखमांमधला न थांबणारा पस थांबण्यासाठी त्यांची उपचार पद्धती मी घेतली. सुरुवातीला तीन-चार दिवस त्यांच्या घरी राहून मी उपचार घेतले. कारण उपचाराच्या सुरुवातीला personal touch हवा असं त्यांचं मत होतं. ग्लासभर पाणी पिऊन ते मला कॉटवर शांत झोपायला सांगायचे. झोपताना शरीर व मन एकदम रिलॅक्स करायला सांगायचे. पाच मिनिटं मी झोपायचो. त्यावेळी होकारात्मक विचार ते माझ्याकडे पाठवायचे. पाच दिवस त्यांच्या घरी ट्रीटमेंट घेऊन मी पुण्याला परत आलो. पुण्याला आल्यावर दर मंगळवार, बुधवार, गुरुवार मी कॉटवर ग्लासभर पाणी पिऊन पंधरा मिनिटं शांत झोपायचो. ते मुंबईला व मी पुण्याला. शरीर व मन शांत, सैल (रिलॅक्स), स्थिर करण्याचा प्रयत्न करायचो. या पंधरा मिनिटांत प्रा. जहागीरदार त्यांच्या घरी शांत बसून माझ्याकडे होकारात्मक विचार पाठवायचे. वरकरणी ही उपचार पद्धती सोपी वाटायची. पण शरीर व मन सैल, स्थिर, शांत होणं सोपं नाही हे समजलं. अत्यंत श्रद्धेनं मी ट्रीटमेंट घेत होतो. महिनाभर मला माझ्या प्रकृतीत, मुख्य म्हणजे जखमांमधील पस कमी होण्यात फरक जाणवला नाही. पण काही दिवसांनी मला वेगळाच अनुभव आला. पंधरा मिनिटांपैकी एखादं मिनिट तरी माझं शरीर, मन पूर्ण सैल, स्थिर, शांत व्हायचं. अशा वेळी मी कॉटवरून वर उचलला जातोय, खूप उंच आकाशात तरंगतोय, माझे हात-पाय सापासारखे, एखाद्या दोरासारखे कसेही, कुठेही वळतायत असा भास व्हायचा. शरीरातील हाडांचं अस्तित्व जाणवायचं नाही. या पंधरा मिनिटांखेरीज मी माझ्या मनानं काही गोष्टींना सुरुवात केली. सकाळी आंधोळीनंतर मी अथर्वशीर्ष म्हणायचो. नंतर शांत पडून मनात सकारात्मक विचार आणायचो. मी लवकर बरा होणार, माझ्या जखमांमधला पस लवकर थांबणार, जुळलेली हाडं पूर्वीसारखी दणकट होणार, माझ्या सांध्यात पूर्वीसारखी हालचाल होणार, मी अगदी पूर्वीसारखा ठणठणीत होणार, हे सारे विचार माझ्या मनात आणायचो. मला खूप प्रसन्न, उत्साही वाटायचं. क्षणभर सगळ्या त्रासांचा विसर पडायचा. हे सारं मी मनानं, श्रद्धेनं करायचो.

माझ्या सकारात्मक विचारांचा, प्रा. जहागीरदार यांच्या उपचार पद्धतीचा व डॉ. करंदीकर यांच्या होमिओपथीच्या औषधांचा एकत्रित परिणाम ड्रेसिंगच्या वेळी दिसायला लागला. एक दिवस आरती जखम सॅव्हलॉनने पुसत असताना जखमेच्या तोंडावर तिला काहीतरी पांढरं दिसलं. जखमेची खपली किंवा डेडस्कीन असेल असं तिला वाटलं. आत्तापर्यंत हाडाचे बारीकबारीक तुकडे जखमेतून बरेचदा बाहेर आले होते. पण हा पांढरा तुकडा जखमेच्या आत घट्ट चिकटून

बसला होता. मी आरतीला म्हणत होतो, तो तुकडा ओढून बाहेर काढ. दुखेल या भीतिनं ती तसं करायला तयार नव्हती. मला जखम दिसत नसल्यामुळे मी तो तुकडा ओढून बाहेर काढू शकत नव्हतो. तो तुकडा बाहेर काढल्याशिवाय मी स्वस्थ होणार नव्हतो. मग आरतीनं आरसा आणला. माझ्या जखमेसमोर धरला. मला जखम दिसली. जखमेच्या तोंडावर असलेला तो पांढरा तुकडा दिसला. त्या तुकड्याचा स्पर्श मला कडक वाटला. यावरून ती डेडस्कीन नाही हे लक्षात आलं. मी दोन बोटांच्या चिमटीत तो तुकडा धरला व जोरात ओढला. खूप दुखलं. जखमेतून रक्त आलं. तो तुकडा बाहेर आला. जखम होती तुरीच्या डाळीएवढी. तो हाडाचा तुकडा होता अंगठ्याच्या नखापेक्षा थोडा मोठा. तो तुकडा धारदार होता. त्यामुळे वेदना खूप होत्या. धारदार तुकडा बाहेर येताना जखम मोठी झाली. त्यानंतर सात-आठ दिवस सकाळ-संध्याकाळ ड्रेसिंग करावं लागलं. पस हळूहळू कमी झाला आणि एक दिवस तो अचानक थांबला तो आजपर्यंत. हायसं वाटलं. जखम पूर्ण भरून आली. खपली धरली. खपली यथावकाश पडली. Osteomyelitisची दोन वर्षे त्रास देणारी जखम कायमची पूर्ण बरी झाली. कशामुळे ही जखम बरी झाली असेल? पूर्वी जखमेचं तोंड मोठं असताना हाडाचा हा तुकडा बाहेर का आला नाही? मनात खूप प्रश्न आले. त्या प्रश्नांच्या उत्तरांच्या मागे जाण्यापेक्षा मी जखमांच्या वेदनेतून मुक्त झालो हे माझ्यासाठी भाग्याचं होतं. हे सारे भाग्याचे क्षण माझ्या प्रगतीसाठी, पुढच्या यशाच्या प्रवासासाठी, काहीतरी भरीव कार्य करण्यासाठी सुवर्णक्षण होते.

या क्षणापासून प्रगतीची वाट मोकळी झाली. माझी मानसिकता बदलली. बाहेर पडण्याची ओढ वाढू लागली. पण बाहेर जाणार कसं, कुठे हे प्रश्न सुटणं आवश्यक होतं. नोकरीमुळे आरती माझ्याबरोबर येऊ शकत नव्हती. जुन्या मित्रांनी केव्हाच तोंड फिरवलं होतं. सगळेजण आपापल्या उद्योगात होते. माझा मानी स्वभाव कुणाला बोलवायला तयार नव्हता. आपणहून कुणी येत नव्हतं. माझी ही कोंडी फोडली माझा स्नेही बाळ लिमये याने. त्याच्या स्कूटरवरून मी त्याच्या साईटवर जाऊन आलो. खरं म्हणजे माझं स्कूटरवर बसणं व उतरणं या गोष्टी खूप अवघड होत्या. कॅलिपर घालून मला पाय उचलता येत नव्हता. बाळच्या सहकार्यानं सान्या गोष्टी शक्य कोटीत आल्या. बाहेरची मोकळी हवा लागल्यामुळे खूप बरं वाटलं. दोन-तीन तास आपण घराबाहेर राहू शकतो हा आत्मविश्वास आला. बाळच्या साईटच्या इथे स्कूटरवरून उतरताना मातीत पाय घसरला, पडलो, पण इजा झाली नाही. या पडण्यातून एक गोष्ट मनाला बजावली की, प्रत्येक हालचालीत

सावधानता बाळगायला हवी. बाळबरोबर मी अधूनमधून बाहेर जायला लागलो. बाळमुळे मला चारू गुळगुळे हा मित्र मिळाला. या माझ्या नव्या मित्रानं मला स्कूटरवरून बाहेर फिरायला घेऊन जाण्याची जबाबदारी सहजपणे प्रेमानं स्वीकारली व पार पाडली. आणखी दोन मित्रांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. त्यातला पहिला मित्र म्हणजे विकास केकरे. कित्येक दिवस कामांसाठी तो मला त्याच्या स्कूटरवरून बाहेर घेऊन जायचा. दुसरा खास मित्र म्हणजे बाळ बेडेकर. बाळ अपघातापासून माझ्या सुखदुःखात माझ्या बरोबर होता. आमच्या कुटुंबाचा तो एक घटक होता. माझा साडू श्याम नातू आमच्या अपघाताच्या प्रवासाचा साक्षीदार होता.

अपघात झाला तेव्हा मी ज्या नोकरीत होतो, त्या लोकांनी ऑनड्युटी अपघात होऊनसुद्धा दोन वर्षांत भेटून चौकशी करण्याची साधी माणुसकी दाखवली नव्हती. त्यांच्या विरुद्ध केस करावी, लढावं, न्याय मिळवावा असा विचार माझ्या मनात होता. पण परिस्थितीचा विचार करून माझ्या मनाविरुद्ध मी लढण्याचा विचार विसरून गेलो. नोकरी-व्यवसायाचा विचार करू लागलो. तीन-चार परिचित माणसांकडून नोकरीची विचारणा झाली, पण त्यांच्या ऑफिसमध्ये जाणं-येणं, पाच-सात तास बसणं माझ्या शारीरिक मर्यादांमुळे मला शक्य नव्हतं. सर्व प्रकारच्या सवलती त्यांनी मला दिल्या. यावरून त्यांचा थोरपणा मला समजला. या सवलती म्हणजे मला दया वाटली, सहानुभूती वाटली. ज्या शब्दांची मला लहानपणापासून मनस्वी चीड होती. अपघातापासून तर हे शब्द माझे शत्रू होऊन गेले होते. त्यामुळे नोकरीच्या त्या संधी मी स्वीकारल्या नाहीत. बऱ्याच लोकांना मी दिलेला नकार म्हणजे माझी मस्ती वाटली. अशा वेळी माझी मानसिकता, माझा स्वभाव पूर्णपणे ओळखणारी आरती माझ्याबरोबर होती. दोघांच्या विचारांनी आम्ही एक अत्यंत महत्त्वाचा निर्णय घेतला. यापुढे काय करायचं यापेक्षा काय करायचं नाही हे प्रथम ठरविलं. नोकरी करण्याचा माझा पिंड नाही हे आम्हा दोघांनाही माहीत होतं, मान्यही होतं. प्रत्येकाची स्वभावधर्मानुसार जगण्याची एक शैली, शक्ती असते. त्याविरुद्ध जगताना आपण मोडून पडतो. मला तर शून्यातून सारं उभं करायचं होतं. आरती नोकरी करत होती. मी माझा स्वतंत्र व्यवसाय सुरू करायचा असा निश्चय आम्ही दोघांनी केला.

व्यवसाय काय करावा ते समजत नव्हतं. मी अर्थशास्त्र घेऊन एम्.ए. झालो होतो. अर्थशास्त्राचा क्लास सुरू करावा का असा विचार मनात आला, पण आपल्या दोघांची क्षेत्रं निराळी असावीत या निर्णयामुळे तो विचार सोडून दिला.

आरतीचं म्हणणं असं होतं की, तिला जसं तिचं आवडतं शिक्षणक्षेत्र मिळालं की ज्यातून खूप आनंद मिळतो, तसंच मला माझं आवडतं क्षेत्र मिळायला हवं की, ज्यात मला माझ्या शारीरिक व स्वभावाच्या मर्यादांचा विसर पडेल. माझं मन त्यात पूर्ण रमेल. विचार करायला मला वेळ होता, एकांत होता. आरतीच्या नोकरीमुळे आर्थिक चणचण नव्हती. ही सगळी परिस्थिती शांतपणे विचार करायला अनुकूल होती. याच परिस्थितीत आरतीच्या मते माझी मला ओळख पटेल. व्यवसायाची दिशा दिसेल. आता ज्या व्यवसायाची निवड करायची ती कायमस्वरूपी. आरती महाविद्यालयात मला शरीरसौष्टव स्पर्धेत मिळालेल्या बक्षिसांची आठवण करून द्यायची. मी एम्.ए. करत होतो तेव्हा महाराष्ट्र मंडळ व डेक्कन जिमखान्यावरील व्यायामशाळेत कोर्चिंगला जात होतो. तेव्हा माझ्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेलं यश तिला माहीत होतं. हे यश, माझी पदकं याविषयी ती सारखी गप्पा मारायची. आम्ही दोघंही उत्तम खेळाडू होतो. या पार्श्वभूमीवर मी काहीतरी सुरू करावं असं तिचं मत होतं. आपल्या घरी स्वतंत्र खोली आहे. तिथे लहान प्रमाणात व्यायामाचे वर्ग सुरू करता येतील, हे तिचं मत मला पटायचं. माझ्या मनात यायचं, व्यायामशिक्षक शारीरिकदृष्ट्या आदर्श हवा. मी अपघातानंतर तसा नाही. मी पूर्वी सौष्टवसंपन्न होतो, या भूतकालीन शिदोरीवर मी आज व्यायामशिक्षक होणं शक्य नाही. माझ्या आजच्या शारीरिक अवस्थेकडे बघून माझ्याकडे कुणीही व्यायाम शिकायला येणार नाही, असं माझं प्रामाणिक मत होतं.

एक दिवस अचानक माझे कॉलेजमधले दोन मित्र मला भेटायला आले. खूप दिवसांनी ते भेटल्यामुळे आनंद झाला. त्यांच्या संघातर्फे त्यांनी नवी व्यायामशाळा सुरू केली होती. त्या व्यायामशाळेत मी मार्गदर्शन करावं अशी त्यांची इच्छा होती. मी त्यांना म्हटलं की, मला नक्की यायला आवडेल. माझ्या आत्ताच्या या स्थितीत येणं मला योग्य वाटत नाही. त्यांनी मला खूप आग्रह केला. उद्या आम्ही आमच्या संघप्रमुखांना घेऊन येतो, तोपर्यंत विचार करून ठेव. आम्हाला तुझा होकार हवा आहे, असं म्हणून ते गेले. माझा विचार नक्की होत नव्हता. निर्णय घेणं मला अवघड वाटत होतं. आरतीचं मत होतं की, मी लवकरात लवकर त्या व्यायामशाळेत जायला सुरुवात करावी. रोज सकाळ-संध्याकाळ बाहेर पडायला हक्काची—आवडती जागा मिळेल. दैनंदिन जीवनाला शिस्त लागेल. माणसं भेटतील. दोन वर्षं अपघात, प्लॅस्टर, जखमा, ड्रेसिंग, डॉक्टर, औषधं, वेदना, पस, अॅब्युलन्स, हॉस्पिटल याखेरीज डोक्यात दुसरा विषय नव्हता. व्यायामशाळेत

जायला लागलो की, माझं विश्व बदलेल. ही संधी घालवायची नाही असा तिनं आग्रह धरला. तिचं म्हणणं मला पटत होतं. मी आदर्श व्यायामशिक्षक आज तरी नाही हा विचार माझ्या मनातून जात नव्हता.

दुसऱ्या दिवशी ठरल्याप्रमाणे माझे मित्र त्यांच्या संघप्रमुखांना घेऊन आले. त्यांनी मला मार्गदर्शक म्हणून येण्याची गळ घातली. नेण्या-आणण्याच्या सोयीची हमी दिली. मार्गदर्शक म्हणून योग्य मोबदला देण्याचं आपणहून सांगितलं. हे संघप्रमुख म्हणजे मोठे क्रीडाशिक्षक होते. त्यांना नकार देणं अवघड गेलं. त्यांना मी माझा होकार दिला. मी दुसऱ्या दिवशी सकाळपासून शिवाजी मंदिरातील स्वातंत्र्यवीर सावरकर सभागृहामधील व्यायामशाळेत माझ्या कामाचा श्रीगणेशा केला. व्यायामशाळा उत्तम साधनांनी परिपूर्ण होती. सभासदांची संख्या चांगली होती. कमतरता होती फक्त तज्ज्ञ मार्गदर्शकाची. सुरुवातीचे काही दिवस मी तिथे जाऊन खुर्चीवर बसायचो. जुने-नवे सर्व सभासद व्यायाम करायचे. व्यायाम करतानाच्या त्यांच्या चुका माझ्या लक्षात यायच्या, पण त्यांनी विचारल्याशिवाय चुका सांगणं माझ्या स्वभावाला पटत नव्हतं. एक दिवस व्यायामशाळेत राष्ट्रीयस्तरावर यश मिळविणारा एक खेळाडू आपल्या मुलाला घेऊन आला. मला बघून तो म्हणाला अरे बिल्डर, तुम्ही इथे कसे? तुम्ही परत या क्षेत्राकडे वळलात वाटतं, छान-छान! त्यानं आपल्या मुलाला सांगितलं की, या आमच्या बिल्डरने शरीरसौष्ठव स्पर्धेत राष्ट्रीय स्तरावर खूप बक्षिसं मिळविली आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली चांगला तयार हो.

माझ्या मित्राच्या मुलाला मी शिकवायला सुरुवात केली. तीन-चार महिन्यांत त्याची चांगली प्रगती झाली. त्याची प्रगती बघून नवे-जुने सगळे सभासद माझ्याभोवती गोळा होऊ लागले, माझ्या मार्गदर्शनाखाली स्वतःच्या चुका सुधारू लागले. त्यांची प्रगती उत्तम झाली. माझा आत्मविश्वास वाढला. कामात मन रमायला लागलं. आपण योग्य निर्णय घेतला याची खात्री पटली. स्वतः व्यायाम करून शरीर सौष्ठवसंपन्न करणं व दुसऱ्याला शिकवणं यातला फरक लक्षात आला. शरीरशास्त्राच्या अभ्यासाची गरज वाटली. सकाळ-संध्याकाळ व्यायामशाळा, ठरलेल्या वेळेत आवश्यक ती विश्रांती व शरीरशास्त्राचा अभ्यास. दिवस छान जाऊ लागले. हेच आपलं क्षेत्र आहे, याची खात्री पटली. खुर्चीवर बसून मी मुलांना व्यायाम शिकवायचो. त्यासाठी मला तोंडी सूचना देऊन व्यायाम प्रकार शिकविण्याची नवी पद्धत तयार करावी लागली. त्यासाठी मी खूप मेहनत घेतली. व्यायामशाळेतील जुने-नवे सगळे सभासद माझ्याकडे शिकून बक्षिसांचे मानकरी

ठरले. शरीरसौष्ठव व वजन उचलणे या स्पर्धामध्ये माझ्या विद्यार्थ्यांनी उत्तम कामगिरी करून नेत्रदीपक यश मिळवलं. वर्तमानपत्रात या विद्यार्थ्यांच्या यशाच्या बातम्या प्रसिद्ध झाल्या. या यशस्वी विद्यार्थ्यांचा मार्गदर्शक म्हणून व्यायामतज्ज्ञ अरुण दातार हे नाव यायला लागलं. हळुहळू माझ्या नावासाठी असंख्य खेळाडू या व्यायामशाळेत येऊ लागले. माझ्या शास्त्रशुद्ध अनुभवी ज्ञानाचा उपयोग होऊ लागला. माझ्या विद्यार्थ्यांच्या यशात केवळ माझा आनंद नव्हता तर माझी वाढ होती.

व्यायामशाळेत जायला सुरुवात केली तेव्हा नुसत्या जाण्या-येण्यांनं शारीरिक थकवा मला जाणवायचा. दोन-तीन महिन्यांत माझ्यातला अशक्तपणा कमी झाल्याचं मला जाणवायला लागलं. पहाटे मी अर्धा-पाऊण तास स्वतःचा व्यायाम म्हणून फिरायला सुरुवात केली. सकाळ-संध्याकाळ प्रत्येकी तीन तास व्यायामशाळेत उभं राहून मार्गदर्शन करायला लागलो. याशिवाय रोज तास-दीड तास तरी शरीरशास्त्राचा बारकाईनं अभ्यास करू लागलो. चार महिन्यांपूर्वी बाहेर पडून न शकणारा मी दिवसातले सात-आठ तास काम करू लागलो. त्या कामातून आनंद मिळायला लागला. अभ्यासाची नवी दिशा मिळाली. आदर्श व्यायाम शिक्षक होण्यासाठी धडपडू लागलो. आरती कॉलेजच्या ग्रंथालयातून व्यायाम, शरीरशास्त्र, शरीरसौष्ठव या विषयांवरील पुस्तकं आणायची. एकदा विक्रम घरी आला. मी व्यायामशाळेत जायला लागलो हे त्याला माहीत होतं. येताना तो माझ्यासाठी बॉडी बिल्डिंगच्या मासिकांचा खजिना घेऊन आला. ही सगळी मासिकं त्यानं खूप आवडीनं व कष्टानं घेतली होती. तो व्यायामप्रेमी होता. उत्तम शरीरसंपदा त्यानं खूप मेहनत करून कमावली होती. पण अभिनयाचं क्षेत्र निवडल्यावर ही मासिकं पडून राहिली. मला त्याचा खरा उपयोग होईल या हेतूने त्याचा खजिना त्याने मला आणून दिला. माझ्या अभ्यासाला, वाचनाला नवं खाद्य मिळालं.

माझं फिरणं, सकाळ-संध्याकाळ व्यायामशाळेत जाणं, विद्यार्थ्यांना शिकवणं-घडवणं, त्यासाठी अभ्यास, वाचन या उद्योगात मी मनापासून रमलो. शारीरिक वेदना, मर्यादा यांचा हळुहळू विसर पडू लागला. आहार-विहार वाढला. प्रकृती सुधारली. चार-सहा महिन्यांत माझ्यातला हा बदल आरतीला सुख-समाधान देणारा ठरला. कित्येक दिवसांनी मी आरतीला आनंद देऊ शकत होतो. आमच्या गप्पांच्या विषयात बदल झाला. व्यायामशाळेचे विद्यार्थी घरी यायला लागले. त्यांच्या लेखी आम्ही दोघं सर-मॅडम झालो. आरतीचे अभ्यासू विद्यार्थी घरी

यायला लागले. व्यायामशाळेत जायला सुरुवात करून मला चार महिने होऊन गेले तरी व्यवस्थापक माझ्या कामाच्या मोबदल्यासंबंधी विषय काढत नव्हते. पहिल्याच भेटीत त्यांनी आपणहून मोबदला देईन असं सांगितलं होतं. व्यायामशाळेतील सभासद संख्या भरपूर होती. सभासद वर्गणीही घेतली जात होती. विद्यार्थ्यांची प्रगती चांगली होत होती. व्यायामशाळेचं नाव मोठं होत होतं. असं असूनही माझ्या हक्काचा पगार ते मला देत नव्हते. माझ्यावरचा अन्याय मला सहन होत नव्हता. माझा स्वभाव परखड. स्पष्ट बोलायला मला आवडतं. जे बोलायचं ते तोंडावर. मी कुणावर अन्याय करणार नाही, कोणी माझ्यावर अन्याय केला तर मी सहन करणार नाही हा माझा बाणा. यानुसार एक दिवस मी व्यवस्थापकांशी पगाराविषयी बोललो. तुम्हाला पैशाची गरज असेल तर पगार देतो असं ते म्हणाले. दोन-अडीच वर्षांनंतर माझ्या कष्टाच्या पगाराची मी उत्सुकतेनं वाट बघत होतो. मला माझ्या मेहनतीच्या पगाराची आवश्यकता होती. माझ्या मागणीनुसार उपकारकर्त्यांच्या भावनेनं ते मला पगार देणार याचा मला भयंकर संताप आला. मी त्यांना रागानं म्हटलं की, तुम्ही शब्द फिरविण्यात तरबेज दिसता. तुम्ही मला मोबदला देतो असा शब्द दिला होता. मी तुमच्याकडे भीक मागत नाही. माझ्या मेहनतीचे पैसे मागतोय. ती वेळ तुम्ही माझ्यावर आणली. चूक तुमची आहे, माझी नाही. माझं असं बोलणं त्यांना अपेक्षित नव्हतं. ते म्हणाले की, आम्ही तुम्हाला वर्षाचा पगार एकदम द्यायचं ठरवलं होतं. तुम्ही आधीच मागितलात. गरज असेल तर घेऊन जा आज पगार.

त्यांचा 'गरज' हा शब्द म्हणजे माझा अपमान होता. अपमान गिळणं मला शक्य नव्हतं. माझे शब्दही त्यांना लागले. म्हणाले की, आम्ही इतकी वर्षं मुलांना पैसा न घेता खो-खो, हुतूू शिकवला. तुमचं तंत्र निराळं दिसतंय. हे बोलणं मला फार लागलं. मी म्हटलं, तुमच्या संघासाठी तुम्ही काम करता, प्रसिद्धी मिळविता. तुमच्या या खेळांसाठी साहित्य लागत नाही. तुमचं मैदान खेळाडू चांगलं ठेवतात. त्या खेळासाठी खर्च नाही, फी नाही. तुमचं स्वतःचं लक्ष्मीरोडवर भव्य दुकान आहे. त्याशिवाय काही व्यवसाय आहेत. तुमचं घर त्यावर चालतं. माझं पोट या मार्गदर्शनावर चालतं. मला पगार हवा. त्यांनी माझ्या हातावर पगार टेकवला. माझ्या कष्टाचा, मेहनतीचा पगार मी घेतला, अगदी ताठ मानेनं, अभिमानानं!

यानंतर व्यवस्थापक व मी यांच्यात मतभेद व्हायला लागले. माझ्या क्षेत्रात मी ज्ञानानं त्यांच्यापेक्षा मोठा होतो. ते त्यांच्या क्षेत्रात राजे होते. वयानं, अनुभवानं, मानाने मोठे होते. त्यांचं मोठेपण मला मान्य होतं. पण माझ्या ज्ञानात त्यांनी

ढवळाढवळ करणं, मला अक्कल शिकवणं मान्य करणारा मी नव्हतो. त्यांनी अधिकाराचा दुरुपयोग करू नये, असं सांगण्याची वेळ त्यांनी माझ्यावर आणली. माझी विद्यार्थिप्रियता, माझी प्रसिद्धी त्यांना त्रासदायक वाटायला लागली. आमच्यातले मतभेद विकोपाला जाण्यापूर्वी बाहेर पडण्यात शहाणपणा आहे असं मला वाटलं. आरतीनं त्याला दुजोरा दिला. ज्या जागी आपण नकोसे झालो आहोत तिथे क्षणभरही थांबायचं नाही. माझा स्वाभिमान मला निर्णय घ्यायला उपयोगी पडला. मी बाहेर पडायचा निर्णय घेतला. माझा निर्णय त्यांना अपेक्षित नव्हता. बाहेर पडताना त्यांनी मला डिवचलं. म्हणाले, माझ्या इथून बाहेर पडून तुम्ही काय करणार? त्यांनी पुढे काही बोलायच्या आत मी म्हणालो, माझी मी स्वतंत्र व्यायामशाळा काढीन. बघाच. जाताना एक गोष्ट निश्चून सांगतो... मी पैशाचा लोभी नाही. पैसा हे माझं सर्वस्व नाही. तुमच्या या व्यायामशाळेत सभासदांकडून तुम्ही एक नवा पैसा फी घेऊ नका. मी तुम्हाला लिहून देतो की, मी आयुष्यभर स्वातंत्र्यवीर सावरकर सभागृहातील व्यायामशाळेत फुकट मार्गदर्शन करीन.

एवढं बोलून मी तडक बाहेर पडलो. बोलण्यामुळे हलका झालो. मी त्यांचा मिंधा नव्हतो. स्तुतिपाठक तर नव्हतोच नव्हतो. व्यायामशाळेच्या पवित्र मंदिराला आपण मुकलो याचं दुःख होतं. पण अपराधीपणाची भावना माझ्या मनात नव्हती. झालं त्याचा पश्चात्ताप नव्हता. या अनुभवानं मला डोळस केलं. माझ्या अपघातामुळे आलेल्या शारीरिक मर्यादांचा कुणी असा गैरवापर करत असेल तर मी तो कदापि सहन करणार नाही हा माझा मराठी बाणा. जो आरतीनं ओळखला. मी व्यायामशाळेला रामराम ठोकून आलो असं तिला समजल्यावर ती म्हणाली, तुमच्या प्रगतीचा मार्ग त्यामुळे मोकळा झाला. लवकरच आपण नक्की स्वतःची व्यायामशाळा काढू. त्या व्यायामशाळेत मारुतीरायाची प्राणप्रतिष्ठा करू. व्यायामप्रेमींचं दैवत असलेला मारुतीराया व्यायामप्रेमींना शक्तीबरोबर भक्ती, बुद्धीचं महत्त्व शिकवेल.

माझ्यातली हिंमत जर लोकांना मस्ती वाटत असेल तर तो त्यांचा प्रश्न आहे. या हिंमतीमुळे व्यायामशाळेचं माझं स्वप्न उमलत होतं. या उमलण्यातून मला माझी जास्त ओळख होत गेली. त्या व्यायामशाळेतून अनुभवाचं गाठोडं घेऊन, श्रीमंत होऊन मी बाहेर पडलो. नव्या जागेच्या शोधात हिंडू लागलो. माझ्या बाहेर पडण्यानं तिथल्या माझ्या विद्यार्थ्यांचं खूप नुकसान झालं. त्यांना माझ्या मार्गदर्शनाची सवय झाली होती. त्यामुळे ती मार्गदर्शनासाठी घरी यायला लागली.

घरातील एका लहानशा खोलीत मी व्यायामशाळेचं रोपटं लावलं. विचार केला तर खूप गोष्टींची प्रतिकूलता होती. शून्य पैशांचं भांडवल होतं. पण जबरदस्त इच्छाशक्ती होती. विद्यार्थ्यांची श्रद्धा होती. सुधीर या माझ्या विद्यार्थ्यांने त्याच्या घरी असलेली थोडी वजनं या व्यायामशाळेत आणून ठेवली. सीनिअर विद्यार्थ्यांना तेवढी वजनं पुरेशी नव्हती. माझ्या गुणी विद्यार्थ्यांसाठी नवनवीन कोर्सेस मी तयार केले. त्याची माहिती त्यांना सांगायची. त्यांनी कुठल्यातरी मोठ्या व्यायामशाळेत त्यानुसार व्यायाम करायचा अशी पद्धती चालू केली. नव्या जागेचा शोध घेत होतो. माझ्या प्रयत्नांना यश आलं आणि नेने घाटावर जागा मिळाली. पत्र्याच्या शेडमध्ये व्यायामशाळा सुरू केली. १०X६० एवढी जागा होती. त्या जागेत दिव्याचीसुद्धा सोय नव्हती. वजनं अगदी मोजकी होती. फी महिना पाच रुपये. माझ्या आधीच्या व्यायामशाळेतील खूप विद्यार्थी नेने घाटावर आले. नव्या विद्यार्थ्यांची भर पडली. सभासदांची संख्या खूप वाढली. मुख्य म्हणजे वजनांची कमतरता जाणवू लागली. पण आणखी वजनं, डंबेल्स घेणं सहज शक्य नव्हतं. त्या वर्षी आरतीनं मान मोडेपर्यंत विद्यापीठाच्या परीक्षांचे पेपर्स तपासले. त्याचं जे मानधन मिळालं त्यातून व्यायामशाळा साधनांनी नटली. माझ्यासकट माझ्या व्यायामप्रेमी विद्यार्थ्यांचा उत्साह वाढला. पालक आपल्या पाल्यांना घेऊन व्यायामशाळेत येऊ लागले. माझे विद्यार्थी विविध स्पर्धांमध्ये बक्षिसं मिळवू लागले. संजय वझे या विद्यार्थ्यांनं 'नू.म.वि.श्री'चा किताब मिळविला. एन्.डी.ए.त जाण्यासाठी त्याला व्यायामाचं बाळकडू मिळालं. एन्.डी.ए.तून पास आऊट झालेला संजय आता एअरफोर्समधून विंग कमांडर म्हणून निवृत्त होऊन परत व्यायामशाळेत यायला लागला. असे गुणी विद्यार्थी मला मिळाले. नितीन गोळवळकर 'मॉडर्न श्री' झाला. नेने घाटावरील व्यायामशाळा म्हणजे गळणारी पत्र्याची शेड, जमिनीला खालून ओल येणारी तुटपुंजी जागा. पण विद्यार्थ्यांचं या गोष्टीकडे कधी लक्ष गेलं नाही. झगमगाटापेक्षा त्यांना व्यायामतज्ज्ञ गुरू महत्त्वाचा वाटला. असे संस्कारित विद्यार्थी ही माझी श्रीमंती होती. संजय, मकरंद, जयंत जोगळेकर यांच्यासारखे व्यायामप्रेमी, स्कॉलर विद्यार्थी मला मिळाले. ३५ वर्षांनंतर आजही ते घरी येतात. नेने घाटावर असताना एका सत्पुरुषाकडून मी व्यायामाचा उपासक असल्यामुळे बजरंगाची मूर्ती प्रसाद म्हणून मिळाली.

नेने घाटावर चांगला जम बसला. पण वर्षभरात मला ही व्यायामशाळा सोडावी लागली. त्या भागातील तरुणांना त्या जिमचा ताबा हवा होता. व्यवस्थापकांनी

जी फी गोळा व्हायची त्याहून अधिक रकमेची मागणी केली. विरोध वाढला. मी घेतलेली सगळी वजनं चोरीला गेली. माझा मनस्ताप वाढला. माझ्या गुणी व्यायामप्रेमी विद्यार्थ्यांना घेऊन मी बाहेर पडलो. विंचवाचं बिऱ्हाड पाठीवर घेऊन मी जागा शोधायला लागलो. लवकरच आपटे रस्त्यावरील आपटे प्रशालेत मला व्यायामशाळेसाठी हॉल मिळाला. सदाशिव पेठ, शनिवार पेठेतून मी डेक्कन जिमखान्यावर आलो. नव्या उत्साहानं व्यायामशाळा सुरू केली. यापूर्वीच्या दोन व्यायामशाळांमधील असंख्य विद्यार्थी या नव्या व्यायामशाळेत दाखल झाले. त्यामुळे सभासद संख्या हा प्रश्न मला कधी पडला नाही. पहिल्या व्यायामशाळेपेक्षा इथे खूप सुखसोयी होत्या. प्रचंड मोठा हवेशीर हॉल होता. बाजूला मैदान होतं. या व्यायामशाळेत महिला व्यायामासाठी यायला लागल्या. त्यामुळे आरतीचं व्यायामशाळेत येणं सुरू झालं. ज्ञानाचं एक नवं दालन मला खुलं झालं. महिलांसाठी त्यांच्या गरजेनुसार नव्या व्यायाम प्रकारांचा अभ्यास सुरू झाला. आर्थिक स्थैर्य आल्यामुळे माझ्याकडे साईडकारची स्कूटर आली. माझं जाणं-येणं सोपं झालं. कारण तोपर्यंतचं माझं बाहेर जाणं बस, रिक्शा नाहीतर कुणा मित्राची स्कूटर यावर अवलंबून होतं. पण या साईडकारच्या स्कूटरमुळे मी पूर्णपणे स्वावलंबी झालो. या माझ्या स्वावलंबनाच्या आनंदाचं श्रेय जातं माझ्या शरद पोतनीस या मित्राकडे!

रविवारच्या सुट्टीच्या दिवशी आम्ही दोघं बाहेर जाऊ लागलो. मित्र-मैत्रिणी मिळाले. आरतीची पायपीट स्कूटर आल्यामुळे थोडीशी कमी झाली. मी दिवसभर उद्योगात, आनंदात असल्यामुळे आरती महाविद्यालयातील अध्यापनाच्या कामाशिवाय खेळ, वक्तृत्व, अभिनय, स्नेहसंमेलन या आणि यासारख्या इतर गोष्टींमध्ये सहभाग घेऊ लागली. महाविद्यालयीन जीवनात तिने या सगळ्या क्षेत्रांत विशेष प्रावीण्य मिळविलं होतं.

आम्ही दोघंही आपापल्या क्षेत्रात मनापासून काम करण्यात पूर्ण रमलो होतो. भरभरून आनंद मिळवत होतो. दोघांना आपल्या जोडीदाराच्या क्षेत्रातही गोडी होती. दोघांना आपल्या आवडीनुसार, आवडत्या क्षेत्रात काम करण्याचं समाधान होतं. पण जीवनातले चढ-उतार, संकटं संपत नव्हती. मला सतत व्यायामशाळेची जागा बदलावी लागत होती. एका जागी स्थिर होतोय तोपर्यंत ती जागा सोडायची वेळ यायची. स्वतःच्या मालकीची जागा घेण्याइतकं आर्थिक स्थैर्य नसल्यामुळे मनात असूनही मालकीची जागा घेता येत नव्हती. एक व्यायामतज्ज्ञ म्हणून नावलौकिक मिळविला होता. अपघातानंतर आलेल्या बऱ्याच शारीरिक मर्यादा

नियमित व्यायामामुळे पार केल्या होत्या. आपटे प्रशालेच्या व्यायामशाळेत शाळेचे विद्यार्थी त्याचा फायदा घेत होते. त्या शाळेच्या व्यवस्थापकांनी मला संस्थेचे आजीव सभासद करून घेतलं. व्यवस्थापनाशी झालेल्या मतभेदांमुळे मला ती जागा सोडावी लागली.

माझा स्वभाव तत्त्वनिष्ठ आहे. अन्यायाची मला आत्यंतिक चीड आहे. मला कामाशिवाय कोणाकडे जायला आवडत नाही. कोणाच्या पुढे पुढे करणं शक्य होत नाही. मी पुरेसा हट्टी आहे. त्यामुळे माझ्या तत्वांशी तडजोड करणं जमत नाही. अत्यंत स्वाभिमान हा गुण बरेचदा दुर्गुण ठरला. माघार घेणं माझ्या रक्तात नाही. शरीरसौष्ठव व वेटट्रेनिंग हे माझे आवडते क्रीडाप्रकार. त्यामुळे सतत लोखंडाशी, वजनांशी, बारशी खेळलो. लोखंडासारखा कडक, ताठ झालो. मोडेन पण वाकणार नाही हा बाणा. त्यामुळे व्यवस्थापनाने माझ्याकडून ज्या अपेक्षा ठेवल्या त्या माझ्या स्वभावाच्या, ध्येयाच्या आड येणाऱ्या असल्यामुळे मी त्यांच्यातला कधी झालो नाही. याचा परिणाम म्हणून मला जागा सोडावी लागली. जागा सोडण्याचं दुःख असलं तरी नवी जागा याहून चांगली मिळणार हा आशावाद व आत्मविश्वास होता. प्रश्न होता नवी जागा मिळेपर्यंत जुन्या सभासदांची सोय काय करायची याचा.

आपटे रोडहून निघालो आणि दोन महिन्यांत लॉ कॉलेज रोडवर आलो. लॉ कॉलेजची जिम मी चालवायला घेतली. लॉ कॉलेजची जिम हा माझ्या जीवनातील सुवर्णकाळ. दहा वर्षं मी तिथे राज्य केलं. या काळाबद्दल जेवढं सांगावं तेवढं थोडंच आहे. महिला विभागासाठी स्वतंत्र जागा मिळाली. भव्य मैदान. निसर्गाच्या कुशीत विसावलेली हवेशीर भव्य जागा. जिमबाहेर व्यायाम करायला मोकळी जागा. ट्रेकिंगसाठी उंच टेकडी. जवळपासच्या परिसरातून फिरायला येणारी असंख्य प्रतिष्ठित मंडळी. जिमची सर्वांगाने भरभराट झाली. आत्तापर्यंत जिममधल्या सर्व सभासदांना मी एकटा व्यायाम शिकवायचो. त्यामुळे प्रत्येक सभासदाशी माझी जातीनं ओळख असायची. कितीतरी सभासदांचे पालक मला भेटायला यायचे. सभासदांमध्ये अनेक डॉक्टर्स, इंजिनिअर्स, प्राध्यापक, बँक अधिकारी नियमित व्यायामाला यायचे. त्यामुळे माझा जनसंपर्क वाढला. डॉ. प्रधानांसारखे काही ज्येष्ठ नागरिक व्यायामासाठी यायला लागले. माझ्याहून वयाने, कार्याने, प्रतिष्ठित असलेल्या अनेकांचा मी 'सर' झालो.

यश, नावलौकिक, भरपूर जागा यामुळे शालेय विद्यार्थ्यांसाठी उन्हाळी वर्ग सुरू केले. दहावी-बारावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी व्यायाम शिबिरं घेतली. या शिबिरांना

उदंड प्रतिसाद मिळाला. माझे सीनिअर विद्यार्थी या शिबिरात मार्गदर्शन करू लागले. माझा व्याप वाढल्यामुळे शिबिरातील मार्गदर्शक विद्यार्थी आता व्यायामशिक्षक झाले. माझ्या गुणी व्यायामप्रेमी विद्यार्थ्यांनी शरीरसौष्टव स्पर्धामध्ये 'पुणेश्री' ते 'भारतश्री' हे मानाचे किताब मिळविले. वेटट्रेनिंग करणारे खूप विद्यार्थी असल्यामुळे त्यांच्यासाठी वेटलिफ्टिंगचा सेट घेतला. माझ्या मार्गदर्शनाखाली वेटलिफ्टिंग करणारे दहा-पंधरा विद्यार्थी राष्ट्रीय स्तरावर यशस्वी झाले. आमचे विद्यार्थी म्हणजे आमचं विस्तारित कुटुंब झालं. विद्यार्थ्यांनी माझ्या झोळीत भरभरून यश घातलं. पोहणं, खो-खो, कबड्डी, टेनिस, बॅडमिन्टन यासारख्या अनेक क्रीडाप्रकारांचे खेळाडू त्यांच्या खेळातील त्यांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी माझ्या मार्गदर्शनाचा लाभ घेऊ लागले. वेटट्रेनिंग हा पूरक व्यायाम प्रत्येक क्रीडा प्रकारातील खेळाडूसाठी आवश्यक आहे हे माझं मत मला सिद्ध करून दाखविता आलं. क्रीडा क्षेत्रातील खेळाडूंप्रमाणेच कलाक्षेत्रातील काही नामवंत कलावंत व्यायामशाळेत दाखल झाले. शारीरिक अपंगत्व असलेले अनेक विद्यार्थी त्यांच्या अपंगत्वावर मात करून स्पर्धेत यशस्वी झाले. विश्वश्री प्रेमचंद डोग्रा यानं व्यायामशाळेला भेट दिली. त्याचा भव्य सत्कार करण्याचं भाग्य मला मिळालं.

या सुवर्णकाळात रमलेल्या मला व माझ्या असंख्य विद्यार्थ्यांना एक दिवस अचानक जिम सोडण्याची नोटीस मिळाली. मला फार मोठा धक्का बसला. अगदी माझ्या अपघातापेक्षाही मोठा धक्का! मुलं बिथरली. असंख्य प्रतिष्ठित माणसांचा मला पाठिंबा होता. थोरा-मोठ्यांच्या शुभेच्छा होत्या. हितचिंतकांचे आशीर्वाद होते. पण त्या जागेत राहाण्याचं माझ्या नशिबात नव्हतं. जिथे आपण नकोसे झाले आहोत, तिथे क्षणभरही रेंगाळायचं नाही, मानानं बाहेर पडायचं. त्यामुळे एका मस्तीत मी माझ्या विद्यार्थ्यांसकट बाहेर पडलो. एकदा बाहेर पडलो की, मागे वळूनही बघायचं नाही या माझ्या ध्येयानुसार पुढे वाटचाल करत राहिलो.

स्थलांतराच्या या त्रासदायक प्रवासात आता माझ्या पाठीशी भरभक्कम आधार द्यायला फक्त आरती नव्हती, तर कितीतरी सीनिअर सभासद, हितचिंतक माझ्याबरोबर होते. माझ्यावर झालेल्या अन्यायाची चीड मनात असलेले ज्येष्ठ नागरिक माझ्या पाठीशी होते. आता माझा लढा एकट्याचा नव्हता. असंख्य माणसं माझ्या बरोबर होती, पण हा घाव माझ्या वर्मी लागला. क्षणभर मनात विचार चमकून गेला, आपण आता थांबावं का? पण तत्क्षणी आरतीनं माझा तो विचार फेकून दिला. माझ्यातले अंगार फुलवले. काही सीनिअर विद्यार्थ्यांशी ती बोलली. म्हणाली, लढण्यात, चर्चा करण्यात, दोष-दिग्दर्शन करण्यात वेळ वाया

घालविण्यापेक्षा, लवकरात लवकर जिमसाठी मोठी जागा बघा.

आमची विद्यार्थी सेना जागेच्या मोहिमेला लागली. सरांना कुठलीही धावपळ करू द्यायची नाही. त्यांना विश्रांतीची गरज आहे. पाहिजे तर आपण त्यांना गावाला पाठवून देऊ असं त्यांनी ठरवलं. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मोहिमेत यश आलं. अनिल या आमच्या विद्यार्थ्यांच्या सोसायटीत जिमसाठी जागा मिळाली. चतुःशृंगीच्या पायथ्याशी, तिच्या आशीर्वादानं गुढीपाडव्याच्या मुहूर्तावर आमच्या विक्रमच्या हस्ते 'सूर्या' जिमचं थाटामाटात नव्या भव्य जागेत उद्घाटन केलं. जुने सभासद, नवे सभासद यांच्यामुळे जिमची गर्दी वाढली. महिला विभागासाठी स्वतंत्र जागा, स्वतंत्र उपकरणं असल्यामुळे महिला विभागाची भरभराट झाली. त्यांच्यासाठी स्वतंत्र वेळेची सोय होती. दोन महिला मार्गदर्शकांची नेमणूक केली. पुरुष विभागातही तीन पुरुष मार्गदर्शक नेमले. गेली वीस वर्ष 'सूर्या' जिम यशाच्या शिखरावर आहे. लॉ कॉलेजच्या व्यायामशाळेपासून नेत्रदीपक यशाची परंपरा सुरू झाली. 'सूर्या' जिमनं त्यावर कळस चढविला.

महिला विभागातील सुनीला शृंगारपुरे हिंनं भारतातील पहिली महिला शरीरसौष्टवपटू होण्याचा मान पटकाविला. 'सूर्या'ची प्रभा दूरदर्शनवरील 'सुरभि' कार्यक्रमापर्यंत फडकली. पॉवर लिफ्टिंग या क्रीडाप्रकारात प्रियांका या विद्यार्थिनीनं आशियाई क्रीडा स्पर्धेत दोनवेळा सुवर्णपदक मिळविलं. 'भारतश्री' असीमनं तर विक्रम प्रस्थापित केला. दोन वर्षांत त्यानं मानाची पन्नासहून अधिक पदकं मिळवली. वेटलिफ्टिंगमध्ये आमच्या असंख्य विद्यार्थ्यांनी विक्रम केले. लहान-मोठी कुठलीही स्पर्धा असली तरी 'सूर्या' जिमच्या मुलांनी त्या स्पर्धेवर स्वतःचं नाव कोरलं. संजीव गावडे, राहुल मिसाळ, समीर कुलकर्णी, अशोक रेड्डी हे सगळेजण म्हणजे 'सूर्या'च्या रथाचे अश्व होते. 'सूर्या'ची घोडदौड हरिणाच्या गतीनं होत होती. मी कृतकृत्य झालो. आयुष्य सत्कारणी लागल्याचा आनंद मिळाला. अपघातानंतर मिळालेलं 'बोनस' आयुष्य कामी आलं. बलसागर भारताचं सानेगुरुजींचं अपुरं राहिलेलं स्वप्न काही प्रमाणात पूर्णतेकडे नेण्यासाठी हातभार लावण्याचं भाग्य मला मिळालं. समाजमनावर बलदंड शरीराचे संस्कार करण्यात मी रमलो.

'सूर्या' जिमच्या यशाच्या शिखरावरची तळपणारी पताका होण्याचं भाग्य आमच्या महेश हगवणे या गुणी, कष्टाळू शरीरसौष्टवपटूनं मिळविलं. 'पुणेश्री', 'भारतश्री'चा मान मिळविणाऱ्या आमच्या महेशनं इटली येथे झालेल्या 'विश्वश्री' स्पर्धेत ब्रॉन्झ पदक मिळविलं. 'विश्वश्री' स्पर्धेत सुवर्णपदक मिळवायचं त्याचं

स्वप्न आहे. त्यासाठी त्याची प्रयत्नांची पराकाष्ठा चालू आहे. महेश हे आमच्या 'सूर्या'चं प्रॉडक्ट आहे. 'मला भविष्यात दातार सर व्हायचं आहे. दातार सर हाच माझा आदर्श आहे.' हे त्याचं म्हणणं म्हणजे महेशनं आपल्या गुरूला दिलेली कृतज्ञतेची पावती आहे. आपल्या गुरूनं शोधून काढलेला आर्यन गेम्समधील परिपूर्ण क्रीडाप्रकार 'ट्रायन आर्ट' हा जगभर पोचविण्यासाठी मी प्रयत्नशील राहीन हे महेशचं स्वप्न त्यानं आपल्या गुरूला अर्पण केलेली गुरुदक्षिणा आहे.

'शून्यातून सूर्याकडे' घेता आलेली गरुडभरारी ही माझ्या बजरंगाची कृपा आहे. आरतीच्या ज्ञानेश्वर माऊलींची कृपा आहे. आमच्या दोघांच्या आई-वडिलांची पुण्याई आहे. माझ्या गुणी संस्कारसंपन्न, बलदंड शरीराच्या विद्यार्थ्यांनी माझ्यावर श्रद्धा ठेवून व्यायामाची उपासना केल्यामुळे यशाची लखलखती माळ 'सूर्या'च्या गळ्यात पडली. गुणी सौष्टवसंपन्न विद्यार्थी ही आमची संपत्ती आहे. जी संपत्ती आयुष्याला पुरून उरणारी आहे. बजरंगाच्या कृपेने आयुष्य सत्कारणी लागल्याचं समाधान, आनंद मिळाला. या आनंदाची, समाधानाची परंपरा अपघाताच्या सुवर्णक्षणापर्यंत नेताना, जन्मतःच माझ्या झोळीत बजरंगानं टाकलेल्या गुण-दोषांचं स्मरण तीव्रतेनं होतं. जबरदस्त इच्छाशक्ती, अपार जिद्द, चिकाटी हे गुण जन्मानं मला लाभले. हट्टीपणा हा दोष समजला जातो. मी काही गोष्टींसाठी टोकाचा हट्टी आहे. या हट्टीपणाचे मला खूप फायदे झाले. त्यामुळे माझ्यासाठी तो गुण ठरला. माझ्या फिटनेससाठी मी प्रचंड हट्टी होतो, आहे आणि यापुढेही असेन. व्यायामाचे संस्कार करणाऱ्या व्यायामशिक्षकाने, व्यायामतज्ज्ञानं, व्यायामशाळेच्या चालकानं स्वतः फिट असलंच पाहिजे हा माझा हट्ट मला माझ्या फिटनेससाठी उपकारक ठरला. माझ्या तत्त्वांसाठी मी पुरेसा हट्टी आहे. एका व्यायाम शिक्षकाला आवश्यक असलेली सगळी पथ्यं, म्हणजे तत्त्वं मी अत्यंत काटेकोरपणे अंगिकारली. सिनेमा, नाटक, हॉटेल या गोष्टी आपल्यासाठी नाहीत हे माझं मी ठरविलं आणि निग्रहानं पाळलं. चाळीस वर्षांत काही अपवाद सोडले तर माझ्या तत्त्वाच्या आड आरतीसुद्धा फारशी कधी आली नाही. विक्रमच्या एखाद्या नाटकाचा अपवाद सोडला तर माझ्या तत्त्वाला मी चिकटून राहिलो. जिमच्या वेळात इतर कुठलेही कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यक्रम येऊ दिले नाहीत. त्यामुळे मी माणूसघाणा ठरलो. खूप समज-गैरसमजांना तोंड द्यावं लागलं. माझी जिम हे माझं ध्येय, ते सांभाळून बाकी गोष्टी या तत्त्वाआड मी कुणालाही येऊ दिलं नाही.

माझा हट्टीपणा, माझा तत्त्वनिष्ठपणा काहींना अहंकार वाटत असला तरी आय

अॅम प्राऊड ऑफ इट ऑल, कारण ती माझी जगण्याची शक्ती आहे. मला अन्यायाची मनस्वी चीड आहे. खोटं बोलणं मी सहन करू शकत नाही. व्यक्ती तितक्या प्रकृती या विचारानुसार स्वभाववैचित्र्यांचा अनुभव येतो. प्रत्येक स्वभाववैशिष्ट्यांचे फायदे-तोटे दोन्ही असतात. फायदे आपल्यासाठी व तोट्यांचे धनी इतर ही शक्यता नाकारता येत नाही. माझं भाग्य असं की, माझ्या आरतीनं, 'सूर्या' परिवारानं मला गुण-दोषांसकट स्वीकारलं. याचा अर्थ मी माझ्यातील दोषांचं समर्थन करत नाही, पण इतरांना वाटणारे माझे दोष माझ्यासाठी गुण ठरले असतील. 'व्यायाम नाही तर जेवण नाही' हे माझं तत्त्व मी गेली २५-३० वर्षे काटेकोरपणानं अंगिकारलं. सूर्यनमस्काराच्या प्रचारासाठी, प्रसारासाठी संवाद साधताना मी एक प्रतिज्ञा घ्यायला सांगतो. 'व्यायाम नाही तर जेवण नाही' ही माझी प्रतिज्ञा काहींना हास्यास्पद वाटत असेलही, पण त्या प्रतिज्ञेचं पालन केल्यामुळे काय काय फायदे होतात हे मी अनुभवल्यामुळे त्या प्रतिज्ञेचा मला संकोच वाटत नाही, तर अभिमान वाटतो.

अपघातानंतर डॉक्टरांच्या ज्ञानानुसार ४० टक्के डिसेंबिलिटी असूनही सर्वसामान्य माणसापेक्षा माझा फिटनेस उत्तम आहे तो कदाचित माझ्या व्यायामाच्या वेडापायी आहे. व्यायामाचं पिसं लागणं हे काहींना माझं एकारलेपण वाटतं. पण मला त्याचा पश्चात्ताप नाही. आपल्या स्वभावधर्मानुसार वागणं मला महत्त्वाचं वाटतं. यात इतरांचा अनादर करणं हा भाग नाही. व्यायामाच्या क्षेत्राशी नित्य बांधीलकी ठेवणं हे पाप नाही. मला जे पटतं तेच मी करतो ही माझी आग्रही वृत्ती मला उपकारक ठरली. असंख्यांचा गुरू होण्याचा मला जो मान मिळाला, माझ्याबद्दल बहुतेकांच्या मनात आदरयुक्त भीती आहे, माझ्या व्यक्तिमत्त्वाचा जो दबदबा आहे, त्याला माझा हट्टी, आग्रही, तत्त्वनिष्ठ, ध्येयनिष्ठ स्वभाव कारणीभूत आहे. मला मान मिळावा म्हणून या गोष्टी करतो असं नाही. तो माझा मूळ स्वभाव आहे. परिस्थितीने त्याला खतपाणी घातलं. परमेश्वरानं अपघाताचं संकटरूपी वरदान मला दिलं नसतं तर मला डिसेंबिलिटी आली नसती. त्याच्यावर मात करण्याची, फिटनेससाठी सतत धडपडण्याची जिद्द जागी झाली नसती. जे होतं ते भल्यासाठी हे अशा प्रसंगी मनाला पटतं. माझ्यातले अंगार फुलते ठेवण्यासाठी नियतीची ही योजना असावी.

भारतात साई (Sports Authority of India) सारख्या मोजक्या संस्था क्रीडाक्षेत्रात कार्यरत आहेत. त्यात पुण्यातील महाराष्ट्रीय व्यायाम मंडळ, अमरावतीचं हनुमान व्यायाम मंडळ, बडोद्याचं राणी लक्ष्मीबाई व्यायाम मंडळ

या जागतिक कीर्तीच्या संस्था आहेत. अशा धर्तीवर एखादी संस्था स्थापन करण्याचं माझं स्वप्न होतं. किंबहुना आजही आहे. सूर्यनमस्कार व आयर्न गेम्समधील शिक्षण व संशोधनाचं कार्य या संस्थेत अविरत चालू ठेवण्याची माझी इच्छा आहे. सरकारच्या किंवा इंडस्ट्रियल हाऊसच्या सहकार्याशिवाय हे स्वप्न अपूर्ण राहणार आहे. ते स्वप्न प्रत्यक्षात आलं तर भारत देश आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धात खूप पुढे जाईल अशी खात्री वाटते.

बलसागर भारत होवो

आम्ही व्यायामशाळेची गुढी चैत्र शुद्ध प्रतिपदेला उभारली. गुढीपाडवा म्हणजे वर्षाचा पहिला दिवस, काहीतरी संकल्प करण्याचा दिवस. चैतन्य, आनंद, आरोग्य या संस्कारांची गुढी उभारण्याचा पवित्र दिवस. व्यायामप्रेमींचं गुढी असलेल्या मारुतीरायाची प्राणप्रतिष्ठा व्यायामशाळेत केली. त्यामुळे व्यायामशाळा हे व्यायामप्रेमींचं मंदिर झालं. हनुमान हा महापराक्रमी, वज्रदेही, शक्ती-भक्ती-बुद्धी यांचं प्रतीक असल्यामुळे दरवर्षी गुढीपाडव्याच्या उत्सवाप्रमाणे हनुमानजयंतीचा उत्सव साजरा करायचं ठरवलं.

युवकांना आरोग्यसंपन्न करण्याच्या ध्येयानं व्यायामशाळेची स्थापना केल्यामुळे पैसा हे केंद्र कधी मानलं नाही. जाहिरात न करता, बोर्ड न लावता गुरु-शिष्य परंपरा या व्यायाममंदिरात रुजली. प्रत्येक सभासदाचं गुरुवर्य दातारसरांशी आदराचं, प्रेमाचं नातं जुळून आलं. नकळत मी गुरुमाऊली झाले. कौटुंबिक जिव्हाळा वाढला. व्यायाममंदिराच्या बरोबरीनं हे संस्कार केंद्र होऊन गेलं. दर शनिवारी सकाळ-संध्याकाळ या मंदिरात मारुतीच्या आरतीचे सूर घुमू लागले. आधुनिक उपकरणांनी सुसज्ज असलेल्या या व्यायामशाळेत भारतीय पारंपरिक व्यायाम

प्रकारांचं शिक्षण मिळण्याची सोय होती. पहाटे पाचपासून व्यायामप्रेमींची वर्दळ सुरू व्हायची ते रात्री नऊपर्यंत. व्यायामशाळेत प्रवेश घेण्यासाठी बरेचदा विद्यार्थ्यांचे पालक यायचे. त्यामुळे पालकांशी ओळख झाली. आपल्या पाल्याची व्यायामातील प्रगती बघायला अधूनमधून पालक व्यायामशाळेत यायचे. आमचे विद्यार्थी, त्यांचे पालक, हितचिंतक, सगे-सोयरे हा आमचा 'सूर्या' परिवार दिवसेंदिवस विस्तारला. गुढीपाडव्याला या सूर्या परिवाराचं स्नेहसंमेलन करण्याचं आम्ही दोघांनी ठरविलं आणि ते प्रत्यक्ष कृतीत आणलं. गेली वीस वर्षे दर गुढीपाडव्याला, वर्षाच्या पहिल्या दिवशी, स्नेहसंमेलनाच्या निमित्तानं सूर्या परिवार एकत्र जमतो. स्नेहसंमेलन म्हणजे नुसतं खाणं-पिणं-गप्पा एवढा मर्यादित उद्देश आमच्या मनात नव्हता. विविध स्पर्धांमध्ये बक्षिसं मिळविणारे, अभ्यासात यश संपादन करणारे आपले गुणी विद्यार्थी यांचं कौतुक, सत्कार व अल्पोपहार असा कार्यक्रम ठरला.

एवढ्या मोठ्या अपघातानंतर व्यायामाच्या प्रसाराचं कार्य करण्याचं भाग्य मिळालं. दैव बलवत्तर म्हणून पुनर्जन्म सत्कारणी लावता आला. या गोष्टींचा विसर आम्हा दोघांनाही कधी पडला नाही. अपघातानंतरची पहिली दीर्घकाळ चाललेली शस्त्रक्रिया, यांच्या गटाचा रक्तदाता न मिळाल्यामुळे, रक्ताशिवाय पार पाडण्याचा धोका डॉक्टरांनी घेतला. बजरंगाच्या कृपेनं धोका टळला ही गोष्ट आमच्या मनात होती. सामाजिक बांधीलकीच्या भावनेतून, गुढीपाडव्याच्या स्नेहसंमेलनाच्या मुहूर्तावर रक्तदान शिबिराचं आयोजन दहा वर्षे करू शकलो. या साऱ्या गोष्टींचं श्रेय आमच्या गुणी, धडपडणाऱ्या, व्यायामशाळा आपली मानणाऱ्या विद्यार्थ्यांचं होतं. कमावलेल्या शरीराचे तगडे जवान खूप मोठ्या संख्येनं रक्तदान उत्स्फूर्तपणे करायचे. रक्तदान शिबिराच्या सुरुवातीला मी स्वतः रक्तदान करून आमच्या लग्नाचा वाढदिवस साजरा करायची. सकाळी आठ ते बारा हा वेळ प्रेमाच्या गोकुळात आनंदात जायचा. गुढीपाडव्याला व्यायामशाळेत यायचं हा अलिखित नियम होऊन गेला. सवयीनं पावलं आपोआप व्यायामशाळेकडे वळायला लागली. सलग दहा वर्षे रक्तदान शिबिराचं आयोजन केलं.

रक्तदानासारखं एक सामाजिक कार्य सहजपणे दुसऱ्या सामाजिक कार्याकडे आपल्याला घेऊन जातं हा आनंददायी अनुभव घेतला. सूर्या परिवारात, त्यांच्या नात्या-गोत्यात, माहितीत कुणाची शस्त्रक्रिया ठरली की, ते ह्यांच्याशी संपर्क साधून रक्तदात्यांची मागणी करायचे. आपण समाजाचा एक जबाबदार घटक

आहोत, या सामाजिक बांधीलकीची जाण असलेले आमचे संस्कारक्षम विद्यार्थी आनंदानं, निरपेक्ष मनानं रक्तदाते म्हणून जायचे. सरांच्या शब्दाचा मान विद्यार्थ्यांनी राखला. विद्यार्थ्यांच्या पालकांना यात आनंद वाटला. पालकांनी अशा कार्याला कधी विरोध केला नाही. कसलाही गाजावाजा न करता, जाहिरात न करता सहजपणे, केवळ आनंदासाठी अशा प्रकारची अनेक सामाजिक कार्ये विद्यार्थ्यांच्या सहकार्यामुळे करता आली. व्यायाम सोडून विद्यार्थ्यांच्या इतर कामांच्या निमित्तानं गाठी-भेटी होऊ लागल्या. या भेटीतून आवडी-निवडी समजल्या. विचारांची देवाणघेवाण सुरू झाली. विद्यार्थ्यांचं घरी येणं-जाणं सुरू झालं.

खूप विद्यार्थी घरचे होऊन गेले. गप्पामधून सरांची व्यायामाची मूळची आवड, सरांनी महाविद्यालयीन जीवनात आयर्न गेम्समध्ये मिळविलेली बक्षिसे, या आणि अशा कितीतरी गोष्टी मुलांना समजल्या. व्यायामशाळेचे खूप विद्यार्थी माझे महाविद्यालयातील विद्यार्थी होते. त्यांची आत्मीयता निराळी होती. महाविद्यालयात मी अध्यापनाच्या बरोबरीनं खेळविभाग, वक्तृत्वविभाग, नाट्यविभाग, स्नेहसंमेलन यात प्रमुखपद सांभाळलं होतं. या विभागातील विद्यार्थी व्यायामशाळेत येत होते. या सगळ्यांच्या सहकार्याने गुढीपाडव्याला होणाऱ्या व्यायामशाळेच्या स्नेहसंमेलनाचं स्वरूप बदलावं असं आम्ही दोघांनी ठरविलं. काही पालकांनी आपल्या पाल्यांना व्यायाम करताना बघायची इच्छा व्यक्त केली होती. शरीरसौष्ठव, वेट-लिफ्टिंग, पॉवर लिफ्टिंग या स्पर्धेतील यशस्वी विद्यार्थ्यांचे पालक बरेचदा सरांबरोबर स्पर्धांना जात असत.

या सगळ्या गोष्टींचा विचार करता, गुढीपाडव्याला स्नेहसंमेलनाच्या निमित्तानं भारतीय व्यायामप्रकारांचा इतिहास प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून दाखवावा असं ठरलं. विद्यार्थ्यांशी बोललो. त्यांचा उत्साह वाढला. तीन तासांचा प्रात्यक्षिकांचा भरगच्च आराखडा तयार केला. गुढीपाडव्यासाठी संध्याकाळी पाच ते आठ भरतनाट्य मंदिर घेतलं आणि महिना दीड महिना रोज रात्री ८ ते १० व्यायामाच्या प्रात्यक्षिकांच्या सरावाला सुरुवात केली. दांडपट्टा, पेटती मशाल फिरविणं, लेझीम, जिमनॅस्टिक्स, बॅलन्सिंग, योगासनं, शरीरसौष्ठवाच्या माध्यमातून काही पुराणकालीन कथांवर आधारित टॅब्लो, महिला बॉडी बिल्डिंग असा भरगच्च कार्यक्रम आखला. कार्यक्रमाची सुरुवात व्यायामाचं दैवत असलेल्या मारुतीरायाच्या आरतीनं केली.

आरतीनंतर श्री समर्थ रामदास 'शक्तिस्तोत्र' म्हणत म्हणत स्टेजवर आले. त्यांच्या भोवती व्यायामप्रेमी युवक गोळा झाले. 'हुप्पा हुयाँ, जयबजरंग'चा गजर

घुमू लागला. जोर, बैठका, चक्रीदंड, सूर्यनमस्कार, सपाता या आपल्या भारतीय व्यायामप्रकारांची अत्यंत देखणी प्रात्यक्षिकं बलदंड शरीराच्या युवकांनी केली. डोळ्यांचं पारणं फेडणारा तीन तासांचा कार्यक्रम मुलांनी टाळ्यांच्या गजरात सादर केला. सुमारे पाचशे रसिक श्रोत्यांनी आनंद लुटला. तीन तासांचे प्रात्यक्षिकांचे मुलांनी सादर केलेले कार्यक्रम म्हणजे व्यायामतज्ज्ञ दातारसरांचं बोलकं मनोगत होतं.

प्रात्यक्षिकांच्या पहिल्याच कार्यक्रमाला रसिकांनी उदंड प्रतिसाद दिला. नववर्षाची सुरुवात इतक्या चांगल्या कार्यक्रमांनं केल्याबद्दल कौतुक केलं. दरवर्षी अशा पद्धतीने गुढीपाडव्याचा वर्धापनदिन साजरा करावा अशा असंख्यांच्या प्रेमळ सूचना आल्या. आमच्या दोघांचा, आमच्या विद्यार्थ्यांचा उत्साह वाढला. सलग पाच वर्षे असा नेत्रदीपक प्रात्यक्षिकांचा कार्यक्रम बालगंधर्व रंगमंदिर, टिळक स्मारक मंदिर यासारख्या नाट्यगृहांत सादर केला. या कार्यक्रमातून मिळालेला आनंद आयुष्यभर पुरेल एवढा आहे. आमचे विद्यार्थी इतके गुणी व हरहुन्नरी होते की, कुठल्याच कार्यक्रमांसाठी व्यायामशाळा सोडून बाहेरील कुणालाही मदतीसाठी बोलवावे लागले नाही. व्यायामशाळेचा कार्यक्रम म्हणजे आपल्याच घरचं मंगलकार्य या आत्मीयतेनं प्रत्येकजण कार्यक्रमात विरघळून जायचा. व्यायामशाळेतील व्यायामप्रेमी वानरसेना म्हणजे जणू शिवरायांचे मावळे होते. लहान-मोठ्या कुठल्याही कामाचा कमीपणा कधी कुणाला वाटला नाही. आमचे हे कार्यक्रम म्हणजे इव्हेंट मॅनेजमेंटचा उत्कृष्ट नमुना! फक्त कुणाचं कुणाशी व्यावहारिक नातं नाही तर सारा प्रेमाचा मामला!

पाच वर्षे प्रात्यक्षिकांच्या कार्यक्रमांनी आमचा गुढीपाडवा नटला. आता नावीन्याचा ध्यास लागला. एका गुढीपाडव्याला सरांच्या दोन व्यायामविषयक पुस्तकांचा प्रकाशन समारंभ केला. 'व्यायाम प्रत्येकासाठी' व 'सूर्यनमस्कार: व्यायामाचा राजा' या दोन्ही पुस्तकांना उदंड प्रतिसाद मिळाला. या कार्यक्रमात पारंपरिक सूर्यनमस्काराचं प्रात्यक्षिक सादर केलं. दातार सरांनी काळाच्या गरजेनुसार शोधून काढलेल्या चार सूर्यनमस्कारांच्या पद्धतींची प्रात्यक्षिकं सादर केली. पुढच्या गुढीपाडव्याला दातारसरांनी शोधून काढलेल्या 'ट्रायर्न-आर्ट' या नव्या क्रीडाप्रकाराच्या स्पर्धा घेतल्या. या स्पर्धांच्या बक्षीस समारंभात, आपलं अवघं आयुष्य व्यायामक्षेत्रासाठी वेचणाऱ्या शंभरीच्या उंबरठ्यावरच्या व्यायामवेड्यांचा सत्कार केला. सूर्यनमस्कार ही आपली राष्ट्रीय उपासना आहे, सूर्यनमस्कार हा सर्वांगसुंदर, परिपूर्ण व्यायामप्रकार आहे; यासाठी सूर्यनमस्काराची मंत्रोच्चार व

प्रात्यक्षिकांसह शास्त्रशुद्ध पद्धतीनं डी.व्ही.डी. तयार केली. त्याचा प्रकाशन समारंभ एका गुढीपाडव्याला केला.

दरवर्षी गुढीपाडव्याला नवा उपक्रम करायचा ही 'सूर्या' जिमची खासियत होऊन गेली. सूर्या परिवाराला या उपक्रमांची सवय होऊन गेली. गुढीपाडव्याच्या आधीपासून पालक, हितचिंतक, सगे-सोयरे यांची विचारणा सुरू व्हायची. २००६ या वर्षी आम्ही दोघांनीही आमच्या वडिलांच्या नावाने पुरस्कार द्यायला सुरुवात केली. कै. चिंतामणी विष्णु दातार हे उत्तम कसरतपटू होते. महाराष्ट्रीय व्यायाम मंडळाचे ते जुने सभासद होते. शरीरसौष्टव स्पर्धेत साठ-सत्तर वर्षांपूर्वी त्यांनी प्रथम क्रमांक मिळविला होता. गणपती उत्सवात ते व त्यांचे मित्र मिळून गावोगावी जाऊन व्यायामाच्या प्रात्यक्षिकांचे कार्यक्रम करून वाहवा मिळवायचे. त्यांच्या नावाने 'चिंतामणी क्रीडा गौरव पुरस्कार' दिला. मानधन, मानपत्र, मानचिन्ह, शाल, श्रीफळ असं त्या पुरस्काराचं स्वरूप होतं. कै. प्रा.रा.ना. गद्रे हे संस्कृत विद्वान पंडित होते. त्यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ 'चिंतामणी जीवन गौरव पुरस्कार' सुरू केला. मानधन, मानपत्र, मानचिन्ह, शाल, श्रीफळ असं या पुरस्काराचं स्वरूप ठेवलं. या दोन्ही पुरस्कारांसाठी आम्हाला कर्मयोगी, ज्ञानयोगी, तपस्वी मंडळी भेटली हे आमचं भाग्य!

एक वर्ष पूज्य सानेगुरुजींच्या जीवनावर आधारित 'सानेगुरुजी: भाग्य आपुले' हा नावीन्यपूर्ण कार्यक्रम केला. गुरुजींची चरित्रकथा सांगणं, मृत्यूविषयक चिंतन करणं हा या कार्यक्रमाचा हेतू होता. पण त्याहीपेक्षा महत्त्व दिलं गुरुजींच्या 'बलसागर भारत होवो' या स्वप्नाला. 'उठू दे देश, पेटू दे देश' व 'बलसागर भारत होवो' या गुरुजींच्या अर्थपूर्ण गाण्यावर बलदंड शरीराच्या आमच्या विद्यार्थ्यांनी व्यायामाची प्रात्यक्षिकं केली. सारं सभागृह मंत्रमुग्ध झालं होतं. सानेगुरुजींच्या ध्येयानं झपाटून गेलेले कै. प्रधान मास्तर यांच्याकडून शाबासकी मिळाली हे आमचं भाग्य. गणेशोत्सवात या कार्यक्रमाचे प्रयोग केले.

सूर्यनमस्काराच्या प्रसार व प्रचारासाठी 'राष्ट्रीय सूर्यनमस्कार अभियान' ही चळवळ सुरू केली. शाळाशाळांमध्ये जाऊन विद्यार्थ्यांना सूर्यनमस्काराचं महत्त्व सांगून, सूर्यनमस्काराचं प्रात्यक्षिक दाखवायचं. विद्यार्थ्यांकडून सामूहिक सूर्यनमस्कार घालून घ्यायचे. एक लाख विद्यार्थ्यांच्या मनावर सूर्यनमस्काराचे संस्कार करण्याची संधी आम्हाला मिळाली. सूर्यनमस्काराच्या प्रचारासाठी आम्ही दोघं, आमचे काही विद्यार्थी व काही सहकारी गावोगावी जायचो. या उपक्रमाच्या बरोबरीने 'फिरती व्यायामशाळा' हा उपक्रम राबविण्याचं खूप मनात होतं. पण ते

स्वप्न अजून प्रत्यक्षात आलं नाही. सूर्यनमस्काराचा संस्कार इतरांवर करताना, आपण सूर्यनमस्कार नियमित घालायचा आम्हाला विसर पडला नाही. ह्यांनी वयाच्या पासष्टाव्या वर्षी पासष्ट हजार सूर्यनमस्कार घालण्याचा संकल्प सोडला. दोन वर्षांच्या आत तो संकल्प पूर्ण केला. 'आधी केलेो मग सांगितलेो' हा समर्थाचा विचार नित्य मनात ठेवला, तो कृतीत आणला.

'देही आरोग्य नांदतेो भाग्य नाही यापरतेो' या समर्थ रामदास स्वामींच्या विचारानुसार शक्तीचा, बलसंपन्नतेचा वारसा चालू ठेवण्यासाठी असंख्य कार्यक्रम केले. पस्तीस वर्षांत व्यायामशाळेच्या माध्यमातून लाखो आरोग्यसंपन्न युवक तयार केले. थोर मंडळींनी या कार्याला 'राष्ट्रभक्ती' असं नाव दिलं. तना-मनाचं आरोग्य राखणं हा व्यायामशाळेची स्थापना करण्यामागचा हेतू होता. त्यामुळे व्यायाम केंद्राबरोबरच हे संस्कार केंद्र होऊन गेलं. या संस्कार केंद्राला शोभेसे काही आध्यात्मिक कार्यक्रम गुढीपाडव्याच्या वर्धापनदिनानिमित्त साजरे करण्याचं भाग्य संतांनी दिलं. दातार सरांवर आत्यंतिक भक्ती असणारा आमचा सदा औरंगाबादला होता. तेव्हा आम्ही त्याच्याकडे गेलो होतो.

औरंगाबादहून एक दिवस आम्ही पैठण या तीर्थक्षेत्री एकनाथांच्या समाधीचं दर्शन घ्यायला गेलो. प्रपंचाचा परमार्थ करणाऱ्या नाथांच्या दर्शनाची ओढ मनात होती. नाथांच्या समाधीवर माथा टेकला. उचलायचं भान हरपलं. नाथांच्या दर्शनाबरोबर ज्ञानेश्वर माऊलींचंही दर्शन झालं. आम्हा दोघांना सगळीकडे माऊली दिसायला लागली. माऊलींच्या दर्शनानं आनंदाचा डोह गवसला.

आमच्या भाविक मनाला माऊलींनी आगळावेगळा प्रसाद दिला. औरंगाबादहून आल्यावर गुरुपुष्यामृताच्या मुहूर्तावर १६ मार्च २००० या दिवशी माऊलींनी दर्शन दिलं. माझ्या हातून माऊलींनी स्वतःची चरित्रगाथा लिहून घेतली. माऊलींच्या कृपेमुळे या चरित्रगाथेचं नाव उमलून आलं. 'देह अवघाचि चंदन' या चरित्रगाथेच्या अभिवाचनात ह्यांना माऊली भेटल्याचा अलौकिक आनंद मिळाला. या अभिवाचनाचे खूप प्रयोग केले. आमच्या रवी वेदांत या गुणी कलावंताने त्याची कॅसेट केली. या कॅसेट प्रकाशनाचा भव्य सोहळा बालगंधर्व रंगमंदिरात साजरा केला. दोन-अडीच तासांच्या या कार्यक्रमाचा आस्वाद एक हजार रसिक श्रोत्यांनी घेतला. या सोहळ्याला ह.भ.प. साखरे महाराज, सांस्कृतिक मंत्री मा. सुमित्राताई महाजन, संगणकतज्ज्ञ मा. विजय भटकर, खासदार श्रीनिवास पाटील व ज्येष्ठ रंगकर्मी, आमचे स्नेही विक्रम गोखले उपस्थित होते. आमच्या दोघांच्या भावजीवनातील एक अविस्मरणीय सोहळा. यानंतर माऊलींनी मला संतचरित्र,

संतग्रंथ याच्या प्रचार, प्रसारासाठी प्रवचनांची सोज्ज्वळ वाट दाखविली. ज्या वाटेवरून जाताना मी आनंदयात्री झाले.

आयुष्याच्या प्रत्येक वळणावर, सुख-दुःखाच्या प्रत्येक क्षणी आम्हाला ओळखणारी प्रेमाची माणसं भेटली. ती भेटली नसती तर पोकळी जाणवली असती. या माणसांनी आम्हाला उत्साही ठेवलं. सतत कार्यरत राहण्याची प्रेरणा दिली. विद्यार्थी ही आमची खरी दौलत. जीवनात हितचिंतकांची कमतरता भासली नाही. जिवाचं मैत्र जपणाऱ्या सख्या भेटल्या. आमचा माणसांचा सेफ डिपॉझिट व्हॉल्ट खूप मोठा आहे. या सगळ्या प्रेमाच्या गोकुळाच्या सहकार्याविना आम्ही काहीच करू शकलो नसतो. खडीसाखरेसारखी माणसं आमच्यात, आमच्या कार्यात, कार्यक्रमात विरघळली. भावनिक देवाणघेवाणीशिवाय आमच्यात कुठलाही व्यवहार नाही. निरपेक्ष प्रेमभाव ही या नात्यांची श्रीमंती!

गुरु-शिष्य परंपरेनं चालणाऱ्या आमच्या व्यायामशाळेत गुरुपौर्णिमा साजरी होते. एक वर्ष आमच्या व्यायामशाळेतील शिष्यवर्गानं आपल्या गुरूला—दातार सरांना अगदी आगळीवेगळी, संस्मरणीय गुरुदक्षिणा दिली. 'वन्ही तो चेतवावा' ही गौरविका अर्पण केली. दातार सर म्हणजे शिल्पकार. सरांनी आजपर्यंत असंख्य शिल्पं घडविली. या शिल्पांचा बहुमान झाला, या शिल्पांचं नाव भारतभर पसरलं. ही सगळी शिल्पं एक दिवस बोलकी झाली.

त्या सगळ्यांनी आपल्या भावभावना शब्दरूप केल्या. शंभरच्या आसपास लेख गोळा झाले. त्या लेखांचा गौरवग्रंथ तयार झाला. एका गुरुपौर्णिमेला या ग्रंथाची कल्पना शिष्यवर्गाला सुचली. गुढीपाडव्याला त्याला मूर्त रूप मिळालं. 'वन्ही तो चेतवावा' हे अर्थपूर्ण नाव या गौरवग्रंथाला दिलं आणि गुढीपाडव्याला संतवाङ्मयाचे गाढे अभ्यासक प्राचार्य डॉ. हे. वि. इनामदार यांच्या शुभहस्ते थाटामाटात प्रकाशन समारंभ झाला. हा गौरवग्रंथ म्हणजे दातार सरांच्या व्रतस्थ कार्याचं बोलकं स्मारक! अशा कार्यक्रमांचा मनाला संकोच वाटला तरी उत्साह वाढविणारे, नव्या कार्यासाठी प्रेरणा देणारे हे कार्यक्रम होते.

अगदी अलीकडचे अविस्मरणीय दोन कार्यक्रम म्हणजे 'सूर्या' जिमचा ३५ वा वर्धापनदिन व आमच्या 'विश्वश्री' महेश हगवणे यांचा सत्कार समारंभ. गेली दोन-तीन वर्षं गुढीपाडवा जवळ आला की हे मला विचारतात, आरती, या वर्षी वर्धापनदिन कसा साजरा करायचा? मी म्हणते, खूप माणूसबळ कमी झालंय. आपले सीनिअर विद्यार्थी आता संसारात रमले आहेत. नोकरी-व्यवसाय सांभाळून त्यांना पूर्वीसारखा वेळ मिळत नाही. त्यांच्या जबाबदाऱ्या वाढल्या आहेत. घरची

गुढी उभारून जिममध्ये जाऊ, पूजा करू, प्रसाद वाटू. दोन-तीन तास थांबू. खूप जुने-नवे विद्यार्थी भेटून जातात. खूप वर्ष कार्यक्रम केले. आता फक्त पूजा पुरेशी आहे. माझं म्हणणं त्यांना पटलं तरी ते मान्य नसतं. काहीतरी कार्यक्रम करायलाच हवा हा त्यांचा आग्रह असतो.

गेल्या वर्षी 'सूर्या' जिमचा पस्तीसावा वर्धापनदिन थाटामाटात साजरा करायचा असं ह्यांनी जाहीर केलं. आम्ही उत्साहानं कामाला लागलो. प्रमुख पाहुणे म्हणून कार्यक्रमाला येणार होते आमचे मिरजेचे डॉक्टर, डॉ. जी. एस्. कुलकर्णी. प्रमुख उपस्थिती होती डॉ. धैर्यशील शिरोळे यांची. त्यांच्या स्वागताला होतो आम्ही दोघं, आमचे स्नेही ज्येष्ठ रंगकर्मी विक्रम गोखले आणि आमची विद्यार्थी सेना. गेल्या ३५ वर्षांत ज्या विद्यार्थ्यांनी शरीरसौष्टव स्पर्धेत नेत्रदीपक यश मिळवलं, त्यांनी बॉडी शो करावा अशी यांची कल्पना होती. त्यानुसार ज्युनिअर 'भारतश्री', पाच वेळा 'हरियाना श्री' पटकाविणारा आमचा हिरा असीम मिश्रा, 'पुणेश्री'चा बहुमान मिळविणारा संजीव गावडे, असंख्य स्पर्धांमध्ये यशस्वी झालेले अशोक रेडी, राहुल मिसाळ, महेश हागवणे आणि कितीतरी शरीरसौष्टवपटू. या सगळ्यांना ह्यांनी गुढीपाडव्याच्या कार्यक्रमात बॉडी शो करण्यासंबंधी विचारलं. पण प्रत्येकाचं उत्तर आलं की, आम्ही शोपमध्ये नाही. बॉडी शो नाही करता येणार. ह्यांना हे उत्तर अनपेक्षित होतं. 'बलसागर भारत होवो' या सानेगुरुजींच्या गाण्यावर महेश, अशोक विशाल हे शरीरसौष्टवपटू टॅब्लो सादर करणार होते. पण याशिवाय काहीतरी कार्यक्रम हवा होता.

गुढीपाडव्याला जेमतेम महिना राहिला होता. याच कार्यक्रमात आमच्या काही गुणी विद्यार्थ्यांच्या सत्काराचा कार्यक्रम आयोजित केला होता. पाहुण्यांची भाषणं, आमची मनोगतं हा उत्तरार्धातला कार्यक्रम ठरला होता. कार्यक्रमाच्या सुरुवातीलाच म्हणजे पूर्वार्धात एखादा अगदी आगळा-वेगळा कार्यक्रम हवा असं वाटत होतं. पण काय कार्यक्रम करावा ते लक्षात येत नव्हतं. कारण आत्तापर्यंत जे जे कार्यक्रम केले त्यापेक्षा निराळा कार्यक्रम हवा हे नक्की. विचाराअंती एक कार्यक्रम ठरविला. आजपर्यंत 'सूर्या' जिममध्ये घडवलेली असंख्य 'शिल्प' (बॉडी बिल्डर्स) प्रात्यक्षिकांच्या कार्यक्रमात बॉडी शो करून रसिकांची मनं जिंकून गेले होते. पण ही शिल्पं घडविणारा शिल्पकार प्रत्यक्ष कधी स्टेजवर आला नव्हता. तो शिल्पकार स्टेजवर अवतरला तर...! कल्पना आम्हा दोघांना खूप आवडली. पण त्यासाठी आपली तयारी आहे का? आपण फिट आहोत का, शोपमध्ये आहोत का? हे सगळे प्रश्न मनात गर्दी करत होते आणि एक दिवस ह्यांनी ठरवलं की, या वर्षी

आपण स्वतः मसलकंट्रोल व बॉडी शो करायचा. ठरवणं व करणं यात खूप अंतर असतं.

महाविद्यालयीन जीवनात अखेरचा बॉडी शो आबासाहेब गरवारे महाविद्यालयाच्या सभागृहात १९६७ साली ह्यांनी केला होता. १९७० साली पुणे विद्यापीठाच्या स्नेहसंमेलनात अखेरचा मसल कंट्रोलचा शो केला होता. पंचेचाळीस वर्षांत बॉडीशोसाठी हे स्टेजवर गेले नव्हते. या मधल्या काळात अपघाताने आलेल्या शारीरिक मर्यादांची जाण मनात होती. अपघातानंतरच्या काळात जळून गेलेले सगळे स्नायू रोजच्या नियमित व्यायामामुळे चांगले झाले होते. एका व्यायामशिक्षकाने ज्ञानसंपन्न, अनुभवसंपन्न हवं हा जसा ह्यांचा अट्टहास होता, तसंच त्याने सौष्ठवसंपन्न हवं हा ह्यांचा आग्रह होता. स्वतःच्या आग्रहानुसार त्यांनी स्वतःची प्रकृती जपली होती, सौष्ठवसंपन्न केली होती, राखली होती. त्यामुळे आपणच बॉडीशो करू हा त्यांचा आत्मविश्वास मला सार्थ वाटत होता. महिन्याभरात ह्यांनी व्यायाम व आहार यावर नियंत्रण ठेऊन शोसाठी आवश्यक असणारी सारी तयारी केली. सर शो करणार ही गोष्ट आधी जाहीर करायची नाही. हे गुपित आम्ही दोघं व आमचा राजेश, मिलिंद यांनाच माहीत होतं. अगदी निवेदिका माझी सखी सुप्रिया, आप्त विक्रम यांनासुद्धा ही गोष्ट माहीत नव्हती.

महिनाभराच्या तयारीनंतर वर्षाचा तो पहिला दिवस उजाडला. गरवारे कॉलेजचं सभागृह माणसांनी फुललं होतं. सुप्रियानं उपस्थितांचं स्वागत केलं. 'सूर्या' जिमचा पस्तीस वर्षांच्या यशाचा आढावा घेतला आणि जाहीर केलं की, आपण कार्यक्रमाचा श्रीगणेशा करतोय.... सत्तरीच्या उंबरठ्यावरील एका तरुण व्यायामपटूच्या बॉडीशोने. पडदा बाजूला झाला. स्टेजच्या मध्यभागी हा तरुण त्याची आवडती व्हिक्टरी पोज घेऊन उभा होता. या स्टॅच्यून पडदा बाजूला झाल्यावर रसिक-व्यायामप्रेमी श्रोत्यांना नमस्कार केला आणि श्रोत्यांपैकी बऱ्याच जणांच्या लक्षात आलं... नमस्कार करणारा शरीरसौष्ठवपटू अरुण आहे. आपल्या सरांना विद्यार्थ्यांनी ओळखलं. महाविद्यालयातील ह्यांच्या मित्रांनी 'बिल्डर'ला ओळखलं. टाळ्यांच्या कडकडाटात ह्यांचं स्वागत श्रोत्यांनी केलं. विद्यार्थ्यांनी आनंदाने शिड्या वाजविल्या. या कौतुकाच्या वर्षावात ह्यांनी मसलकंट्रोलला सुरुवात केली. बघता बघता बॉडी शो सुरू झाला. 'तो आला, त्याने वंदन केलं आणि तो जिंकला' या वातावरणात शो संपलासुद्धा!

कितीतरी वेळ नुसता टाळ्यांचा आवाज येत होता. आश्चर्य, कौतुक, आनंद,

आदर अशा संमिश्र भावनांच्या त्या टाळ्या होत्या. आपण शेषमध्ये नाही असं सांगणारे ह्यांचे विद्यार्थी अंतर्मुख झाले. विक्रम, श्याम, प्रभाकर यांच्या डोळ्यांत अश्रू तरळले. ते आनंदाश्रू होते. त्यांनी अपघातापासूनचा ह्यांच्या वेदनांचा, खालावलेल्या प्रकृतीचा प्रवास जवळून बघितला होता. त्यांचे अश्रू ओघळले, पण शब्द गोठून गेले. ह्यांच्या मनातील एक आदर्श व्यायामशिक्षक, जिमचा चालक-मालक कसा पाहिजे... हे त्यांचं मनोगत प्रत्यक्ष त्यांच्या 'बॉडी शो', 'मसल शो' मधून बोलकं झालं. वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांची विविध पोझेसचे फोटो काढण्यासाठी धावपळ झाली. दुसऱ्या दिवशी बहुतेक सगळ्या वर्तमानपत्रांत फोटो, बातम्या झळकल्या. एका वर्तमानपत्रां तर पूर्ण पानभर फोटो देऊन एक बोलकं शीर्षक त्या पोझमधल्या फोटोला दिलं होतं. 'वार्धक्याच्या विरोधात उभा ठाकलेला सत्तरीतला सिंघम!'

सत्तरीच्या उंबरठ्यावरील ह्यांनी केलेला बॉडीशो म्हणजे ह्यांच्या यशस्वी कारकीर्दीचा कळस होता. मारुतीरायाच्या आशीर्वादानं मिळालेला पुनर्जन्म सत्कारणी लावता आल्याची ती कृतकृत्यतेची पावती होती. बोनस आयुष्य आरोग्यसंपन्न, सौष्ठवसंपन्न ठेवल्याचा तो सुवर्णक्षण होता. ध्येयानं झपाटलेला माणूस प्रतिकूलतेवर मात करून आपलं स्वप्न प्रत्यक्षात आणू शकतो याचा तो वस्तुपाठ होता. ही फिनिकसची भरारी होती. या भरारीची बऱ्याच प्रमाणात मी साक्षीदार असल्यामुळे मला खूप अभिमान वाटला, आनंद झाला. शून्यातून 'सूर्या'कडे झेपावणाऱ्या अरुण या योद्ध्याचं कर्तृत्व बघताना मी धन्य झाले. ह्यांच्या बॉडीशोचा मुख्य फायदा झाला ह्यांच्या असंख्य विद्यार्थ्यांना. आपल्या व्यापात व्यायामाला वेळ मिळत नाही असं केविलवाणं कारण सांगून समर्थन करणारे काही सीनिअर विद्यार्थी अंतर्मुख झाले. सरांकडून प्रेरणा घेऊन नियमित व्यायामाला लागले.

३५ वर्षांपूर्वी कॅलिपर-कुबड्यांच्या आधाराने चालणारा अरुण, खरंतर 'चालता आलं तरी खूप आहे, त्यात आनंद मान,' अशी सावधानतेची सूचना मला डॉक्टरांनी दिली होती. ती सूचना मनात ठेवून ह्यांचा हा गरुडझेप घेणारा प्रवास बघताना मला झालेला आनंद शब्दांच्या पलीकडचा आहे. वर्तमानात पाय घट्ट रोवून उभी राहणारी मी भूतकाळात सहसा रमत नाही. पण आनंदाच्या त्या सुवर्णक्षणी माझ्या डोळ्यांसमोर आढ्याकडे बघत कॉटवर झोपून असणारा प्लॅस्टरचा पुतळा आला. कमावलेलं सौष्ठव सोडून गेल्यानंतरची ह्यांची कृश मूर्ती आली. क्षणभर डोळे मिटले गेले. उघडले तेव्हा अपघातावर मात करणारा

सौष्ठवसंपन्न सिंघम समोर उभा दिसला. अभिमानाने ऊर भरून आला. 'सूर्या' जिमच्या पस्तीस वर्षांच्या कार्यक्रमांच्या वाटचालीतल्या कार्यक्रमांचा विचार करता मला ह्यांचा बॉडीशो हा कळस वाटला. या कळसावरील पताका होण्याचा मान मिळविला आमच्या महेशन! ह्यांनी ज्या कार्यक्रमात बॉडीशो केला त्याच कार्यक्रमात महेशचा सत्कार करताना लवकरच महेश 'महाराष्ट्र श्री' हा किताब मिळवेल असं आम्ही जाहीर केलं होतं. त्याची तयारी, त्याचे कष्ट अत्यंत कौतुकास्पद होते. खऱ्या गुरूला आपल्या शिष्याच्या यशाने होणारा आनंद अवर्णनीय असतो. गेल्या वर्षभरात महेशने 'सूर्या' जिमला व त्याच्या गुरूला अलौकिक आनंद दिला.

जून २०११ मध्ये महेशने 'भारतश्री' हा मानाचा किताब मिळविला. डिसेंबर २०११ मध्ये इटली येथे झालेल्या 'विश्वश्री' स्पर्धेत तो कांस्यपदकाचा मानकरी ठरला. एप्रिल २०१२ मध्ये छत्तीसगड येथे झालेल्या स्पर्धेत तो परत एकदा 'भारतश्री' झाला. याबरोबर त्याला 'चॅम्पियन ऑफ चॅम्पियन्स' हा विशेष मान मिळाला. आपण 'सूर्या' जिममध्ये घडलो, मी 'सूर्या'चं प्रॉडक्ट आहे, असं तो मोठ्या अभिमानाने जाहीर मुलाखतीत सांगतो. भविष्यात मला 'दातार सर' व्हायचंय. माझ्या ताकदीनुसार बॉडीबिल्डर तयार करायचे आहेत. दातार सर माझा आदर्श आहे. जागतिक पातळीवर यश मिळविणाऱ्या महेशच्या मनातील ह्यांच्याविषयीचा आदरभाव, प्रेम बघून कृतकृत्य वाटतं.

महेश हा माझा महाविद्यालयातला विद्यार्थी आहे. तो आमच्या घरातला एक घटक आहे. एक शरीरसौष्ठवपटू म्हणून आम्हाला त्याचा जेवढा अभिमान आहे, त्याहून जास्त अभिमान वाटतो, तो एक माणूस आहे. संस्कारक्षम, कुटुंबवत्सल, सत्यप्रिय, कष्टाळू माणूस आहे. महेश आमच्या 'सूर्या'चा अविभाज्य घटक आहे. कृतकृत्य मनानं त्याच्या यशाकडे बघून सर म्हणतात की...

'अशी मार भरारी अवश्य

जग म्हणेल माझा शिष्य'

अवघ्या विश्वात 'सूर्या'ची पताका फडकविणारा महेश हगवणे हे आमचं भाग्य आहे.

पूज्य सानेगुरुजींचं 'बलसागर भारत होवो' हे स्वप्न वास्तवात आणण्यासाठी खारीचा वाटा उचलणाऱ्या दातार सरांचा महेश विश्वात आपल्या यशाची पताका फडकवतो आहे हा आनंद अवर्णनीय आहे.

आनंदाचे डोही

आपल्या जीवनात सगळे दिवस सारखे नसतात. जीवनात संकटं, दुःखं भोगायला लागली की, मन अंतर्मुख होतं. आपल्या वाट्याला सुखापेक्षा दुःख जास्त येतं. जीवनात दुःखाला होकार व सुखाला नकार देता यायला पाहिजे. जे आपल्याला आवडतं, योग्य वाटतं, हवंहवंसं वाटतं त्याला आपण सुख म्हणतो. ज्याचा आपल्याला द्वेष वाटतो ते दुःखमय वाटतं. आपली सुखदुःखाची कल्पना चुकीची आहे. आपल्या वृत्तीवर, कल्पनेवर आपली सुखदुःखं अवलंबून असतात. सुखदुःखाचा खरा अर्थ समजला की, त्याकडे बघण्याचा डोळसपणा येतो.

‘सुख’ पाहता जवा पाडे । दुःख पर्वताएवढे ।’ या तुकोबारायांच्या वचनात फार मोठं तथ्य व जीवनाचं रहस्य दडलं आहे, हे सत्य आपण आपल्या जीवनातील अनुभवांकडे तटस्थ वृत्तीनं बघितलं तर लक्षात येतं. मनाला सुखाची सवय लागली की, आयुष्य वाया जातं. सुखासीनतेची सवय जडली की, अधोगतीकडे वाटचाल सुरू होते. सुख म्हणजे आपल्या मनासारख्या सगळ्या गोष्टी घडणं. आपल्या मनाविरुद्ध काही घडलं की, आपण त्याला दुःख म्हणतो. वास्तविक दुःख व संकटामुळे मनाला खरी जाग येते, जीवनाचा खरा अर्थ समजतो. पैशाचा अभाव हे खरं दैन्य

नाही. प्रत्येक गोष्टीबद्दल वाटणारी आसक्ती हे खरं आपलं दैन्य, दारिद्र्य आहे. जीवनात नित्य भगवंताचं स्मरण असणं ही आपली संपत्ती आहे, भगवंताचं विस्मरण ही आपली खरी विपत्ती आहे. सुख हे मृगजळासारखं आहे. आपल्या वाट्याला सुखापेक्षा दुःख जास्त येतं म्हणून सुखाची किंमत समजते.

सुसंस्कृत आई-वडिलांच्या पोटी जन्म घेणं हे खरं भाग्य, हे खरं सुख आहे. आपल्या मनावर जन्मदात्यांचे, गुरुजनांचे, आपल्या आदर्शांचे कळत न कळत संस्कार होतात. या संस्कारांच्या सोबतीनं जीवन समृद्ध होतं. आम्ही दोघंही शिक्षक असल्यामुळे आपल्या वागण्या-बोलण्या-चालण्याचे, विचारांचे, कार्याचे संस्कार आपल्या सान्निध्यात आलेल्या आपल्या विद्यार्थ्यांवर होतात हे आमच्या लक्षात आलं. त्या क्षणी आपली जबाबदारी वाढल्याची जाणीव झाली. विद्यार्थी ही खरी शिक्षकाची संपत्ती असते. सुखी, कृतार्थ जीवनाची सोबत असते. त्यांची आपल्यावर, आपल्या विचारांवर श्रद्धा असते. ती श्रद्धा शिक्षकाला अंतर्मुख करते. इतरांना काही सांगताना, आपण कसे आहोत हा विचार मनात येतो; त्यामुळे आत्मपरीक्षणाची सवय लागते. आपल्या विद्यार्थ्यांना शिकविताना आपण वाढत जातो, आपल्या जाणिवा अधिक परिपक्व होत जातात. आम्ही दोघंही विद्यार्थ्यांत रमणारे, स्वतःला विसरणारे शिक्षक आहोत. प्रत्येक माणूस, विशेषतः शिक्षक आयुष्यभर विद्यार्थी असतो. शिक्षकाची ही विद्यार्थीदशा म्हणजे ज्ञानोपासना हा विद्यार्थ्यांचा खरा आदर्श असतो.

आपले विद्यार्थी वयानं, अनुभवानं, मानानं मोठे झाले की, गुरु-शिष्य या नात्यात अधिक मोकळेपणा यायला लागतो. आदर, प्रेम तेच असतं, पण मोकळा संवाद सुरू होतो. एकदा आमची एक विद्यार्थिनी तिच्या मुलाच्या मुंजीचं बोलावणं करण्यासाठी अक्षत घेऊन आली. हे जिममध्ये जायला निघाले होते. मी व्याख्यानासाठी मंडळात गेले होते. मी घरी नाही म्हटल्यावर सहजपणे ती बोलून गेली की, सर, तुम्ही भेटलात बरं झालं, आनंद वाटला, पण मॅडम भेटल्या असल्या तर अजून आनंद झाला असता. तुम्हा दोघांना एकदम बघितलं की, समंजस सहजीवनाचा संस्कार होतो. आम्ही तुम्हा दोघांना निराळं बघू शकत नाही. तुम्हीच आम्हाला तशी सवय लावलीत. माझ्या लग्नापूर्वी तुमच्या घरी एकटी येणारी मी, लग्नानंतर सहकुटुंब यायला लागले, कारण माझ्या एकटीचं येणं आता मॅडमला चालत नाही, म्हणून आम्ही कायम जोडीनं येतो. अगदी मुलाबाळांसकट. खरंच ती जे बोलली त्यात तथ्य आहे. माझे महाविद्यालयातील विद्यार्थी-विद्यार्थिनी ह्यांचे कधी होऊन गेले ते कुणालाच समजलं नाही. जिममधील

मुलांची मी कधी मॅडम होऊन गेले ते मला समजलं नाही. आम्हा दोघांच्या विद्यार्थ्यांना आमच्या घराची, मनाची कवाडं नित्य खुली असतात.

आम्हा दोघांना एकमेकांच्या कार्याबद्दल आदर व आस्था आहे. दोघांही एकमेकांच्या क्षेत्रात मनापासून रस घेतो, रमतो. यासाठी मुद्दाम मनाला काही बजावण्याची गरज पडली नाही. हे सगळं सहज झालं. कारण या सगळ्यातून आम्हाला भरभरून आनंद मिळत होता. या पार्श्वभूमीवर सहजीवनातील एक उत्कट आनंदाचा क्षण आठवला. जानेवारी २००५ मध्ये आम्हा दोघांना आपापल्या आवडीच्या, अभ्यासाच्या कार्यक्षेत्रात विद्यावाचस्पती ही पदवी मिळाली. एकाच विद्यापीठात, एकाच पदवीदान समारंभात आम्ही या आनंदाचे धनी झालो. विद्येच्या माहेरघरी एम्.ए. करत असताना दोघांची भेट झाली. भेटीचं रूपांतर मैत्रीत, नंतर सहजीवनात झालं. सहजीवनाच्या या आनंदाच्या प्रवासात आमच्या दोघांच्या ज्ञानावर पीएच्.डी. या पदवीची मोहोर उमटली ती एकाच पदवीदान समारंभात! हा दुर्मिळ आनंद आमच्या वाट्याला आला हे आमचं भाग्य. २००५ हे साल आमच्या सहजीवनात आनंदाची, कृतार्थतेची पर्वणी घेऊन आलं. तीन दशकांच्या प्रामाणिक मेहनतीनंतर अभ्यासू वृत्तीमुळे, आशावादी स्वभावामुळे, स्वतःची वाढ करण्याच्या तळमळीमुळे हा आनंद आम्हाला मिळाला.

आपल्या प्रत्येकाच्या जीवनात योगायोगाला खूप महत्त्व असतं. योगायोगामुळे जीवनात एखादी संधी अचानक समोर येते. ती संधी ओळखून त्यावर स्वार व्हावं लागतं. नाहीतर 'असेल माझा हरि । तर देईल खाटल्यावरि ।' अशी निष्क्रियता येते. आमचा दोघांचाही कल लहानपणापासून अभ्यासापेक्षा खेळाकडे जास्त होता. 'खेळाडू' ही आमच्या मित्र-मैत्रिणीत असलेली आमची खरी ओळख होती. दोघांच्या स्वभावाचं एक वैशिष्ट्य असं की, जे काम करायचं ते अगदी मनापासून, जीव ओतून करायचं. त्यामुळे काम केल्याचा आनंद व यश मिळालं. एक काम करताना दुसरं केलं नाही याचा पश्चात्ताप कधी झाला नाही. कामं उरकायची हा संस्कार मनावर कधी झाला नाही.

महाविद्यालयातील शेवटच्या वर्षी खेळापासून बाजूला होऊन अभ्यासात लक्ष घातल्यावर आपल्याला अभ्यासातही गती आहे, यश मिळतं हे माझ्या लक्षात आलं. यश नियतीवर जसं अवलंबून असतं, तसं किंबहुना त्यापेक्षा जास्त स्वप्रयत्नांवर अवलंबून असतं हे समजलं. ह्यांना बी.ए.ला संख्याशास्त्र या विषयात प्रथम क्रमांक मिळाला. माझ्या बाबतीतही बी.ए.च्या वर्षी माझे खेळ, नाटक या गोष्टी आई-वडिलांनी बंद केल्यामुळे अभ्यासाचं कवाड उघडलं गेलं. उघडताना

ते थोडंसं कुरकुरलं. पण मनापासून केलेल्या अभ्यासाच्या तेलामुळे कवाडं एकमेकांवर आपटली नाहीत. ज्ञानाचं कवाड सताड उघडलं ते आजच्या या क्षणापर्यंत. आम्ही दोघंही चांगले गुण मिळवून एम्.ए. झालो. मी पीएच्.डी.साठी नाव नोंदवलं. विषय ठरला, मार्गदर्शक ठरला. उत्साहाने अभ्यासाला सुरुवात झाली. लगेचच विवाह झाला. सहजीवनाचा श्रीगणेशा झाला. अपघात झाला आणि जीवनाची दिशा बदलली. दोन-अडीच वर्षं अपघाताच्या वेटोळ्यात फिरत राहिलो. नंतर मी महाविद्यालयात मराठी विषयाची प्राध्यापिका झाले. त्यांनी स्वभावानुसार व्यायामशाळा सुरू केली.

व्यायामशाळा सुरू केल्यानंतर सखोल अभ्यासाची गरज वाटली. शरीरशास्त्राचा ह्यांनी अभ्यास केला. व्यायाम शिकविण्याची नवी पद्धत तयार केली. भरपूर वाचन करून त्याचे प्रयोग स्वतःवर व विद्यार्थ्यांवर केले. प्रयोग यशस्वी झाले. विद्यार्थ्यांनी 'नू.म.वि. श्री' ते 'विश्व श्री' पर्यंत बक्षिसं मिळविली. अभ्यासाच्या कक्षा विस्तारित झाल्या. व्यायामतज्ज्ञ म्हणून लेख, लेखमाला, व्याख्यांनं असा प्रवास सुरू झाला. 'व्यायाम प्रत्येकासाठी', 'सूर्यनमस्कार : व्यायामाचा राजा' ही पुस्तकं प्रकाशित झाली. सूर्यनमस्काराच्या चार नव्या पद्धती शोधून काढल्या. अभ्यासू अनुभवी मनाला नव्या संशोधनाची गरज वाटली. या गरजेतून, धडपडीतून 'ट्रायन-आर्ट' या नव्या क्रीडाप्रकाराचा जन्म झाला. गुणवत्ता असूनही या खेळाला मान्यता मिळाली नाही. हा खेळ फाईलमध्ये बंदिस्त झाला, अडकून पडला. या गोष्टीचा ह्यांनी अत्यंत मनस्ताप करून घेतला. या खेळाच्या प्रचार-प्रसारासाठी खूप मेहनत घेतली, पण प्रयत्नांना यश आलं नाही. खेळाला मान्यता नाही म्हणून विद्यार्थी नाहीत. विद्यार्थी नाहीत म्हणून मान्यता नाही. या राजकारणात ह्यांनी तो नाद सोडून दिला. नाद सोडून दिला हे अर्धसत्य आहे. वरकरणी नाद सोडला, पण अंतर्त्यामी खळबळ माजली होती.

मनाच्या या अवस्थेत अचानक ह्यांची भेट डॉ. र. ना. शुक्ल यांच्याशी झाली. खरंच काही माणसं आपल्याला जीवनात देवासारखी भेटतात आणि मनाला उभारी देऊन जातात. त्यांच्या भेटीनं मरगळ संपून जाते. चैतन्याला जाग येते. मुळातच ह्यांचा स्वभाव प्रखर आशावादी. खचणं, हताश होणं ह्यांना माहित नाही. तरी आपल्या नव्या खेळाच्या प्रगतीतले अडसर दिसत असताना आपल्याला काही करता येत नाही या त्रासदायक वस्तुस्थितीमुळे मळभ आलं होतं. मनाचं मळभ घालवून मोकळं आकाश दाखविण्यासाठी डॉ. शुक्ल सरांची भेट झाली असावी. पहिल्या भेटीत सरांनी ह्यांची व्यायामशाळा, त्यातलं वातावरण, विद्यार्थी, ह्यांचं

ध्येय, व्यक्तिमत्त्व, नवा खेळ, कार्य-कर्तृत्व, अभ्यास या गोष्टी जाणून घेतल्या. ह्यांच्या व्यासंगाबद्दल कौतुक केलं. म्हणाले 'तुम्ही एम्.ए. आहात, अनुभवसंपन्न आहात. तुम्ही पीएच्.डी. का करत नाही? ओपन इंटरनॅशनल युनिव्हर्सिटी फॉर कॉम्पिमेन्टरी मेडिसीन' या श्रीलंकेच्या युनिव्हर्सिटीशी आपण संपर्क साधू या. तुम्हाला नक्की डॉक्टरेट ही मानाची पदवी मिळेल. तुमचं कार्य, तुमचा अनुभव, तुमचा व्यासंग दांडगा आहे.

डॉ. शुक्ल या विद्वान, वरिष्ठ शास्त्रज्ञांचं बोलणं ऐकून हे झपाटले गेले. विचार करू लागले. दोघांची खूप चर्चा झाली. ह्यांनी पीएच्.डी.साठी नावनोंदणी करायचं नक्की केलं. सरांनी माझ्यासंबंधी चौकशी केली. ह्यांनी संतसाहित्याची माझी आवड, लेखन, ध्वनिफीत, मराठीची प्राध्यापिका असल्याचं सांगितलं. सरांनी आम्हा दोघांना भेटण्यासाठी बोलावलं. दुसऱ्या दिवशी सरांच्या सांगण्यानुसार माझ्या लिखाणाच्या फाईल्स, पुस्तकं घेऊन आमची वरात सरांकडे गेली. गप्पा झाल्या. सरांनी माझं लिखाण बघितलं. म्हणाले अहो, तुमचा प्रबंध लिहून तयारच आहे. तुम्हाला दोन-तीन पीएच्.डी. घ्याव्या लागतील. उशीर करू नका. उद्याच पीएच्.डी.साठी दोघं नावनोंदणी करा. कामाला लाग. सरांचं बोलणं मी ऐकलं, मला पटलं; पण मन त्यासाठी फारसं उत्सुक नव्हतं. ह्यांनी मात्र मनावर घेतलं. ह्यांच्या उत्साहाला, आग्रहाला मी विरोध करू शकले नाही. चांगल्या कामासाठी हे नेहमी आग्रही असतात. प्रचंड आत्मविश्वास, जिद्द, चिकाटी व कष्टाची तयारी या स्वभावामुळे ह्यांनी एकदा एखादी गोष्ट करायची मनावर घेतली की, त्याच्या आड कुणीही येऊ शकत नाही. आम्ही नावनोंदणी केली. विषय ठरवला. मार्गदर्शक ठरले, आराखडा तयार केला. कामाचा श्रीगणेश झाला. 'The War of Iorn' हा ह्यांचा विषय, तर 'संत आपुले जीवन' हा माझ्या प्रबंधाचा विषय नक्की झाला. ह्यांचा अभ्यास, अनुभव, शिकविण्याचा हातखंडा होता; पण प्रबंधाच्या शिस्तीत लेखनाचा फारसा अनुभव नव्हता. त्यामुळे आम्ही दोघांनी बसून ह्यांच्या प्रबंधाच्या विषयानुसार आराखडा तयार केला, प्रकरणांचा क्रम व त्याचा तपशील ठरविला. ह्यांची विषयवार लिखाणाला सुरुवात झाली. जिमच्या ऑफिसमध्ये बसून सारं लिखाण केलं.

माझ्या मनानं अजून प्रबंधाच्या कामासाठी उचल खाल्ली नव्हती. घर व महाविद्यालय दोन्हींच्या जबाबदाऱ्या सोडून रिकामा वेळ फारसा नव्हता. हे जितकं खरं तितकंच दुसरं एक कारण म्हणजे माझं मन अजून खूप उत्सुक नव्हतं. त्या मनाला लिखाण न करण्यासाठी रोज नवं कारण मी शोधत होते. यापूर्वी दोनदा

पीएच्.डी.च्या कामाकडे पाठ फिरवायला लागली होती. एकदा १९७३ साली व दुसऱ्यांदा १९९५ साली. पहिल्यांदा ह्यांच्या अपघातामुळे मला त्या कामाचा विसर पडला. १९९५ च्या सुमारास मनात आलं की, आता खूप पातळ्यांवर आपण स्थिरावलो. वेळ भरपूर आहे. पीएच्.डी.चा अभ्यास सुरू करावा. ह्यांनी होकार दिला. नाव नोंदवलं, विषय निवडला. अभ्यास सुरू केला. लिखाणाला गती आली. पण परत एकदा घरगुती अडचणीमुळे मला पीएच्.डी.चा अभ्यास थांबवावा लागला. मी यशस्वी माघार घेतली. दोनदा हुलकावणी मिळालेल्या वाटेनं परत जायला मन तयार होत नव्हतं. माझा विचार ह्यांना अजिबात मान्य नव्हता. त्यांचा सतत आग्रह चालू होता. त्यांच्या आग्रहाला बळी पडून मी लिखाणाला सुरुवात केली. त्या कामात पूर्ण बुडून गेले.

आमचे दोन मार्गदर्शक गुरू डॉ. र. ना. शुक्ल व डॉ. शंकरराव गोवारीकर म्हणजे थोर वरिष्ठ शास्त्रज्ञ होते. कर्तृत्वाने, ज्ञानाने व कार्याने हिमालयाएवढे होते. विज्ञान व अध्यात्म यांचा संगम त्यांच्यात होता. त्यांच्या ज्ञानाचा, अनुभवाचा प्रबंध विषयाला खूप उपयोग व्हायचा. प्रबंध विषयाचे विविध पैलू ते उलगडून दाखवायचे. या दोन महान ज्ञानसंपन्न व्यक्ती म्हणजे चैतन्याची केंद्रं आहेत. ज्ञान नम्र असतं याचा वस्तुपाठ म्हणजे ही दोन माणसं. या दोघांच्या मार्गदर्शनामुळे प्रबंध परिपूर्ण झाले. प्रबंधात विषयाची मांडणी करताना इनोवेटिव्ह व समाजोपयोगी या दोन्ही गोष्टींवर त्यांचा अधिक भर होता. स्वतःचं संशोधन हवं असा त्यांचा आग्रह होता. आमच्या विषयांना अनुसरून त्यांच्या परिचयातल्या अनुभवी, ज्ञानी, कर्तृत्ववान व्यक्तींशी ते आमची भेट घालून द्यायचे. त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेतून विषयाचं सखोल चिंतन व्हायचं. मार्गदर्शक गुरू कसा हवा याचा वस्तुपाठ म्हणजे या दोन महान व्यक्ती.

दोघांचे प्रबंध लिहून तयार झाले. विद्यापीठात जमा झाले. यथावकाश पीएच्.डी. पदवी मिळाली. आमच्या दोघांचं आमच्या मार्गदर्शक गुरूंशी जुळून आलेलं नातं फक्त पदवी संपादन करण्यापुरतं नव्हतं तर ते आयुष्यभरासाठी होतं. आपल्या सहवासात आलेल्या माणसांना आपलंसं करण्याच्या त्यांच्या सहजसुंदर वृत्तीमुळे हे शक्य झालं. आमच्या यशात, आनंदात आमच्या गुरूंचा खूप मोठा सहभाग असल्यामुळे त्यांच्याबद्दलचा प्रेमभाव, कृतज्ञताभाव व्यक्त करावा असं मनात आलं. हा भाव जाहीरपणे एका मोठ्या कार्यक्रमात व्यक्त करून त्यांच्या ऋणात राहावं असं आम्ही दोघांनी ठरविलं. २६ फेब्रुवारी २००५ या दिवशी 'कृतज्ञता अभिव्यक्ती सोहळा' करायचं निश्चित केलं. आम्ही आमच्या गुरूंचा

जाहीर सत्कार करणार हे आमच्या सूर्यापरिवाराला म्हणजे आमच्या विद्यार्थ्यांना कळलं आणि त्यांनी आमचा सत्कार करण्याचा घाट घातला. कार्यक्रमाची जबाबदारी त्यांनी स्वतःकडे घेतली. ज्या महाविद्यालयात ह्यांनी अध्ययन केलं व ज्या महाविद्यालयात मी अध्यापन केलं त्या आबासाहेब महाविद्यालयाच्या सभागृहात भावपूर्ण कार्यक्रम साजरा झाला. या कार्यक्रमासाठी आमच्या दोघांचे वीस वर्षांतील विद्यार्थी उत्साहाने सामील झाले होते. खूप सुंदर स्मृतिचिन्ह त्यांनी मनापासून, स्वहस्ते तयार केलं. शक्तीचं प्रतीक म्हणून वजनाचा बार व भक्तीचं प्रतीक म्हणून तुळशीवृंदावन यांचा कलात्मक समावेश असलेलं स्मृतिचिन्ह म्हणजे आमच्या आयुष्याची ठेव. कोणत्याही पुरस्कारापेक्षा हे स्मृतिचिन्ह आमच्या लेखी अधिक मानाचं आहे.

संध्याछाया सुखविती हृदया

अपघाताच्या क्षणापासूनचा चाळीस वर्षांचा सहजीवनाचा प्रवास लिहिताना बरेचदा डोळे भरून आले, मन अंतर्मुख झालं. मनात आलं हे सगळं आपण इतक्या सहजपणे, शांतपणे कसं भोगलं? परिस्थिती अवघड होती, प्रवास खडतर होता. अवघड परिस्थितीवर मात करताना त्या संकटांचा रेटा, वेग इतका प्रचंड होता की, त्यामुळे त्याची तीव्रता लक्षात आली नाही, जी आज प्रकर्षाने जाणवते आहे. संकटांशी सामना करताना विचार करायला मन रिकामं नसतं. मनाला निराळा ध्यास असतो. संकटातून बाहेर पडून जगण्याची ऊर्मी असते. त्या ऊर्मीत सहनशक्ती वाढविण्याची ताकद असावी. सगळ्या गोष्टी प्रतिकूल असताना सहजीवनाचा आनंद लुटायचा राहिलाय, सहजीवनाची रंगवलेली स्वप्नं पुरी करायची आहेत, त्यासाठी जगायला हवं ही प्रबळ इच्छाशक्ती जगण्याची शक्ती देत होती. सहजीवनाची रंगवलेली स्वप्नं जरी बदलली असली तरी सहजीवन हवं हा विचार आशावाद जागवत होता, खुणावत होता. रोज येणारं नवं संकट दोघांची मनं जवळ आणत होतं. विवाहानंतर लगेच अचानक कोसळलेलं भीषण अपघाताचं संकट म्हणजे सहजीवनाची कसोटी होती. कौटुंबिक, आर्थिक कुठल्याही गोष्टीचं

नियोजन नव्हतं. विधात्यानं विवाहानंतर पाठविलेल्या संकटकाळात नियोजन होतं पती-पत्नीच्या अभेद्य नात्याचं, अपार प्रेमाचं, नित्य सोबतीचं. इतर कसलंही नियोजन करायला वेळ न मिळणं हेच सहजीवनाचं उत्तम नियोजन होतं. रात्रंदिवस आम्ही एकमेकांचे होतो. जोडीने संकटाशी सामना करत होतो. आजही 'जोडगोळी' म्हणून कृतार्थ, कृतकृत्य जीवनाचा आस्वाद घेत आहोत. सहजीवनाच्या सुरुवातीच्या काळात संकटांमुळे भविष्यकाळ 'भिवविती हृदया' अशी प्रतिकूल परिस्थिती होती. आज आयुष्याच्या हव्याहव्याशा वाटणाऱ्या संध्याकाळी 'संध्याछाया सुखविती हृदया' ही तृप्तता व समाधान आहे. ही सारी त्याची कृपा, त्याचं नियोजन!

पती-पत्नीचं सप्तपदीनंतरचं नातं भावनिक असतं. या नात्यातील अनुभव बोलके असतात. विचार, बुद्धी, भावना अशा कलात्मक तुकड्यांनी या नात्याचा सुंदर गोफ विणला जातो. या विणीत संवेदना फार महत्त्वाच्या असतात. संवेदनांमुळे नात्यात जिवंतपणा येतो. नात्यात आठवणींच्या रंगांची उधळण झाली की, इंद्रधनुष्याचं सौंदर्य खुलतं. जीवनाच्या संध्याकाळी भूतकालीन अनुभवातून जवळ आलेल्या मनाचं अस्तर असतं. जाणिवा परिपक्व झाल्या की, अस्तर व जीवन एकजीव होऊन जातं. नात्याची भावनिक एकरूपता अपघाताच्या संकटाने प्रत्यक्षात अनुभवण्याची सुवर्णसंधी आम्हाला दिली. सहजीवन म्हणजे आनंदाचं जगणं, निखळ प्रेमाची अभिव्यक्ती. पती-पत्नीच्या पवित्र नात्यातील गोडवा शारीरिक नात्यापेक्षा संकटकाळात भावनिक गुंतवणुकीमुळे अधिकाधिक रसाळ होत जातो. हा रसाळपणा हे सुखी-समाधानी सहजीवनाचं खरं रहस्य! संकटात एकमेकांना साथ देताना सहजीवन कसं हवं ते सहजपणे समजलं. एकमेकांसाठी जगणं म्हणजे काय हे अनुभवानं समजलं. एकमेकांची सुखदुःखं वाटून घ्यायची म्हणजे काय हे उलगडत गेलं. आयुष्यभर एकत्र राहून आपलं माणूस कसं आहे हे पूर्णपणे समजत नाही. जे दीर्घ सहवासातून समजत नाही ते आम्हाला परिस्थितीने शिकवलं. शांत मनानं परिस्थिती मान्य करून त्या परिस्थितीशी जुळवून घेणं म्हणजे योग. या योगाचा अभ्यास म्हणजे आपल्या अंतरंगातील गुणांचं सौंदर्य वापरता येणं. सहजीवनाच्या सुरुवातीला या सान्या सौंदर्याची मुक्त हस्ते उधळण करता आली त्यामुळे जीवनाचा अर्थ समजला. श्रद्धेविना जीवन व्यर्थ हे संकटरूपी देवानं सांगितलं.

देवावर, सत्यावर, आपल्या कार्यावर ठाम श्रद्धा असली की, जीवन सोपं होऊन जातं. देवानं जीवनात जे दिलं त्यात माझं कल्याण आहे. जे दिलं नाही,

दिलं ते काढून घेतलं ते माझं भाग्य असतं. तो भाग्यविधाता असतो, हितचिंतक असतो, कर्ता करविता असतो. त्यानं जे दिलं ते सत्कारणी लावायचं, जे दिलं नाही त्यासाठी रडत बसायचं नाही हा मंत्र जपण्याची युक्ती संकटाने दिली. अपघातानंतर जेव्हा सिव्हिल सर्जनकडून ४० टक्के Disability चं प्रमाणपत्र मिळालं तेव्हा मनात पहिला विचार आला ६० टक्के Ability चा. त्यामुळे स्वतःची ओळख झाली. स्वतःतील गुण-दोषांकडे तटस्थपणे बघता आलं. गुण होकारात्मक दिशेने घेऊन गेले. संकट आपल्याला घडविणार हा आशावाद वाढला. या आशावादानं निराशेला जवळपास येऊ दिलं नाही. संकटानं प्रयत्नवाद शिकविला. प्रयत्नवादाला भगवंताच्या अधिष्ठानाचं भाग्य दिलं. संकट वरदान वाटलं. संकट व वरदान म्हणजे त्याचा कृपाप्रसाद. हा प्रसाद फक्त आपल्यापुरता नसतो. तो प्रसाद अनेकांपर्यंत पोचवायचा असतो. हा विचारही त्यानेच सांगितला. विचाराला कृतीचं पाठबळ दिलं. काहीही न मागता त्यानं इतकं भरभरून दिलं की, आमच्या सहजीवनाचा पाया त्याने भक्कम केला.

चार वर्षांपूर्वी मी महाविद्यालयातून निवृत्त झाले आणि समाजात संतचरित्र, संतसाहित्य, साहित्यातील शाश्वत मूल्यांचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी प्रवृत्तीची दारं सताड उघडली गेली. निवृत्ती-प्रवृत्ती या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू याची साक्ष पटली. निवृत्तीच्या वळणावर आम्ही राहण्याची जागा बदलली. नवा हुरूप आला. काही सामाजिक, शैक्षणिक संस्थांच्या नव्यानं जबाबदाऱ्या स्वीकारल्या. नव्या ओळखी, नवी कामं यामुळे आयुष्य नवं वाटायला लागलं. या नव्या आयुष्याला अनुभवांची श्रीमंती होती, ज्ञानाची बैठक होती, डोळसपणाचं भान होतं, निवडीचं स्वातंत्र्य होतं. त्यामुळे 'संत आपुले जीवन' या संस्कारानुसार श्री ज्ञानेश्वरी, दासबोध, गाथा, मनाचे श्लोक, हरिपाठ या संतांच्या ग्रंथांचे अभ्यासवर्ग सुरू केले. निवृत्तीपर्यंतच्या ज्ञानाला वर्गातील चार भिंतींची व अभ्यासक्रमाची चौकट होती. या चौकटीतील शिस्तीनं, आनंदाने मोकळं आकाश दाखवलं. त्यामुळे संतसाहित्याच्या प्रांगणात विहार करू लागले. या संतांनी माझ्याभोवती आनंदाचे आवार घातले. आनंदाच्या या प्रवासात मला अनेक सख्या भेटल्या. निरपेक्ष आनंदाचा खजिना गवसला. निवृत्तीची पोकळी क्षणभरही जाणवली नाही. निवृत्तीनंतरच्या प्रवृत्तीचं वळण संतांनी सोनेरी केलं. जीवनाची सेकंड इनिंग आनंदमयी ठरली. नोकरीच्या प्रवृत्तीत कामातून भरभरून आनंद मिळाला, आता निवृत्त जीवनात आनंदासाठी काम करायचा विचार नक्की झाला. अखंड कामातून चित्ताची शुद्धी होते हे शहाणपण संतांनी शिकविलं.

व्यायामाचं व्रत अंगिकारलेल्या ह्यांना निवृत्तीचा प्रश्न पडण्याचं कारण नव्हतं. व्यायाम हे अमृत आहे, व्यायाम हेच जीवन आहे या विचारांनुसार वागणाऱ्या ह्यांना जीवनशैली बदलण्याचा प्रश्न आला नाही. त्यामुळे आज सत्तरीच्या उंबरठ्यावर व्यायामाचा प्रसार, प्रचार करण्याचं काम उत्साहाने चालू आहे. 'व्यायाम प्रत्येकासाठी' हा सुखाचा मंत्र असंख्यांपर्यंत पोहचविण्याच्या व्रतात खंड पडलेला नाही. आरोग्यसंपन्न जीवन प्रत्येकाला आवश्यक आहे. ज्येष्ठ नागरिकांना तर आरोग्यसंपन्न जीवन अत्यावश्यक आहे. या विचाराचं महत्त्व पटल्यामुळे गेली दोन-चार वर्षे हे ज्येष्ठ नागरिकांसाठी व्यायाम वर्ग घेतात. या वर्गातील मी त्यांची विद्यार्थिनी आहे. माझ्या तुकाराम गाथेच्या अभ्यासवर्गाचं सभासदत्व त्यांनी आपणहून आनंदानं स्वीकारलं. आयुष्याच्या सोनेरी संध्याकाळी पती-पत्नीच्या पवित्र नात्याला गुरु-शिष्याचं कोंदण मिळालं. ह्यांची शक्तीची उपासना. माझी भक्तीची उपासना. शक्ती-भक्तीची ही उपासना हातात हात घालून कार्याचा आनंद मिळवीत आहे. हे जगणं आनंदाचं या अनुभवाच्या श्रीमंतीमुळे आम्ही आनंदयात्री आहोत.

सहजीवनात विचारस्वातंत्र्याच्या नको त्या कल्पना कधी आमच्या डोक्यात घुसल्या नाहीत. विचारस्वातंत्र्य म्हणजे प्रत्येकानं मनाला येईल तसं वागणं नाही. प्रत्येकाने जोडीदाराच्या मतांचा, गुणांचा, कार्याचा आदर करणं म्हणजे विचारस्वातंत्र्य. प्रत्येकानं एकमेकांच्या कार्यात सहभागी होणं, प्रसंगी विरघळणं यात आम्हाला खूप आनंद मिळतो. आमच्या नात्यातील प्रेम एकमेकांना बंधनात डांबून ठेवणारं नाही. कार्याला चैतन्य देणारं ते प्रेम आहे. या प्रेमात सततचा संवाद आहे. संवादातून दोघं एकमेकांचं स्वातंत्र्य जपतो. आनंदाच्या, यशाच्या या स्वातंत्र्यात काही वेळा अशा आल्या की, पुढे जाणं सोपं वाटलं, विचारपूर्वक थांबणं अवघड असलं तरी आवश्यक वाटलं. आनंदाच्या आवडत्या कामांसाठी बाहेरची निमंत्रणं आली तरी कुठे जायचं, कुठे जायचं नाही हे दोघांनी एकमतानं ठरविलं. एकट्यानं फारसं कुठे जायचं नाही हा निश्चय केला. तो निश्चय पाळला. कोणत्याही यशाच्या गाडीत एकट्यानं बसून जायचं नाही हा विचार पटला. यशाच्या आनंदाच्या धुंदीत सुरुवातीला एकटेपणा जाणवत नाही. पण यश-आनंद-प्रसिद्धी या धुंदीत आपण आपल्या माणसांपासून दूर जातोय हे कधीकधी लक्षात येत नाही. एक वेळ अशी येते की, यशाच्या-आनंदाच्या रुळावरून भरधाव धावणारी गाडी घसरून पडलेली असते. आमच्या समंजस सहजीवनात शक्ती-भक्तीची गाडी हातात हात घालून गतिमान झाली. त्यामुळे नात्यातील प्रेमाची वीण अधिक

अधिक दृढ होत गेली.

बरेचदा आपलं मन कोण काय म्हणेल या कल्पनेनं कुस्करलं जातं, करपून जातं. अनुभवातून समजतं की, आपलं जीवन म्हणजे इतरांच्या अभिप्रायाची डायरी नाही. आपल्या विचारपूर्वक जगण्याला, आनंदाच्या प्रवासाला प्रत्येकवेळी इतरांच्या मान्यतेची गरज नसते. बरेचदा आपण नको असलेले त्रासदायक ताण घेऊन जगतो. महत्त्व नसलेल्या गोष्टीचा विचार करून वेळ वाया घालवतो. या गोष्टी म्हणजे आपले शत्रू आहेत. हे शत्रू आपल्याला काही करू देत नाहीत, आपल्या प्रगतीच्या आड येतात. आपण आपलं काम मनापासून करताना त्यात व्यत्यय येणाऱ्या गोष्टींपासून लांब राहाणं आवश्यक असतं. तसं लांब राहाणं म्हणजे विरक्ती. आपण ठरविलेल्या गोष्टींव्यतिरिक्त इतर गोष्टी करण्याची इच्छा नाहीशी करणं म्हणजे साधना. आपल्या कामात रमणं म्हणजे निराशा नाही तर त्याचं नाव विरक्ती. आपल्या कामावर प्रेम करणं म्हणजे इतर गोष्टींविषयी कटुता वाटणं नाही. ज्यातून आपल्याला आनंद मिळतो ते करताना, आनंद न मिळणाऱ्या गोष्टींपासून लांब जाणं, आपल्याला काय करायचं आहे यापेक्षा काय करायचं नाही हे ठरविता आलं पाहिजे. हे ठरविता आलं की कंटाळा, निराशा, निष्क्रियता, आळस या शत्रूंचा संबंध येत नाही. आम्हा दोघांना जीवनात निखळ आनंद महत्त्वाचा वाटला. आनंदाची वाट दिसली. त्या वाटेनं एकमार्गी जात राहिलो. दोघांच्या शक्ती-भक्तीच्या वाटा एकमेकांत मिसळून गेल्या. त्यामुळे सुख-दुःखात कधी एकटेपणा वाटला नाही.

आमच्या समंजस सहजीवनाबद्दल काहीजणांना कौतुक वाटतं, काहींना आश्चर्य वाटतं, काहींना आमचं सहजीवन मिळमिळीत वाटतं. कुणाला काय वाटतं यापेक्षा आपल्याला आनंद मिळतो हे आमच्यासाठी महत्त्वाचं वाटतं. माझ्या एका सखीनं आमच्या समंजस सहजीवनाबद्दल काढलेले उद्गार ही आमची खरी ओळख वाटली. ती म्हणाली, 'आरती, तुमच्या दोघांच्या अपघातापासूनच्या सहजीवनाकडे बघताना एक गोष्ट ठळकपणे जाणवते की, दिवसेंदिवस दृढ होत जाणाऱ्या नात्यातील एकरूपता, तादात्म्यता विलक्षण आहे. तुझ्या भावविश्वात अरुणच्या कोणत्याही योजनेला अग्रस्थान देणं या एकरूपतेमुळे तुला जमतं. तुमचं एकमेकांत गुंतणं अति लोभस आहे. अरुण हे आरतीच्या जीवनाचं सूत्र आहे, तर आरती ही अरुणच्या जीवनाची प्रेरणा आहे. विवाहाला, अपघाताला चाळीस वर्षे झाली तरी नात्यातला गोडवा टिकून आहे, किंबहुना नात्यातील जाणिवा अधिकाधिक पक्क झाल्या आहेत.'

आमचं सहजीवन म्हणजे एक डेरेदार वृक्ष. हा वृक्ष मोठ्या दिमाखानं डुलत असताना भीषण अपघाताच्या रूपानं त्याच्या मूळावर घाव घातला. वृक्षाच्या फांद्या उन्मळून पडल्या. फळं गळून गेली. पण नियतीनं तो वृक्ष वटून जाण्यासाठी स्वाभिमान, जिद्द, चिकाटी, आशावाद, सहनशक्ती दिली. त्याच्या सहधर्म-चारिणीला सेवा, वात्सल्य, त्याग, तडजोड, समर्पण वृत्ती या दागिन्यांनी नटवलं. एकमेकांच्या गुणांच्या सोबतीनं नियतीनं तो वृक्ष जगवला, जागवला. तो वृक्ष जिवंत होता, पण वाढत नव्हता. हळुहळू त्याला मोहोर लागला. पण बराचसा गळून गेला. चिकाटीमुळे व वात्सल्यरूपी खत-पाणी मिळाल्यामुळे आंबट, तुरट बाळकैऱ्या धरल्या. हळू हळू रसाळ, पण आंबट कोय धरली. कैरी मोठी झाली. लोणच्यासाठी घरोघरी जाऊन पोचली. मग पाड धरला. पाडाची गोडी चाखायला चाळिशी उलटून गेली. मित्र-मैत्रिणी, गुणी विद्यार्थी, हितचिंतक यांच्या प्रेमाच्या आढीत मधुर आंबा तयार झाला. अमृत पायरीचा आस्वाद दरवळला. हापूसची गोडी चाखली. ही गोडी चाखता चाखता सहजीवनाचा प्रवास म्हणजे तीर्थयात्रा होऊन गेली.

डॉ. आरती दातार यांचा अल्प-परिचय

लेखन :

- ♦ 'साहित्याने मला काय दिले?' - संपादन
- ♦ महाराष्ट्राची संत परंपरा
- ♦ महाराष्ट्रातील पाच संत
- ♦ महाराष्ट्रातील पाच संतकवयित्री
- ♦ संतांची गोष्टीरूप चरित्रे
- ♦ व्यायाम प्रत्येकासाठी (शब्दांकन)
- ♦ सूर्यनमस्कार व्यायामाचा राजा (शब्दांकन)
- ♦ 'देह अवघाचि चंदन' - ध्वनिफीत

पुरस्कार :

- ♦ आदर्श शिक्षिका पुरस्कार
- ♦ जनता बँकेतर्फे महिलादिनानिमित्ताने विशेष पुरस्कार
- ♦ एम्.फिल्.च्या प्रबंधाला उत्कृष्ट प्रबंध पुरस्कार
- ♦ जागतिक मराठा चेंबर ऑफ कॉमर्सतर्फे जागतिक महिला वर्षात विशेष पुरस्कार
- ♦ पुण्यश्लोक सद्गुरू शंकर-पार्वती प्रतिष्ठानतर्फे 'अनुबंधी' पुरस्कार
- ♦ समाजकार्यासाठी 'रणरागिणी' पुरस्कार
- ♦ गदिमा प्रतिष्ठान, पुणे, गृहिणी सखी सचिव पुरस्कार- २०१२
- ♦ कवी अनंत फंदी साहित्य पुरस्कार- २०१४

व्याख्याने :

- ♦ संतचरित्र-विषयक व्याख्याने

व्याख्यानमाला :

- ♦ श्री स्वामी विवेकानंद, श्री योगी अरविंद, श्री माताजी, पसायदान
- ♦ नैनिताल अरविंद आश्रमात विशेष व्याख्याती म्हणून निमंत्रित

अभ्यासवर्ग :

- ♦ ज्ञानेश्वरी, दासबोध, मनाचे श्लोक, तुकारामगाथा, नामदेवगाथा, हरिपाठ

डॉ. अरुण दातार यांचा अल्प-परिचय

- ♦ 'ट्रायन आर्ट' या नवीन क्रीडा प्रकाराचे जनक
- ♦ 'आयर्न गेम्स' मधील पुणे शहरातील पहिला व्यावसायिक मार्गदर्शक
- ♦ ४० वर्षांहून अधिक काळ क्रीडाक्षेत्राशी संबंध
- ♦ सर्व खेळांच्या खेळाडूंना विशेष मार्गदर्शन
- ♦ 'आयर्न गेम्स' मधील एकमेव डॉक्टर
- ♦ हजारो चारित्र्यसंपन्न, बलदंड शरीराचे युवक घडवण्याचे कार्य
- ♦ महाराष्ट्र-राज्य व्यायामसाहित्य निवड समितीचे अध्यक्ष
- ♦ पुणे जिल्हा वेटलिफ्टिंग संघटनेचे उपाध्यक्ष
- ♦ पुणे जिल्हा शरीर सौष्ठव संघटनेचे कार्यकारी सभासद
- ♦ 'राष्ट्रीय सूर्य नमस्कार अभियाना'च्या माध्यमातून एक लाख विद्यार्थ्यांना सूर्यनमस्काराचे मार्गदर्शन
- ♦ दूरदर्शनच्या 'सुरभि' कार्यक्रमात सहभाग
- ♦ ६५ व्या वर्षी ६५,००० सूर्यनमस्कार दोन वर्षात घालण्याचा विक्रम
- ♦ ज्येष्ठ नागरिकांसाठी विशेष व्यायाम वर्ग

लेखन :

- ♦ व्यायाम प्रत्येकासाठी
- ♦ सूर्यनमस्कार व्यायामाचा राजा
- ♦ सूर्यनमस्कार व्यायामाचा राजा ही पहिली DVD
- ♦ व्यायाम या विषयावर लेखमाला

पुरस्कार :

- ♦ 'क्रीडा भारती' तर्फे पुरस्कार
- ♦ परशुरामीय क्रीडा पुरस्कार
- ♦ पुण्यश्लोक जगद्गुरू शंकर-पार्वती प्रतिष्ठानतर्फे 'अनुबंधी' पुरस्कार
- ♦ भारतीय विद्याभवन व अॅड. नगरकर फौंडेशनतर्फे क्रीडा पुरस्कार २०१२

ई साहित्य प्रतिष्ठान

मित्रहो , कसं वाटलं पुस्तक? हे पुस्तक वाचताना जागोजाग जाणवतं, की , आनंद आपल्या अगदी हाताजवळ असतो. पण तो मिळवावा लागतो. आणि मिळवण्यासाठी तो द्यावा लागतो.

एकदा एका राजाने शंभर लोकांना जेवायला बोलावले. गोल पंगत बसली. जेवण पण काय! मस्त साजुक तुपातले मोतीचूर लाडू. गरमागरम जिलेबी. कचोरी. बर्फी, समोसे अन असंच सर्व टाट भरभरून. पण राजाने एक अट्टी घातली. कोणी हात कोपरातून वाकवायचा नाही. आणि ताटाकडे तोंड न्यायचं नाही. समोर हे हे हे पदार्थ. आणि हात वाकवायचा नाही तर खायचे कसे?

मग त्यातल्याच एकाला युक्ती सुचली. त्याने शेजाऱ्याच्या ताटातला लाडू उचलला आणि हात न वाकवता शेजाऱ्यालाच भरवला. आणि म्हणाला “हूं ...” त्याबरोबर शेजाऱ्यानेही त्याचे अनुकरण करत पलिकडच्या शेजाऱ्याला लाडू भरवला. असे होता होता सगळे जण ढेकर देईतो जेवले.

व्यवहारातही असंच आहे. आपल्याला काही हवं असेल तर आपणही दुसऱ्याला द्यायला हवं. आपल्याला जे जे काही मिळालंय ते ते दुसऱ्या कोणीतरी निर्माण केलंय याची जाणीव हवी. अगदी मताचा अधिकार असो वा देवीची लस. कोणतीच गोष्ट आपोआप मिळत नाही. प्रत्येकाचं मूल्य असतं. कोणीतरी ते चुकवत असतं.

ई साहित्य प्रतिष्ठानची पुस्तकं विनामूल्य मिळतात. पण ती लिहिण्यासाठी लेखकांचे कष्ट व बुद्धी लागलेले असतात. आणि या एकेका पुस्तकाची किंमत म्हणुन लेखक हजारो लाखो रुपये मिळवू शकतात. पण मराठी वाचकांना विनामूल्य पुस्तकं मिळावित, व मराठीत वाचन संस्कृती वाढावी म्हणून असंख्य

लोक प्रयत्न करीत आहेत. या प्रयत्नांत ई साहित्य प्रतिष्ठान व हे सर्व लेखक सहभागी आहेत. आपण या अभियानात सहभागी झालात का?

आपण ई साहित्य प्रतिष्ठानचे VIP सभासद झालात का?

VIP सभासद बनणं अगदी सोपं आहे.

आपल्या ओळखीच्या दहा लोकांचे मेल आय डी कळवा आणि बना VIP सभासद.

एका दमात तीन कामं.

1. पहिलं म्हणजे तुम्ही VIP सभासद बनता. तुम्हाला ई साहित्य प्रतिष्ठानचं पुस्तक ई मेलवर सर्वात आधी मिळतं. त्यांच्या कार्यक्रमाचं आमंत्रण मिळतं. त्यांच्या योजनांची माहिती मिळते. त्यांच्या कामात स्वतः सहभागी होण्याची संधी मिळते.

2. ज्या दहा किंवा अधिक मित्रांना तुमच्यामुळे फ्री पुस्तकं मिळतात ते खुश होतात. त्यांना त्यांच्या आवडीची पुस्तकं मिळाली की ते इतर लोकांना तुमच्याबद्दल सांगतात. त्यांच्यासाठी तुम्ही म्हणजेच ई साहित्यचे प्रतिनिधी बनता.

3. यातून तुम्ही मराठी भाषेच्या संवर्धनाला अमूल्य असा हातभार लावता. आमचा उद्देश आहे मराठीतल्या सहा कोटी साक्षरांना वाचक बनवणं. आणि हे लक्ष्य साध्य करणं हे केवळ आणि केवळ मराठी लोकांना त्यांच्या भाषेवर असलेल्या प्रेमातूनच शक्य आहे. आपल्या भाषेचं राज्य व्हावं म्हणून १०६ हुतात्मे झाले. आपल्या भाषेनं राजा व्हावं म्हणून आपण एक दहा-वीस ई मेल आयडी देणारच ना! वाचनाची आवड असो वा नसो. फक्त मराठी

साक्षर अशा दहा लोकांचे ई मेल पत्ते पाठवा. त्यांना वाचनाची आवड आपोआप लागेल. आपणच लावू. लावूच लावू. करूनच दाखवू.

आहे ना : एक दम : तीन कामं.

संपर्क साधा : esahity@gmail.com

ही सेवा पूर्णपणे निःशुल्क आहे. त्यामुळे आपले मित्र आपल्यावर खुश होतील. शिवाय आम्ही ही खात्री देतो की या ई मेलसचा वापर फक्त आणि फक्त मराठी साहित्य पाठवण्यासाठीच केला जाईल. इतर कसल्याही जाहिराती पाठवून त्यांना त्रास दिला जाणार नाही. तेव्हा लवकरात लवकर आपल्या माहितीतल्या दहा किंवा अधिक मराठी साक्षरांचे ई मेल पत्ते आम्हाला द्या.

अधिक माहितीसाठी, आम्ही कोण ते जाणून घेण्यासाठी एकदातरी www.esahity.com या वेबसाईटला भेट द्या.

आपल्या पत्राची वाट पहात आहोत.

धन्यवाद

आपले नम्र

टीम ई साहित्य प्रतिष्ठान

 साहित्य
प्रतिष्ठान®